
ਖੋਜ ਪੱਤਰ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸੰਤਾਂ-ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ, ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਪੱਤਰ (ਲੇਖ) ਜੋ 6-7 ਦਸੰਬਰ 2011 ਨੂੰ, ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਕਨਖਲ (ਹਰਿਦੁਆਰ) ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਸਮੇਂ, ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ।

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਪੱਖੀ ਯੋਗਦਾਨ

— ● ਤਤਕਰਾ ● —

		ਪੰਨਾ
1. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ —	ਗਿ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾਗੁਰੂ	1
2. ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਟੀਕਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ —	ਸੰਤ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਬੰਗਾ	14
3. ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂਕੁਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੱਕ —	ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ	28
4. ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਆਰੰਭਤਾ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ —	ਪ੍ਰੋ. ਰਾਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ	35
5. ਨਿਰਮਲ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਤਥਾ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਦਾ ਆਯੋਜਨ —	ਸੰਤ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ	39
6. ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ : ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਵ-ਵਰਤੀ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾ —	ਸੰਤ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ	61
7. ਨਿਰਮਲ ਸੰਪਰਦਾਇ ਇਕ ਅਧਿਐਨ —	ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	78
8. ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ —	ਸੰਤ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ	83
9. ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ : ਸੱਤ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ —	ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ	95
10. ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ —	ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਮਾਨਸਾ'	103
11. ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਵਿਦਿਆ —	ਗਿ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅੰਬਾਲਾ	114
12. ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ —	ਸੰਤ ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ	117
13. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂਮਤਿ ਦਿਗਵਿਜੈ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ —	ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਮਾਨਸਾ'	141

14. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੇ ਇਕ
ਪੰਛੀ-ਝਾਤ — ਡਾ. ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ 147
15. ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪੱਧਤੀ — ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ 158
16. ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿਕਿਤਸਾ
ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ — ਵੈਦ ਮਹੰਤ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ 169
17. ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਵਿਧਿ — ਡਾ. ਸਦਨ ਗੁਲਾਟੀ 188
18. The Contribution of the Nirmala
Scholars to the understanding of the
Sikh Ontology — Sant Tirath Singh 192

ਫੋਟੋਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

1. ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾਕਟਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੈਮੀਨਾਰ ਸਮੇਂ
ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ 28.1 – 28.4
2. ਪੂਜਨੀਕ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੈਮੀਨਾਰ ਸਮੇਂ ਸਨਮਾਨਿਤ
ਕੀਤਾ ਗਿਆ 44.1 – 44.20
3. ਸੰਤ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ
ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ 60.1 – 60.4

1

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾਗੁਰੂ

ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਨੀਤੀ, ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਗ੍ਰੰਥ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਕਲਗੀਧਰ ਸ੍ਰਾਮੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ/ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਦੇ ਰਹੇ। ਮਹਾਂਕਵੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਯਣ, ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ, ਅਧਿਆਤਮ ਰਾਮਾਯਣ, ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰ ਨਾਟਕ, ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ, ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦਾ ਗੁਰਸੋਭਾ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਇਸੇ ਲੋਕ-ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੀ ਰਚਨਾ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ/ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਜੋ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ, ਬਿਹਾਰੀ, ਜਯਸੀ, ਭੂਖਨ, ਕੇਸੋਦਾਸ, ਗਵਾਲ ਕਵੀ, ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਲਿਖਾਂਗੇ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ, ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀਯ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਦੀਰਘ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਪੂਰਵ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਰੌਸ਼ਨ ਦਿਮਾਗ, ਰੌਸ਼ਨ ਜ਼ਮੀਰ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਨ 1841 ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੰਗੂ ਨੇ ਵੀ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (ਗ੍ਰੰਥ) ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਵਿਦਵਾਨ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕੇਵਲ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀਆਂ, ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਪਤਾ ਸੀ। ਮਾਲਵੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਅਗਿਆਤ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਲੰਕਾਰ ਸੰਯੁਕਤ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ

ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਅਲੰਕਾਰ ਸੰਯੁਕਤ, ਨਵ-ਰਸ ਪੂਰਤ, ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਨੋਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਸੰਮਤ ੧੯੨੪ ਬਿ. (1867 ਈ.) ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ ਸੰਮਤ ੧੯੩੬ ਬਿ. ਨੂੰ ਹਾਫਜ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਮਰਤਜਾਮੁਰਤਜ਼ੁਵੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਸੰਸਕਰਣ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ ਦੀਵਾਨ ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਤਬੇ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ੧੯੪੬ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ ਸੰਮਤ ੧੯੪੬ ਬਿ. ਨੂੰ ਮਤਬਾ ਚਸਮਾਇ ਨੂਰ ਪ੍ਰੈਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸੰਸਕਰਣ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਗਏ ਸਨ। ਚੌਥਾ ਸੰਸਕਰਣ ਸੰਮਤ ੧੯੫੫ ਬਿ. ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਟਾਈਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਛੇ ਸੰਸਕਰਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਤੀਸਰੇ ਸੰਸਕਰਣ ਤੋਂ ਅਸੁੱਧੀਆਂ ਪੈਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈਆਂ। ਸੱਤਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ (ਪਟਿਆਲਾ) ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਯ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੋਂ ਮੂਲ ਅਤੇ ਅਖ਼ਸ਼ੋਪਕਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਕੇ ਖੋਜ ਪੂਰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਨਿਯਤ ਭਾਗਾਂ (ਹਿੱਸਿਆਂ) ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਸੁੱਧੀਆਂ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਭਰਮਾਰ ਪਾ ਦਿੱਤੀ।

ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉੱਪਰ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕੰਮ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਲਾਕੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ ਤੋਂ ਛੇਵੀਂ ਛਾਪ ਤੱਕ ਮਿਲਾਨ ਕਰਕੇ ਇਕ-ਇਕ ਅਧਿਆਇ, ਇਕ-ਇਕ ਪੰਕਤੀ, ਇਕ-ਇਕ ਸ਼ਬਦ (ਲਫਜ਼) ਅਤੇ ਛੰਦਾਂ ਉੱਪਰ ਲਾਏ ਅੰਕ ਖੋਜਕੇ, ਅਖ਼ਸ਼ੋਪਕ ਕੱਢਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਵੇਕ-ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਹੰਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੀਰ-ਨੀਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਜੋ ਵਿਪਕਸ਼ੀਆਂ/ਈਰਖਾਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਖਲ-ਖੰਡ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਚੀਟੀ ਬਣਕੇ ਖਲ ਵਿਚੋਂ ਖੰਡ ਕੱਢਕੇ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੋਧ ਕੇ ਸਤਿ-ਅਸਤਿ ਦਾ ਨਿਰਣੈ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਠਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਯਾਜ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਪੰਜ ਭਾਗ ਬਣਾਕੇ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਛੇਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਬਾਰੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਘਾਲਣਾ ਨੂੰ ਸੋਧਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਗੁੰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪੰਥ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਜੋ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕੇਵਲ ਲੜੀ ਜੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ' ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਪੰਥ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਰਤੀਬ ਵਾਰ ਗੁੰਥਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ, ਸੀਮਤ ਸਾਧਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੰਗੂ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।

ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ, ਆਚਰਨ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਆਚਰਨ ਸਿਖਰਾਂ ਛੋਂਹਦਾ ਸੀ। ਚਾਲ-ਚਲਣ ਹਿਮਾਲੀਏ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਰਵਸਵ ਵਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਉੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਕਰਣੀ, ਘਾਲਣਾ

ਦੀ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਭੂਰ-ਭੂਰ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀਵਤ ਸਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਪੂਰੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਮਤ ੧੯੧੧ ਬਿ. ਤੋਂ ੧੯੫੨ ਤੱਕ 44-45 ਸਾਲ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਨੇਪਾਲ ਅਤੇ ਲੰਕਾ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਕਈ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਕੋਈ ਤੀਰਥ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ/ਸ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਜੋ ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਬਿਖੜੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉਪਰ, ਭਿਆਨਕ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੈਂਕੜੇ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਜਾਨ ਤਲੀ ਤੇ ਧਰਕੇ ਸਭ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਜਿਤਨੀ ਖੋਜ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਲੰਕਾ, ਨੇਪਾਲ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਕੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਇਹ ਅਵਸਯ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਹੈ।" ਅਨਯ ਮੱਤਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਬਹਿਣ, ਜਾਤੀਆਂ, ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਵਾਰੀਖ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿਸੇ ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਫੁੱਟ ਨੋਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਨੋਟ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਇਦ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਲੇਖਕ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਰੋਸ਼ਨ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕ ਸਨ ਜੋ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪਰਖ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਵੱਡੀ-ਵੱਡੀ ਆਯੂ ਦੇ ਬ੍ਰਿਯ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਨਵੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਧਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਥੇ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ:-

"ਦਾਸ ਨੇ ੧੫ ਜਾਂ ੧੬ ਵਰਸ ਦੇਸ-ਦੇਸ ਵਿਚ ਫਿਰ ਫਿਰ ਕਰ ਬੜੀ ਬੜੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੁਛ ਪੁਛ ਕੇ ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੜ ਪਿਤਾਮਾ ਨਿਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਿਤਾਮਾ ਰੁਘਾ ਸਿੰਘ ਬਖਤਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿਕ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਬਾਬੇ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਨਾਲ ਜੁਧ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸੀ, ਫਿਰ ਥਰਾਜ ਸਿੰਘ ਮਰਾਝ ਸਿੰਘ, ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨਾਲ ਲਸਕਰ ਖਾਲਸੇ ਵਿਚ ਤੇ ਰੁਘਾ ਸਿੰਘ ਬਖਤਾ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਖੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਕੇ ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਰਖੀਆਂ ਹਨ-ਪੀਰੋ' ੧੧੭ ਵਰਸ ਦੀ ਜੋ ਮੌੜ ਪਿੰਡ ਮਾਲਵੇ ਮੈਂ ਸੰ. ੧੯੩੯ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੀ ਤਨ ਅਰੋਗ ਵੇਖੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਾਹਸੀ ਜੋ ਰਤੋਕੇ ਪਿੰਡ ਮਾਝੇ ਦੇਸ ਮੈਂ ੧੨੬ ਵਰਸ ਦਾ ਮਸਹੂਰ ਸੀ। ਤੀਸਰਾ ਭਾਈ ਮੁਕਤਾ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਕੌਲਸਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਮੈਂ ੧੩੪ ਵਰਸ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗਕੇ ਸੰ. ੧੯੪੧ ਨੂੰ ਗੁਜਰਿਆ ਹੈ। ਚੌਥਾ ਭਾਈ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਕਟਈ ਬਬੇਕਸਰ ਦੇ ਕਨਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਯੋਗੀ-ਰਾਜ ੧੪੨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪਾਇਕੇ ਸੰ. ੧੯੧੧ ਵਿਚ ਚੋਲਾ ਛਡ ਗਿਆ। ਪੰਜਵਾਂ ਭਾਈ ਹਜੂਰੀ ਅੱਡਨ ਸ਼ਾਹੀ ਸਾਧੂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਵਿਚ ੧੩੨ ਵਰਸ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗਕੇ ੧੯੪੬ ਮੇਂ ਮਰਿਆ ਹੈ; ਇਤਿਆਦਿਕ ਬੜੀ ਬੜੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪਿਛਲੇ ਹਾਲ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਣੇ ਹੋਏ ਤੇ ਕੁਝ ਦੇਖੇ ਹੋਏ ਸੇ ਪੁਛ ਪੁਛ ਕੇ ਕੁਝ ਕਿਤੋਂ ਕੁਝ ਕਿਤੋਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਜੋ ਮਿਲੇ ਸੇ ਸਭ ਇਸ ਪੋਥੀ ਮੈਂ ਰਖੇ ਹੈਂ।"

ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਾਵਿ/ਸਾਹਿਤਯ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਕ-ਇਕ ਛੰਦ, ਤੁਕ, ਮਾਤ੍ਰਾ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਤਪ-ਤੇਜ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਾਲਾ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਹੈ, ਉਸੀ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਲੰਕਾਰ ਸੰਯੁਕਤ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਔਜ ਪੂਰਣ ਨਵ-ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਜੋਸ਼, ਉਮਾਹ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦਾ ਚਾਅ, ਸਿੱਖੀ ਪਿਆਰ ਉਮਡ-ਉਮਡ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਿਤਨਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੰਸਕਰਣ 19ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ, ਦਸ ਵਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਥਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਗੂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ 'ਸਹਿਜਧਾਰੀ' ਤੋਂ 'ਸਿੰਘ' ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲਾ ਜਜ਼ਬਾ ਮੁਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਜਜ਼ਬੇ ਅਧੀਨ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਮਾਰਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਜਿੱਤ ਬਣਿਆ। ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸ਼ੈਲੀ, ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਲਗਨ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ। ਮੁਗਲਾਂ, ਦੁਗਨੀਆਂ, ਅਬਦਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਕਿਵੇਂ ਲੋਹਾ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ? ਇਹਨਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਲੁੱਟੇ ਧਨ-ਪਦਾਰਥ ਤੇਗ ਨਾਲ ਵਾਪਿਸ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਏ ਬੱਚੇ, ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮ ਦੇ ਜ਼ਾਲ ਚੌਂ ਕੱਢਕੇ ਸਭ ਦੇ ਘਰੋ-ਘਰੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੁਗਲਾਂ, ਦੁਗਨੀਆਂ, ਅਬਦਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਬੰਦ ਕਰਕੇ 'ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਪੂਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਅਲੌਕਿਕ ਕਲਾਧਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਸਨ। ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਇਸ ਇਕੱਲੇ ਸੰਤ ਨੇ ਖੋਜ/ਲਿਖਕੇ ਪੰਥ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕੰਮ ਇਤਨਾ ਮਹਾਨ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਪਰ ਇਹ ਸੰਤ ਆਪਣੀ ਲਗਨ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਈ. ਤੱਕ ਦਾ ਸਰਵ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਨੀ ਬੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ, ਅਜਿਹੇ-ਪ੍ਰਮਾਣ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ, ਅੱਜ ਦੇ ਲੇਖਕ ਵੀ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਖੋਜ ਭਰੇ ਪੜਤਾਲਵੇਂ ਭੇਦ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹਨ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਖੋਜ ਅੱਗੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਖੋਜੀ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਮੰਦ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੰਨ, ਸੰਮਤ, ਤਾਰੀਖਾਂ ਅਸੁੱਧ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਖੰਡਨ ਵਿਚ ਅਸਾਡੇ ਕੋਲ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜੁੰਡਲੀ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨਾਲ ਅਥਾਹ ਈਰਖਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਜੁੰਡਲੀ ਈਰਖਾ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਦਗਧ ਹੋਈ ਸੋਚਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੋਮੇ ਅਸੀਂ ਰਾਜਿਆਂ/ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੱਖਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਸਿੰਗਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕੇ, ਪਰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਇਕ ਸਾਧ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਦਭੁਤ ਕਾਰਨਾਮੇ ਔਜ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਬਿਠਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੜਯੰਤੂ ਅਧੀਨ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋੜੀਆਂ-ਮਰੋੜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੰਨ, ਤਾਰੀਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਗ਼ਲਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਛੇ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਛਪੀਆਂ ਹਨ, ਹਰ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵਾਧੇ-ਘਾਟੇ ਹੋਏ। ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ ਦੀ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਸਾਹਿਤਯਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਭੂਸ਼ਤ, ਅਪੂਰਵ ਕਾਵਿ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ, ਤੀਸਰੇ ਸੰਸਕਰਣ ਤੋਂ ਅਖ਼ਸ਼ੋਪਕ ਪੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਵੀਂ, ਛੇਵੀਂ ਛਾਪ ਬਦਲਕੇ ਹੋਰ ਦੀ ਹੋਰ ਬਣ ਗਈ। ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਬ੍ਰਿਜ ਰਹੀ, ਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹੀ।

ਪ੍ਰਕਰਣ ਬਦਲੇ ਗਏ। ਸਾਹਿਤਯਕ ਗੁਣ ਕੱਢੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਪਕਾਰ ਨੇ ਸੂਝ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਾਠਕ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਭਾਵੇਂ ਭਾਵਪੂਰਤ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੌਖੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਚਤੁਰ ਅਖ਼ਬਾਪਕਾਰ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਹੀ ਅਖਵਾਏ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਿਰਣੈ ਹੈ ਕਿ ਰਾਤਾਂ ਝਾਕ-ਝਾਕ ਕੇ, ਆਕਾਸ਼ੀ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਕੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਭੂਸ਼ਿਤ, ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵ ਰਸਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕੱਢਕੇ ਪੇਂਡੂ ਬੋਲੀ ਵਾਲੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਰਵ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬੁੱਧੀ ਹੀਣ ਕਵੀ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਰੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਤਰੋੜ-ਮਰੋੜ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਕਲ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੀ ਸੂਝ ਖਤਮ ਕਰੇਗਾ। ਬੱਸ! ਗੱਲ ਸਾਫ ਹੈ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਤਨੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਮਹਾਨ ਸਨ, ਜਿਤਨੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਘਾਲਣਾ ਸੀ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਵੱਡਾ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੜ੍ਹਕੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਸਮਾਂ 41-42 ਸਾਲ ਕ੍ਰਮਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਾਏ। ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਕਹਿ-ਅਸਹਿ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ-ਪੈਂਦੇ ਬਚਦੇ ਰਹੇ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਫਰੋਲਕੇ ਨੋਟ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਕ ਲੱਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਪੈਰੀਂ ਸਫਰ ਕਰਕੇ, ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਕੇ ਆਪਣੀ ਲਗਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ 'ਗੁਰਧਾਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਖੇਤੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਸਾਡੀ ਵੇਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਹੀ ਕੰਮ ਹਨ, ਪਰ ਜਲਵਾਣੇ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਲਗਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੱਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ 'ਹਲ' ਤੇ 'ਤਲਵਾਰ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਕਲਮ' ਫੜ ਲਈ ਹੈ।

"ਕੁਲ ਕਾਰਜ ਮਮ ਦੇਉ ਥੇ ਖੇਤੀ ਔ ਸੰਗ੍ਰਾਮ।

ਲਾਤ ਨਕਾਰੀ ਹੋਨ ਤੇ ਛੁਟ ਗਏ ਦੋਨੋ ਕਾਮ।

ਭੇ 'ਗਯਾਨ ਹਰਿ' ਤੇਗ ਹਲ ਛੁਟੇ ਤੁ ਨ ਕਰ ਸੋਕ।

'ਹਲ-ਤਵਾਰੋ' ਬਲੀ ਹੈ ਤੁਛ ਕਲਮ ਕੀ ਨੋਕ।

ਕਲਮ ਪਕੜ ਕਰ ਦਾਹਿਨੇ ਵੇਸ ਫਕੀਰੀ ਧਾਰ।

ਦੇਸ਼ਾਟਨ ਕਰ ਪੰਥ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਦਿਲ ਠਾਰ।"

ਵਰਤਮਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਸ਼ੋਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਵੇਤਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸਰਬ ਰਾਜਕੀਯ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਏਅਰ ਕੰਡੀਸ਼ਨ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕ ਦੁਆਰਾ ਕੰਪਿਊਟਰ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਕਾਪੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਇਹ ਸੰਮਤ, ਇਹ ਤਾਰੀਖ, ਇਹ ਤਿਥਿ ਗਲਤ ਲਿਖੀ ਹੈ।" ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਨੀਯ ਲੇਖਕ ਵੀ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਮਹਾਨ ਖੋਜੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਸੂਝ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਅਵਸ਼ਯ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅਨਨ੍ਯ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਸੰਤ ਬਣਨ ਤੇ ਕਈ ਵਰਸ਼ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਲੱਗ ਗਏ ਕਿ ਸਾਧੂ ਤਾਂ ਬਣਿਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਜਿਹੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਕੇਸਾਂ ਸ੍ਰਾਸਾਂ ਨਾਲ ਨਿਭੇ। ਅਨੇਕ ਮੱਤ-ਮਤੰਤ੍ਰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਰਣੈ ਲਿਆ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ, ਗੁਰਮਤਿ

ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ, ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਸਨਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਵਿਦਿਆ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਣੈ ਕਰਕੇ ਮਹੰਤ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਰਨਾਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾਤਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਨਰੋਤਮ' ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਸੂਝੀ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

"ਸੰਤ ਨਿਰਮਲੇ ਫਿਰ ਜਬ ਪੇਖੇ। ਧੀਰਜ ਤਾਹਿੰ ਇਸ ਅਯੋ ਬਿਸੇਖੇ।
ਇਕ ਤੋਂ ਆਤਮ ਗਯਾਨ ਦਿਵੈ ਹੈਂ। ਦੁਤੀ ਬਿਦਿਆ ਅਧਿਕ ਪਵੈ ਹੈਂ। ੨੪੧।
ਤ੍ਰਿਤਯੇ ਰੇਖ ਨ ਭੇਖ ਸਰ੍ਹਾਂ ਕੀ। ਚਤੁਰਥ ਕੈਦ ਨ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀ।
ਪੰਚਮ ਕੇਸ ਵੇਸ ਹੀ ਰੈਹੈਂ। ਖਸ਼ਣਮ ਜਬ ਚਹਿੰ ਗ੍ਰਿਸਥੀ ਥੈਹੈਂ। ੨੪੨।
ਤਰਕ ਨ ਫਰਕ ਕੋਈ ਇਸ ਮੈ ਹੈਂ। ਉਭੈ ਹਾਥ ਮੈਂ ਮੋਦਕ ਰੈਹੈਂ।
ਸਤਵੇਂ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਕੀ ਸਿੱਖੀ। ਧਨੀ ਰਹੇਗੀ ਨਿਸਚੈ ਤਿੱਖੀ। ੨੪੩।
ਅਸਟਮ ਬਯਨ ਕਖਾਇ ਜੁਯਾ ਮੈਂ। ਸੋ ਭੀ ਧਰੇ ਨ ਧਾਰੇ ਭਾਮੈਂ।
ਰਾਜ ਜੋਗ ਭੀ ਭੋਗ ਮੋਖ ਲੋ। ਬਿਰਤ ਬਿਵੇਕ ਬਿਚਾਰ ਤੋ ਖਲੋ। ੨੪੪।
ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਫਕੀਰੀ ਅਮੀਰੀ। ਛਿਮਾ ਦਯਾਲਤਾ ਮਿੱਲਤ ਸ਼ੀਰੀ।
ਇਤਯਾਦਕ ਗੁਨ ਨਫੇ ਘਨੇਰੇ। ਏਸ ਪੰਥ ਮੈਂ ਜਬ ਹਮ ਹੇਰੇ। ੨੪੫।
ਨਿਰਮਲ ਤਨ ਮਨ ਸੰਤ ਨਿਰਮਲੇ। ਲਖੇ ਸਰਬ ਥਾਂ ਜਬੈ ਪਿਰਮਲੇ।
ਤਬ ਮੈਂ ਏਸ ਪੰਥ ਕਾ ਪਰਨਾ। ਗਹਯੋ ਕਟਣ ਹਿਤ ਜੰਮਣ ਮਰਨਾ। ੨੪੬।"

ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਦਾਤਾ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਸਤਿਕਾਰ, ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

"ਨਾਮ ਨਖਤ੍ਰ ਮ੍ਰਿਗੇਸ ਮਹਾਨੂੰ। ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਬੀਚ ਸਮ ਭਾਨੂੰ। ੩੭।
ਬਿਦਯਾ ਗੁਰਮਮ ਆਹਿ ਉਦਾਰੇ। ਸੋ ਸਮ ਜਬ ਜਿਨ ਬਹੁ ਭਵ ਤਾਰੇ।
ਤਿਨ ਕੇ ਪਦ ਪੰਕਜ ਤੇ ਸਿਖਿਆ। ਪਾਇ, ਹਰੇ ਭਵ ਦੁਖ ਸਮ ਬਿਖਿਆ। ੩੮।
ਨਿਗਮਾਗਮ ਲੋ ਜੇਤਕ ਬਿੱਦਯਾ। ਹਸਤ ਰੇਖ ਸੀ ਜਿਨੈ ਪ੍ਰਸਿੱਧਯਾ।
ਰਵਿ ਸਮ ਜਾਹਰ ਜਗਤ ਮਝਾਰੇ। ਕੋਵਿਦ ਕਵੀ ਅਧੀਸ ਉਦਾਰੇ।
ਪੰਥ ਨਿਰਮਲਯੋਂ ਕੇ ਅਬ ਸੋ ਹੈਂ। ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ, ਕੰਤ ਭਵ ਕੋ ਹੈਂ।"

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਸਰਵ-ਪੱਖੀ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਅਸਲ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਨ 1921 ਈ. ਤੱਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਲਕਸ਼ਣ ਸੀ, ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਆਲਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਅਮੁੱਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਦੀ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਬਹਿਣ, ਸਹਿਣ, ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜ, ਭਾਸ਼ਾ, ਵਰਤੋਂ-ਵਿਵਹਾਰ, ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਰੰਗ, ਬਣਤਰ, ਜੇਵਰ, ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਸਭ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ। ੧੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਲੱਕ (ਕਮਰ) ਕਸਣ ਵਾਲੀਆਂ

ਪੋਟੀਆਂ (ਕਮਰਕਸੇ) ਮੰਜੇ, ਮਧਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਭ ਚੰਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਰਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾਹੜੀ ਮੁੱਛਾਂ ਬਣਾਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸਿਰ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ, ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਜਾਮੇ, ਤੰਬੇ, ਇਸਲਾਮੀ ਢੰਗ ਦੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਮੁਸਲੱਕ ਗਹਿਣੇ, ਚੌਂਕ, ਮੁਗਲੀ, ਡੰਡੀ, ਬੁਜਲੀ, ਕਾਨਫੂਸ, ਹੱਸ ਅਤੇ ਵਾਲੀਆਂ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੱਕੇ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਕਾਂ ਨਾਲ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੰਮ ਦੇ ਬੋਕੇ ਨਾਲ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਪਰ ਜਜ਼ੀਆ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰ (ਟੈਕਸ) ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਿੱਤਲ, ਕਾਂਸੀ, ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਬਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਤਵਾ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜਾਂ ਹਿਲ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਚੋਰਾਂ, ਧਾੜਵੀਆਂ, ਡਾਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਸਨ। 50-55 ਵਰਸ਼ ਬੜੇ ਦੁੱਖ-ਕਸ਼ਟ ਵਿਚ ਬੀਤੇ। ਅੰਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਘ ਜੇਤੂ ਬਣਕੇ ਨਿਕਲੇ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੌਲੇ-ਹੌਲੇ ਸਰਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਵਤੰਤ੍ਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਨਯਾਯ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਦੁਰਭਿੱਖ (ਕਾਲ), ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਵੰਡਣ ਵਾਸਤੇ, ਅਨਾਜ ਦੇ ਕੋਠੇ ਭਰਕੇ ਰੱਖਣ ਲੱਗੇ। ਸਦਾ ਲੰਗਰ ਚੱਲਣ ਲੱਗੇ। ਨੰਗੇ, ਭੁੱਖੇ ਵਰਸਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਸਾਧਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਡੋਰਿਆਂ-ਮੰਦਰਾਂ, ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਕਲਿਯੁਗ ਵਿਚ ਸਤਿਯੁਗ ਵਰਤ ਗਿਆ। ਪੂਜਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਸਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜੁਬਾਨੀ ਮੁਕਦਮਿਆਂ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਫੈਸਲੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਫਸਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਲੋਕ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਆਣੇ ਬ੍ਰਿਧ ਦੋਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਾ ਤਾਰੀਖਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਨਾ ਅਪੀਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਸਭ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਕੋਲ ਦੋ-ਚਾਰ ਮੁਨਸ਼ੀ, ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋਰ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਅਹਿਲਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦਨ-ਖਰਚ ਇਕ ਬਹੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੇ ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਚਰਾਂਦਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ-ਇਕ ਘਰ ਵਿਚ ਸੌ-ਸੌ ਗਊਆਂ, ਮੱਝਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਸਭ ਮਨ-ਭਾਉਂਦਾ ਦੁੱਧ-ਘਿਉ ਪੀਂਦੇ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਰੁਪਏ ਦਾ ਘਿਉ 10 ਸੇਰ ਅਤੇ ਅਨਾਜ 10 ਮਣ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਅੰਨ ਦਾ ਤੋੜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸਰਦਾਰ ਸਾਦੇ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਚਾਦਰ ਜਾਂ ਭੂਰੇ ਦੀ ਗਾਤੀ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੁੜਤੀ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਦਸਤਾਰ ਅਤੇ ਕਛਹਿਰੇ ਖੱਦਰ ਦੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਦਸਤਾਰੇ ਅਤੇ ਦਾਹੜੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਿਧੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੁਛਹਿਰੇ ਕੁੰਢੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉੱਚੇ ਆਚਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਤੋਂ ਸਭ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਨ।

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਹੋਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਏ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਵਹਾਰ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਰਤੋਂ, ਵਿਵਹਾਰ, ਆਚਰਨ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪੈ ਗਿਆ।

"ਨਿੰਪ ਸਰਦਾਰ ਚਲਾਕ ਭਏ ਕੁਛ, ਬਦਲੀ ਪੈਣ ਜਮਾਨੇ।

ਦਾੜ੍ਹੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਤੁੰਗਲ ਬਾਲੇ, ਸੁੰਦਰ ਬਸਨ ਹੰਢਾਲੇ।

ਛੱਲੇ, ਛਾਪਾਂ, ਕੰਗਣ, ਕੰਠੇ ਪਹਿਰਨ ਲਗੇ ਵਧੇਰੇ।

ਪਗ ਪਰ ਸਾਫ ਕੰਨਾ ਵਾਲੇ ਚੁਸਤ ਪਜਾਮੇ ਹੋਰੇ।

ਨਾਰਿਨ ਵੀ ਚੁੰਡੀ ਤਜ ਪਹਿਲੀ ਚੁੰਡੇ ਗਿਠ ਗਿਠ ਸਾਜੇ।
ਸੁਥਣ ਸੂਸੀ, ਲੁੰਜੀ ਕੁੜਤੀ ਚੋਪ ਫੁਲਕਾਰੀ ਰਾਜੇ।"

ਕੁਮਾਰਗ ਪਏ ਮੈਨ ਦੁਆਬੀਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ, ਡੋਗਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗਦਾਰੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਛਲ-ਕਪਟ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਤਪ-ਤੇਜ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਸਾਂਹ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਲਿਖਣ-ਬੋਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨਿਰਭੈਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਛੱਟ ਪੁਰੇ ਸਿੱਟ ਦੇਣ ਲਈ ਹੋਕਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨਵੀਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਕਲ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। "ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੰਘ ਅਣਪੜ੍ਹ ਹੋਕੇ ਵੀ ਰਾਜ ਕਰਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਚਤੁਰ ਹੋਕੇ ਵੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਾਂ।" ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਜੇਕਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦੇ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਹੋਣਾ ਸੀ-

"ਜੇਕਰ ਸਿੰਘ ਨਾ ਤਜਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਕਰਤੇ ਰਾਜ ਸਾਜ ਬਿਨ ਢਿੱਲੀ।
ਕੌਣ ਛੁਡਾਤੇ ਇਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਜੇਕਰ ਕਰਤੇ ਸਿੰਘ ਨਮਨਸਾ ਦਿੱਲੀ।
ਛਡ ਤੇ ਨਾ ਕਮਾਨ ਨਿਜ ਢਿੱਲੀ, ਦੇਤੇ ਮੇਲ ਜਗਤ ਮਹਿ ਜਿੱਲੀ।
ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਭੀ ਪਰੀ ਸੀ ਮਿੱਲੀ, ਪਰ ਜੇ ਸਿੰਘ ਨ ਬਨਤੇ ਬਿੱਲੀ।
ਕਜੋਂ ਚੁਕਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਨ ਚਿੱਲੀ, ਕਯੋਂ ਠੁਕਵਾਤੇ ਗਰਦਨ ਕਿੱਲੀ।
ਫਿਰ ਕਯੋਂ ਹੋਤੀ ਜਗ ਮਹਿ ਖਿੱਲੀ, ਪੈ ਭਾਵੀ ਯੁੰਗੀ ਸੀ ਹਿੱਲੀ।"

ਪੁਰਾਣੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਵਤੰਤਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਾਸ ਬਣੇ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

"ਹੁਤੇ ਸਿੰਘ ਤਬ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ। ਨਹਿ ਜਾਨਤ ਬੈ ਦੈਨ ਹਵਾਲੇ।
ਵੇਖਹੁ ਪਰਮੇਸਰ ਕੇ ਸਾਜ। ਵਹਿ ਤੋਂਹ ਸਿੰਘ ਕਰਤ ਬੇ ਰਾਜ।
ਅਬਿ ਜੋ ਉਨ ਹੀ ਕੈ ਹੈਂ ਨਾਤੀ। ਬਹੁ ਇਲਮਨ ਮਹਿ ਬਹੁ ਬਖਯਾਤੀ।
ਇਨਕੋ ਮੁਸ਼ਕਲ ਮਿਲਤ ਗੁਜ਼ਾਰਾ। ਯਹਿ ਕੁਛ ਖੇਲ ਈਸ ਕਾ ਨਯਾਰਾ।
ਗੈਰ ਮਜ਼ਬ ਕੇ ਦੀਨ ਰਹੇ ਬਨ। ਬੈਠੇ ਖੋਇ ਸਿਦਕ ਅਪਨਾ ਧਨ।
ਬਲਿਕੈ ਬਡੇ ਬਡੇ ਜੋ ਦੀਸਤ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਨ ਕੀ ਚੱਕੀ ਪੀਸਤ।"

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਪੰਨੇ ਵਿਚ 12 ਮਿਸਲਾਂ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਫੂਲਕੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ) ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਰੂਪਾ, ਕਲਸੀਆ, ਖਮਾਣੋ, ਬੁੜੀਆ, ਭਦੌੜ, ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ, ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ, ਮਜੀਠੇ ਵਾਲੇ, ਮਾਨਾ ਵਾਲੇ ਆਦਿਕ ਸਭ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਨਿਰਪੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ

ਇਤਿਹਾਸ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਖੰਡਨ-ਮੰਡਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਯਥਾਰਥ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ, ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ, ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਆਗੂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲ ਆਪ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਰਹਿਕੇ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਰਣੀ, ਕਮਾਈ, ਘਾਲਣਾ ਦੀ ਮਹਾਨ ਉਸਤਤੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ, ਅੱਡਣਸ਼ਾਹੀ (ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ) ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ, ਸਤਿਕਰਤਾਰੀਆਂ, ਨਿਰੰਜਨੀਆਂ, ਗੁਲਾਬਦਾਸੀਆਂ, ਹੀਰਾ ਦਾਸੀਆਂ, ਗੰਗੂਸ਼ਾਹੀਆਂ ਆਦਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ/ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਪੰਥਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਮ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰੀਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਨਯ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਏਨੇ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾਏ ਕਿ ਇਹ ਬ੍ਰਿਜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਰਹਿਕੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸਰਵ-ਮਾਨਯ, ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ। ਸਰਬ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਗਈ।

ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵੀ ਸਰਵੋਪਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਠੋਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਾਰਤਕਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲੀ ਆਧੂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ' ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਇਹ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। 5 ਅਪ੍ਰੈਲ 1921 ਨੂੰ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਅਜੈਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਵਿਖੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣ ਸਮੇਂ ਐਸ.ਐਸ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ 'ਸ਼ਹੀਦੀ ਖੂਨ ਦੀ ਵਾਰਸ' ਸੁਣਕੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਪਰਮ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਬੋਲੇ। ਸ਼ਹੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ 'ਗੁਰਧਾਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ।

"ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੱਚਮੁੱਚ ਦਾ ਕਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਕੇ ਮੇਰਾ ਹਿਰਦਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਰ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਤੁਕੀ ਕਰੇਗੀ ਅਰ ਚੁੰਕਿ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਪੰਥ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣੇਗੀ।" (ਗੁਰਧਾਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਪੰਨਾ ੧੨, ਛਾਪ-੨)

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਛੰਦ- ਦੋਹਿਰਾ, ਕਬਿਤ, ਸਵੈਯਾ, ਚੌਪਈ, ਛਪੇ, ਸੋਰਠਾ, ਤੋਟਕ, ਭੁਯੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ, ਸੰਖਨਾਰੀ, ਕੁੰਡਲੀਆ, ਤੋਮਰ, ਤਾਟੰਕ, ਦਵੈਯਾ, ਤ੍ਰਿਭੰਗੀ, ਨਗਜ, ਨਿਸ਼ਾਨੀ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ, ਪਾਧੜੀ, ਪਰਹਾ, ਆਕਲ, ਗੀਯਾ, ਗੀਤਿਕਾ, ਦਰੁਮਲ, ਲਲਿਤ, ਮਰਹਟਾ, ਮਨਹਰ, ਰਸਾਵਲ, ਚਿਤ੍ਰਪਦਾ, ਅਨੰਗਸ਼ੇਖਰ, ਅਡਿੱਲ ਆਦਿਕ ਅਨੇਕ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਭੇਦ (ਨਮੂਨੇ) ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਨਵਰਸ (ਸ਼ਾਂਤ, ਬੀਰ, ਸਿੰਗਾਰ, ਕਰਣਾ, ਰੌਦਰ, ਅਦੁਭੁਤ, ਬੀਭਤਸ ਅਤੇ ਹਾਸਯ), ਔਜ, ਪ੍ਰਸਾਦ ਆਦਿ ਤਿੰਨ ਗੁਣ, ਰਿਤੂ ਵਰਣਨ, ਅਲੰਕਾਰ (ਯਮਕਾਲੰਕਾਰ, ਅਰਥਾਲੰਕਾਰ, ਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ) ਵਿਦਵਤਾ ਭਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕਥਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਜਮਾਂਦਰੂ ਕਵੀ ਸਨ। ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸ੍ਰਾਮੀ ਸਨ। ਕਵਿਤਾ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸਫੁਰਣ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਛੰਦ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਛੰਦ ਨਿਭਾਯਾ ਹੈ। ਸੋਨੇ ਵਿਚ ਹੀਰੇ, ਮੋਤੀ, ਰਤਨ ਜੜਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਿਭੂਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਅਮੁੱਕ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਗੁਰੂ ਯਸ਼ ਦਾ ਅਮੋਲਕ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੰਦ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਣ (ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ) ਲਈ 'ਮੀਲ ਪੱਥਰ' ਬਣ ਗਏ। ਅਬਚਲਨਗਰ, ਸੱਚਖੰਡ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ (ਨਾਂਦੇੜ) ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ 1708 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰਤਾ ਗੱਦੀ ਦੇਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਦੋਹਰੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸੁਬਹ-ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਨਿਤਨੇਮ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਹਰੇ ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਕੰਠਸਥ ਹਨ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਇਕ ਸੂਰ ਬੋਲਦੀ ਹੈ।

ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਦੋਹਰੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ, ਪਰ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਨੇ 'ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ' ਪੰਨਾ 422, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਹਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਹਰੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹਨ। ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਸ੍ਰਯੰ, "ਤਬਾ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕਯ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦" ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਭ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਰੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਦੋਹਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਵਾਸਤੇ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :-

"ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਪੂਰਨ ਹਰਿ ਅਵਤਾਰ।

ਜਗ ਮਗ ਜੋਤਿ ਬਿਰਾਜਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਮਝਾਰ।

ਆਗਿਆ ਭਈ ਅਕਾਲ ਕੀ ਤਬੀ ਚਲਾਯੋ ਪੰਥ।

ਸਭਿ ਸਿੱਖਨ ਕੇ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਮਾਨੀਓ ਗ੍ਰੰਥ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੂ ਮਾਨੀਓ ਪ੍ਰਗਟ ਗੁਰਾਂ ਕੀ ਦੇਹ।

ਜੇ ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਮਿਲਯੋ ਚਹੈ ਖੋਜ ਸਬਦ ਮੈਂ ਲੇਹ।

ਦਰਸਯੋ ਚਹਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੋ ਸੈ ਦਰਸੈ ਗੁਰ ਗ੍ਰੰਥ।

ਪਵੈ ਸੁਨੈ ਸ੍ਰਾਰਥ ਲਹੈ ਪਰਮਾਰਥ ਕੇ ਪੰਥ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ, ਉਭੈ ਜਹਾਜ ਉਦਾਰ।

ਸਰਧਾ ਕਰ ਜੋ ਸੇਵ ਹੈ, ਸੇ ਉਤਰੈ ਭਵ ਪਾਰ।"

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :
ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ

ਸ਼੍ਰੋਯਾ

"ਅਤਿ ਤੇਜ ਭਰੀ ਰਸ ਸ਼ਾਂਤ ਖਰੀ, ਗੁਨ ਪਾਂਤਿ ਗੁਣਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹਰੀ।

ਰਸ ਸ੍ਰਾਦ ਸੁਧਾ ਮਰਯਾਦ ਭਰੀ ਭਗਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੁਕਤੀ ਸੁਜਰੀ।

ਜਸ ਰਾਗ ਭਰੀ ਅਨੁਰਾਗ ਵਿਰਾਸ ਬਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਗਿਆਨ ਕਰੀ।

ਗੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਗਿਰਾ ਪਰਯੋਗ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰੀ ਲਖਿ ਬੰਦਤ ਗਯਾਨ ਹਰੀ।"

ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ

"ਮੰਦਰ ਰਚਾਯੋ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਅਪਾਰ ਗੁਰੂ।

ਮੁਕਤਿ ਚਤੁਰ ਦਾਇ ਜਾਹਿ ਦੂਰ ਚਾਰ ਹੈਂ।

ਚਮਕ ਦਮਕ ਚਾਰੁ ਚਾਰ ਦਿਸਹੂੰ ਤੇ ਚਾਰ।

ਚਾਰ ਹੀ ਬੁਨ ਆਇ ਪਾਇ ਫਲ ਚਾਰ ਹੈਂ।

ਚਾਰ ਚਾਰ ਜਾਮ ਚਾਰ ਬੁਨ ਕੇ ਉਚਾਰ ਨਾਮ।

ਆਸੁਮ ਸੁ ਚਾਰ ਚੱਕ ਚਾਰ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਹੈਂ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਚਾਰ ਚਾਰ ਸੰਪਦਾ ਸਾਧਨ ਚਾਰ।

ਚਾਰ ਬੇਦ ਸਾਰ ਚਾਰ ਦਸ ਲੋਕ ਸਾਰ ਹੈਂ।"

ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ
ਇਕ ਛੰਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 15 ਵਾਰ 'ਅਰਜਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ :-

"ਅਰਜਨ ਦੇਵੰ ਅਰਜਨ ਸੇਵੰ ਅਰਜਨ ਜੇਵੰ ਅਰਜਨ ਪੂਰੈਂ।

ਅਰਜਨ ਤੂਲੰ ਅਰਜਨ ਮੂਲੰ ਅਰਜਨ ਸੂਲਦ ਅਰਜਨ ਹੂਰੈਂ।

ਅਰਜਨ ਮਾਨਸ ਅਰਜਨਿ ਬਾਨਿਸ ਅਰਜਨ ਠਾਨਸ ਅਰਜਨ ਚੂਰੈਂ।

ਤਾਂ ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਕੇ ਗੁਨ ਅਰਜਨ, ਅਰਜਨ ਪਰਜਨ ਫਰਜ ਜਰੂਰੈਂ।"

ਸਾਰੇ ਮੁਕਤੇ/ਲਘੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲਾ ਕਬਿੱਤ ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਸਿਆਰੀ ਜਾਂ ਔਂਕੁੜ ਲੱਗੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੰਦ
ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਲਘੂ (ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

"ਕਮਰ ਕਸਤ ਹਿਤ ਸਮਰ ਮਸਤ ਬਨਿ,

ਲਧਤ ਸਨਧ ਬਧ ਬਧ ਝਟ ਝਟ।

ਲਰ ਲਰ ਕਸਤ ਸਮਸਤ ਸੂਰ ਅਰਿ,

ਪਟਕਤ ਧਰ ਪਰ ਸਟਕਤ ਮਟ ਮਟ।

ਫਟ ਫਟ ਸਟ ਸਟ ਹਟ ਹਟ ਕਟ ਕਟ,

ਬਟ ਬਟ ਚਟ ਪਟ ਅਘਟ ਸੁ ਕਟ ਕਟ।

ਸਧਰਨ ਹਟਤ ਕਟਤ ਅਧਰਨ ਭਟ,

ਮਧ ਰਨ ਬਕਤ ਬਕਤ ਰਵਿ ਅਟ ਅਟ।"

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਮਿਤ੍ਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਸੁੱਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, 'ਬਾਤ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ'।

"ਏਕ ਬਾਤ ਕੀਤੀ ਲੀਨੀ ਲੰਕ ਜੋ ਬਭੀਖਨ ਨੈ,
ਬਾਤ ਚੂਕ ਗਯੋ ਗਯੋ ਗਵਨ ਬਖਯਾਤ ਹੈਂ।
ਬਾਤ ਹੀ ਕੇ ਉਤਪਾਤ ਯਾਦਵ ਭਏ ਹੈਂ ਘਾਤ,
ਬਾਤ ਪੈ ਬਿਸ਼ਿਸਟ ਤਾਤ ਮਾਰੇ ਗਾਂਧਿ ਤਾਤ ਹੈਂ।
ਬਾਤ ਹੀ ਪੈ ਮਿੱਤ੍ਰ ਸੱਤ੍ਰ ਮਿੱਤ੍ਰ ਹੋਤ ਜਨ,
ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਜਗ ਬਾਤ ਹੀ ਸੈਂ ਪਾਤ ਹੈਂ।
ਬੰਧ ਮੋਖ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਤ ਹੀ ਸੈਂ ਹੋਵਤ ਹੈਂ,
ਬਾਤ ਕਰਿ ਜਾਨੈ ਤਬਿ ਬਾਤ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈਂ।"

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਰੌਚਕ ਅਦਭੁਤ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ :-

"ਰਹਿ ਕੂਪ ਤਟੈ ਨਹਿੰ ਦਾਦਰ ਹੈ ਬਰਸੈ ਜਲ, ਬਾਦਰ ਨਾਂਹਿ ਵਹੀ।
ਯੁਤ ਚੱਕ੍ਰ ਗਦਾ, ਸੁਤਨ ਬਜੁਦਾ, ਬ੍ਰਿਖ ਯਾਹਨ, ਸੰਭਨ ਥੀਵ ਕਹੀ।
ਸ੍ਰਿਕ ਫੇਰਤ, ਨਾਂਹਿ ਜਪੀ ਤਪਸੀ, ਸਲਤਾ ਜਨ ਹੈ, ਪੁਨ ਸਿੰਧ ਨਹੀਂ।
ਉਚਰੈ ਯਹੁ ਰਾਗ, ਨ ਦੇਵ ਰਿਖੀ, ਬੁਧਵਾਨ ਕਹੋ ਵਹਿ ਕੌਨ ਸਹੀ।" (ਹਰਟ ਹੈ)

"ਜਤ ਧਾਰਿ ਰਹੇ ਸਦ ਸੰਗਿ ਤੀਯਾ, ਚਲ ਹੈ ਸਮ ਪੌਨ, ਨ ਗੌਨ ਕਰੈ।
ਸਭ ਹੀ ਜਗ ਕੇ ਪਹਿਰਾਵਤ ਚੀਰ, ਉਘਾਰੇ ਰਹੈ ਖੁਦ ਨਾਹਿ ਧਰੈ।
ਸਿਰ ਪਾਂਚ, ਉਭੈ ਸ੍ਰੁਤ ਹਾਥ ਇਕੋ ਮੁਖ, ਖੋੜਸ ਪਾਂਥ ਧੁਨੀ ਸੁ ਰਚੈ।
ਬਿਨ ਜਗਯੋ ਪਵੀਤ ਅਚੈ ਨ ਕਛੂ, ਰਦ ਏਕ, ਵਹੈ ਨਰ ਕੌਨ ਵਰੈ।" (ਚਰਖਾ ਹੈ।)

ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਲੋਕ 'ਵਾਲਮੀਕਿ ਰਾਮਾਯਣ' ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਲੋਕ 'ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼' ਦਾ ਹੈ। ਦੋਨੋ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਾਵ/ਅਰਥ ਇਕੋ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

"ਨ ਨ੍ਰਿਮਿਤਾ ਕੇਨ ਨ ਦ੍ਰਸ਼ਟ ਪੂਰਵਾ, ਨ ਸ੍ਰੁਯਤੇ ਹੇਮ ਮਯੀ ਕੁਰੰਗਾ।
ਤਥਾਪਿ ਤ੍ਰੁਸ਼ਣਾ ਰਘੁਨੰਦਨਸਯ, ਵਿਨਾਸ ਕਾਲੇ ਵਿਪਰੀਤ ਬੁਧਿ।"
"ਅਸੰਭਵ ਹੇਮ ਪ੍ਰਗਸਯ ਜਨਮ, ਤਥਾਪਿ ਰਾਮੋ ਲੁਲਭੋ ਮ੍ਰਗਾਯ।
ਪ੍ਰਯ: ਸਮਾਪੰਨ ਵਿਪਤਿ ਕਾਲੇ, ਸਿਯੋਅਪਿ ਪੁੰਸਾ ਮਲਿਨਾ ਭਵੰਤਿ॥੨੮॥"
"ਕੰਚਨ ਦਾ ਮ੍ਰਿਗ ਸੁਨਯੋ ਨ ਹੇਰਯੋ। ਕਬੀ ਬਿਧਾਤਾ ਰਚਯੋ ਨ ਟੇਰਯੋ।
ਐਸੇ ਹਰਨ ਹਰਨ ਕੇ ਹੇਤੈਂ। ਗਏ ਰਾਮ ਅਸ ਭਏ ਅਚੇਤੈਂ।"

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ-

1. ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
2. ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ
3. ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ-ਪੰਜ ਭਾਗ
(ੳ) ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ (ਅ) ਸਮਸ਼ੇਰ ਖਾਲਸਾ
(ੲ) ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ (ਸ) ਸਰਦਾਰ ਖਾਲਸਾ
(ਹ) ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ
4. ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਰਤਕ
5. ਗੁਰਧਾਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ
6. ਪਤਤ ਪਾਵਨ
7. ਤਵਾਰੀਖ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ)
8. ਤਵਾਰੀਖ ਲਾਹੌਰ (ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ)
9. ਭੁਪਿੰਦਰਾ ਨੰਦ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਪੰਥ ਲਈ ਅਨੰਦ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ)
10. ਰਿਪਦਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਕਾਰ ਪੰਜ ਹਿਸੇ)
11. ਗੁਰਪੁਰਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
12. ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
13. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
14. ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਆਸਤ ਬਾਗੜੀਆਂ
15. ਕੰਵਲ ਫੂਲ ਮਾਲਾ
16. ਕਥਾ ਪੂਰਨ ਮਾਸੀ
17. ਦੋਹਾਵਲੀ
18. ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤ੍ਰੀ
19. ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲਕਾ ਬ੍ਰਿਕਸ
20. ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਭਾਕਰ

2

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਟੀਕਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

ਸੰਤ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਬੰਗੇ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਜਗ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਕਰਮਿ ਵਸੈ ਮਨਿ ਆਏ॥

ਗੁੰਥਕਾਰਾਂ ਨੇ ਖਟ ਜੋਤੀ ਮੰਨੀ ਹੈ- ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ, ਤਾਰੇ, ਅਗਨੀ, ਅਕਾਸ਼ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਛੇ ਜੋਤੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਰੂਪੀ ਜੋਤੀ ਸਵਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਜੋਤੀਆਂ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜੇ ਸਉ ਚੰਦਾ ਉਗਵਹਿ ਸੂਰਜ ਚੜਹਿ ਹਜਾਰ॥

ਏਤੇ ਚਾਨਣੁ ਹੋਦਿਆਂ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ॥

(ਅੰਗ ੪੬੩)

ਏਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਅੰਧਕਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਸਦਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਅੰਧਕਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਿਆਸੂ ਕਹਿ ਉਠਦਾ ਹੈ-

ਗਿਆਨ ਅੰਜਨੁ ਗੁਰਿ ਦੀਆ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧੋਰ ਬਿਨਾਸੁ॥

ਹਰਿ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਸੰਤ ਭੋਟਿਆ ਨਾਨਕ ਮਨਿ ਪਰਗਾਸੁ॥

(ਅੰਗ ੨੯੩)

ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ (ਸ਼ਬਦ) ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪ ਹੈ-

ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਬਾਣੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ ਤਿਸੁ ਜੇਵਡੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ॥

(ਅੰਗ ੫੧੫)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੱਚ/ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਝੂਠ/ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਪੜਦਾ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਵਸਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਗਿਆਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ ਖੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ ਵਿਚਿ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਸਾਰੇ॥

ਗੁਰੁ ਬਾਣੀ ਕਹੈ ਸੇਵਕੁ ਜਨੁ ਮਾਨੈ ਪਰਤਖਿ ਗੁਰੁ ਨਿਸਤਾਰੇ॥

(ਅੰਗ ੯੮੨)

ਗੁਰੂ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡਾ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਪੜਦਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ, ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ-

ਸਤਿਗੁਰੁ ਨੋ ਸਭੁ ਕੋ ਵੇਖਦਾ ਜੇਤਾ ਜਗਤੁ ਸੰਸਾਰੁ॥

ਡਿਠੈ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਵਈ ਜਿਚਰੁ ਸਬਦਿ ਨ ਕਰੇ ਵੀਚਾਰੁ॥

(ਅੰਗ ੫੯੪)

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਗੁਹਝ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਸਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਖੁੱਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਵੇਕ ਜਾਗਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਵਿਵੇਕ ਜਾਗਰਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਤਿ ਅਸਤਿ, ਆਤਮਾ-ਅਨਾਤਮਾ, ਜੜ-ਚੇਤਨ ਕੀ ਹੈ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਨਿਸਚਯ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਅਨਾਤਮ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਤਮਾ ਜੋ ਸ਼ੁੱਧ ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਵਰੂਪ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਪਰਮ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਇਲਾਹੀ/ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ) ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਵੀਚਾਰ' ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਲਾਭ ਸਾਧਾਰਣ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਣ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ, ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ, ਸਾਧਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਸਤਿਗੁਰੂ, ਮਨਿ, ਮਤਿ, ਗੁਰਮੁਖਿ, ਬ੍ਰਹਮ, ਈਸ਼ਵਰ, ਜੀਵ, ਕੁਦਰਤਿ, ਧਰਮ, ਮੁਕਤੀ, ਆਵਾਗਮਨ, ਗਿਆਨ, ਸਿਮਰਨ, ਭਗਤੀ, ਵੈਰਾਗ, ਸਾਧਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਸਮਝ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗੁਰ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ 7 ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ' ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ- (1) ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (2) ਭਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (3) ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (4) ਉਦਾਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (5) ਨਿਰਮਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (6) ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (7) ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ। ਆਓ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਅੱਗੋਂ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਰਲ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਹੈ-

ਸਲੋਕ ਮ:੧ ॥

ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ॥ ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਲੋਅ ਸਚੇ ਆਕਾਰ॥

ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਕਰਣੇ ਸਰਬ ਬੀਚਾਰ॥ ਸਚਾ ਤੇਰਾ ਅਮਰੁ ਸਚਾ ਦੀਬਾਣੁ॥

ਸਚਾ ਤੇਰਾ ਹੁਕਮੁ ਸਚਾ ਫੁਰਮਾਣੁ॥ ਸਚਾ ਤੇਰਾ ਕਰਮੁ ਸਚਾ ਨੀਸਾਣੁ॥
 ਸਚੇ ਤੁਧੁ ਆਖਹਿ ਲਖ ਕਰੋੜਿ॥ ਸਚੈ ਸਭਿ ਤਾਣਿ ਸਚੈ ਸਭਿ ਜੋਰਿ॥
 ਸਚੀ ਤੇਰੀ ਸਿਫਤਿ ਸਚੀ ਸਾਲਾਹ॥ ਸਚੀ ਤੇਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਚੇ ਪਾਤਿਸਾਹ॥

ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਧਿਆਇਨਿ ਸਚੁ॥ ਜੋ ਮਰਿ ਜੰਮੇ ਸੁ ਕਚੁ ਨਿਕਚੁ॥੧॥ (ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੬੩)

ਉਦਾਹਰਨ ਮਾਤਰ 'ਵਾਰ ਮਲਾਰ' ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

ਸਲੋਕ ਮ: ੧॥

ਨਾਨਕ ਸਾਵਣਿ ਜੇ ਵਸੈ ਚਹੁ ਓਮਾਹਾ ਹੋਇ॥

ਨਾਗਾਂ ਮਿਰਗਾਂ ਮਛੀਆਂ ਰਸੀਆਂ ਘਰਿ ਧਨੁ ਹੋਇ॥੧॥ (ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੧, ਪਉੜੀ ੨, ੧੨੭੯)

ਮ: ੨॥

ਸਾਵਣੁ ਆਇਆ ਹੇ ਸਖੀ ਜਲਹਰੁ ਬਰਸਨਹਾਰੁ॥

ਨਾਨਕ ਸੁਖਿ ਸਵਨੁ ਸੋਹਾਗਣੀ ਜਿਨੁ ਸਹ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੁ॥੨॥ (ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੧, ਪਉੜੀ ੪, ੨, ੧੨੮੦)

ਮ: ੩॥

ਉਂਨਵਿ ਉਂਨਵਿ ਆਇਆ ਵਰਸੈ ਨੀਰੁ ਨਿਪੰਗ॥

ਨਾਨਕ ਦੁਖੁ ਲਾਗਾ ਤਿਨੁ ਕਾਮਣੀ ਜਿਨੁ ਕੰਤੈ ਸਿਉ ਮਨਿ ਭੰਗ॥੩॥ (ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੧, ਪਉੜੀ ੫, ੨, ੧੨੮੦)

ਭਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਥਾਪੀ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਦਾ 'ਸ਼ਬਦ' ਦਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਬਾਣੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ ਜੋ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਧੇਰੇ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਬਕਾਇਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਥਾਪੜਾ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਥਾਂਉਂ ਥਾਂਈਂ ਹੋਰ ਸੂਝਵਾਨ ਸਿੱਖ ਵੀ ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਭਾਈ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਰੀ, ਉਸ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜੋ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਉਸ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਕਬਿਤ ਤੇ ਸਵਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵਾਲੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਬੜੇ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸੰਕੋਚਵੇਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਠਨ-ਪਦਾਂ ਦਾ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਅਸਲ ਮਾਧਿਅਮ ਤਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਰਹਿਣੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

(1) ਪ੍ਰਾਯਾਵਾਚੀ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(2) ਸਿਲਸਲੇ ਵਾਰ ਸੰਖੇਪ ਤੁਕਵਾਰ ਟੀਕਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

- (3) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਨ।
- (4) ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।
- (5) ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਟੁਕਾਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ- ਨਿਰਮਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਨਿਰਮਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਨਾਲ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਨਯ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ। ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨਿਰਾ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਸ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਸ਼ਸਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰ, ਕਲਮ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪੰਥ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਮੀਰ ਸਾਹਿਤਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਪੌਰਾਣਿਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸ਼ਸਤਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀਤੀ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਮਨੋਯੋਗ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਨਿਰਮਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਦਾਰਥ, ਪਰਮਾਰਥ, ਟੀਕਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਟੀਕਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਗੌਣ ਰੂਪ ਬਣ ਗਏ।

ਟੀਕਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਉਤਪਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ- ਟੀਕਯਤੇ, ਗਮਯਤੇ, ਬੁਯਯਤੇ ਵਾ ਅਨਯਾ ਇਤਿ ਟੀਕਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਠਿਨ ਪਦ ਜਾਂ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਟੀਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੀਕਾ ਸ਼ਬਦ ਟੀਕੀ ਗਤਊ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਟਾਪ੍ ਪ੍ਰਯਯ ਕਰਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਟੀਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- 1. ਪਿੰਜਕਾ 2. ਅਪਿੰਜਕਾ

1. ਪਿੰਜਕਾ- ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਂ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
2. ਅਪਿੰਜਕਾ :- ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਤਰ ਕਠਿਨ ਪਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਰਥ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਵਿਦਵਾਨ ਜਨ 6 ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਅਥਵਾ ਟੀਕਾ ਕਰਦੇ ਹਨ- 1. ਪਦਛੇਦ 2. ਵਿਗ੍ਰਹ 3. ਵਾਕਯ ਯੋਜਨਾ 4. ਪਦਾਰਥੋਕਤੀ 5. ਆਕਸ਼ੇਪ 6. ਸਮਾਧਾਨ।

1. ਪਦਛੇਦ- ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੇ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ।
2. ਵਿਗ੍ਰਹ- ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪਦ ਦਾ ਸਮਾਸਿਕ ਵਿਗ੍ਰਹ ਕਰਨਾ।

3. ਵਾਕਯ ਯੋਜਨਾ- ਵਾਕਯ ਦੇ ਭਿੰਨ ਪਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਅਨਵਯ ਕਰਨਾ ਅਥਵਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨਾ।
4. ਪਦਾਰਥੋਕਤੀ- ਪਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨੇ।
5. ਆਕਸ਼ੇਪ- ਵਾਕਯ ਸੰਬੰਧੀ ਪਦਾਂ ਦੇ ਅਨਵਯ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਅਰਥ ਸੰਕਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਅਕਸ਼ੇਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
6. ਸਮਾਧਾਨ- ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਯੁਕਤੀ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕਾ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਕਰਕੇ ਅਰਥ ਦਾ ਸਹੀ ਨਿਸ਼ਚਯ ਕਰਨਾ।

ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਛੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਜਨ ਵਿਆਖਿਆ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਰਨ ਪਰ ਉਕਤ ਛੇ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਕਰਣ ਨਿਰਮਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸਤਿਪੁਰਖ ਜਿਥੇ ਗੁਰਮਤਿ, ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਉਥੇ ਉਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤਯ) ਦੇ ਪ੍ਰਕਾੰਡ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਧਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਾਰਵਜਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਛਾਪ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਅਨਯ ਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਜੋ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੈ ਉਹ ਨਿਰਮਲ ਟੀਕਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਨਯ ਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਗਿਆਸਾ ਰੱਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਹ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਮਤਾਂ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਕੇ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਕੀਰਣ ਨਾ ਕਰ ਕੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ- ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ, ਉਰਦੂ, ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਆਖਿਆ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਵਯ ਰਚਨਾ ਲਈ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰਤਿਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸੰਵਾਦ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਜਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਾਧੂ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਗੁਰੂ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਫੈਲਾਉਣ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਧੂ ਭਾਸ਼ਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਟੀਕੇ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਕੀਤੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸੀਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਨਿਰਮਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਟੀਕਾਕਾਰ ਹਨ- ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੀਲੀਭੀਤ, ਪੰ. ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਥੋਰਾ ਖਾਲਸਾ, ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੇਖਵਾਂ, ਪੰ. ਠਾਕੁਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ,

ਪੰ. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਜੰਗਾਂ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਅਰਜਨ ਮੁਨੀ ਜੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੁਆਮੀ ਜੀ।

1. ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੇਖਵਾਂ- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਸੀਨਾ-ਬ-ਸੀਨਾ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਥਨਕਾਵਾਂ ਦੇਣ, ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਇਕ ਤੁਕ ਦੇ ਕਈ-ਕਈ ਅਰਥ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਪਾਟੀ ਆਦਿ ਪਰਪੱਕ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਡਾ. ਟ੍ਰੰਪ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਨਾਲ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਚਤੁਰਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਸਮਦਾਇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰ ਆਸ਼ਯ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਭੀ ਕਠਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਨਰਥ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਅਰਥ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨਤਾ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨਤਾ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਚੀਜ਼ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੀਨ-ਬ-ਸੀਨਾ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਅਰਥ, ਆਸ਼ਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਤੇ ਜਿਥੇ ਵਿਚਾਰ, ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਦਰੁਸਤੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਸੰਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ ਵੀ ਅਮੋਲਕ ਹੈ, ਸ਼ੁੱਧ ਅੰਤਹਕਰਣ ਹੀ ਗੁਰ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀ ਕੇ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਸੂਝ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਫਰੀਦਕੋਟੀ ਟੀਕੇ ਵਿਚੋਂ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਪਉੜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਇਥੇ ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਵਹੁ ਕਿਸੀ ਕਾ ਕੀਆ ਹੂਆ ਹੈ ਭਾਵ ਨਾਦੀ ਹੈ ਵਾ ਬਿੰਦੀ ਹੈ।

ਉੱਤਰ : ਥਾਪਿਆ ਨ ਜਾਇ ਕੀਤਾ ਨ ਹੋਇ॥ ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸੋਇ॥

ਹੇ ਸਿਧੋ ਸੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਕਿਸੀ ਕਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਆ ਹੂਆ ਭਾਵ ਨਾਦੀ ਭੀ ਨਹੀਂ ਔਰ ਨ ਕਿਸੀ ਕਾ ਬਿੰਦੀ ਉਤਪਤਿ ਕੀਆ ਹੂਆ ਹੈ ਵਹੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਮਾਯਾ ਮਲ ਸੇ ਰਹਿਤ ਆਪੇ ਹੀ ਆਪ ਸੁਤੇ ਸਿੱਧ ਹੈ ਭਾਵ ਅਨਾਦਿ ਅਨੰਦ ਹੈ।

ਜਿਨਿ ਸੇਵਿਆ ਤਿਨਿ ਪਾਇਆ ਮਾਨੁ॥

ਜਿਨਿ ਗੁਰਮੁਖੋਂ ਨੇ ਸੇਵਨ ਕੀਆ ਹੈ ਤਿਨੋ ਨੇ ਮਾਨ ਪਾਯਾ ਹੈ॥

ਨਾਨਕ ਗਾਵੀਐ ਗੁਣੀ ਨਿਧਾਨੁ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿਤੇ ਹੈਂ ਐਸਾ ਨਿਸਚਾ ਕਰਕੇ (ਗੁਣੀ ਨਿਧਾਨੁ) ਗੁਣਾਂ ਕਾ ਖਜਾਨਾ ਭਾਵ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੇ ਗੁਣੋਂ ਕੇ ਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਏ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਗਾਨਾ ਤਬ ਹੋਤਾ ਹੈ ਜਬ ਕੋਈ ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਹੋ।

ਉੱਤਰ : ਗਾਵੀਐ ਸੁਣੀਐ ਮਨਿ ਰਖੀਐ ਭਾਉ॥

ਅਪਨੇ ਸੇ ਨਯੂਨ ਪਾਸ (ਗਾਵੀਐ) ਕਥਨ ਕਰੀਏ ਅਰੁ ਅਪਨੇ ਤੇ ਅਧਿਕ ਸੇ ਸੁਣੀਏ ਜਬ ਦੋਨੋਂ ਕਾ ਸੰਜੋਗ ਨਾ ਹੋ ਤਬ ਮਨ ਮੇਂ (ਭਾਉ) ਪ੍ਰੇਮੁ ਰਖੀਏ ਵਾ (ਗਾਵੀਐ) ਜੋ ਗਾਵਨ ਵਾਲੇ ਵਕਤਾ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਹੈਂ ਤਿਨ ਸੇ

ਨਿਦਿਧਿਯਾਸਨੁ ਕਰੀਏ ਤਬ (ਭਾਉ) ਪ੍ਰਤਖ ਗਯਾਨ ਹੋਤਾ ਹੈ।

ਦੁਖੁ ਪਰਹਰਿ ਸੁਖੁ ਘਰਿ ਲੈ ਜਾਇ॥

ਤਿਸ ਕਾ ਫਲੁ ਦੁਖ ਕੇ (ਪਰ) ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ (ਹਰਿ) ਨਾਸੁ ਕਰਕੇ ਸਰਬ ਸੁਖੋਂ ਕੇ ਘਰਿ ਆਤਮ ਸੁਖੁ ਭਾਵ ਜਿਸ ਸੁਖ ਕੇ ਲੇਸ ਤੇ ਚੌਦਾਂ ਭਵਨ ਮੇਂ ਜੀਵਨ ਅਨੰਦੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹੈਂ ਉਸ ਮੇਂ (ਲੈਜਾਇ) ਅਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਤਾ ਹੈ॥

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਤਿਸ ਅਭਿੰਨਤਾ ਮੈ ਉਦਾਹਰਣੁ ਕਹੀਏ।

ਉੱਤਰ : ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਦੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੇਦੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ॥

ਗੁਰੂ ਜੋ ਮੁਖ ਹੈਂ ਤਿਨਾ ਦਾ ਜੋ (ਨਾਦੰ) ਸਬਦੁ ਹੈ ਜਬ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਗਯਾਸੁ ਨੇ ਸੁਣ ਕੇ ਤਿਸ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ ਕੇ (ਵੇਦੰ) ਜਾਣਿਆ ਤਬ ਗੁਰੂ ਜੋ ਹੈ ਪੂਜਯ ਮੁਖੁ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਿਸਮੈ (ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ) ਅਭਿੰਨ ਹੋ ਰਹਿਤਾ ਹੈ॥

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਐਸੇ ਗੁਰੋਂ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਸੁਨਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਗੁਰੁ ਈਸਰੁ ਗੁਰੁ ਗੋਰਖੁ ਬਰਮਾ ਗੁਰੁ ਪਾਰਬਤੀ ਮਾਈ॥

ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ (ਈਸਰੁ) ਸਿਵਜੀ ਹੂਏ ਹੈਂ ਗੁਰੂ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ (ਗੋਰਖੁ) ਬਿਸਨ ਜੀ ਹੂਏ ਹੈਂ ਗੁਰੂ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ (ਬਰਮਾ) ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਹੂਏ ਹੈਂ ਗੁਰੂ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪਾਰਬਤੀ ਜੀ (ਮਾ) ਲੱਛਮੀ ਜੀ (ਈ) ਸੁਰਸ੍ਰਤੀ ਜੀ ਹੂਈ ਹੈ ਵਾ ਗੁਰੂ ਹੀ ਸਰਬ ਦੇਵ ਰੂਪ ਹੈਂ ਈਸਰ ਕਾ ਗੁਨੁ ਧਾਰ ਕਰ ਸਿੱਖੋਂ ਕਾ ਅਗਯਾਨੁ ਨਾਸੁ ਕਰਤਾ ਹੈ ਬਿਸਨੁ ਕਾ ਗੁਣ ਧਾਰ ਕਰ ਸੁਭ ਗੁਣੋਂ ਕੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕਾ ਗੁਣ ਧਾਰ ਕਰ ਪ੍ਰੇਮੁ ਆਦਿ ਗੁਨ ਉਤਪੰਨ ਕਰਤਾ ਹੈ ਇਸੀ ਭਾਂਤ ਪਾਰਬਤੀ ਕਾ ਗੁਣ ਧਾਰ ਕਰ ਸਿੱਖੋਂ ਕਾ ਅਗਯਾਨੁ ਨਾਸੁ ਕਰਤਾ ਹੈ ਬਿਸਨੁ ਕਾ ਗੁਣ ਧਾਰ ਕਰ ਸੁਭ ਗੁਣੋਂ ਕੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕਾ ਗੁਣ ਧਾਰ ਕਰ ਪ੍ਰੇਮੁ ਆਦਿ ਗੁਨ ਉਤਪੰਨ ਕਰਤਾ ਹੈ ਇਸੀ ਭਾਂਤ ਪਾਰਬਤੀ ਕਾ ਗੁਣ ਧਾਰ ਕਰ ਅਵਗੁਣੋਂ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰਤਾ ਹੈ ਲੱਛਮੀ ਕਾ ਗੁਣ ਧਾਰ ਕਰ ਦੈਵੀ ਸੰਪਦਾ ਕੇ ਗੁਣੋਂ ਕਾ ਦਾਤਾ ਹੈ ਸੁਰਸ੍ਰਤੀ ਕਾ ਗੁਣ ਧਾਰ ਕਰ ਬਾਣੀ ਕਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਐਸੇ ਗੁਰੋਂ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਔਰ ਭੀ ਕਹੀਏ।

ਉੱਤਰ : ਜੇ ਹਉ ਜਾਣਾ ਆਖਾ ਨਾਹੀ ਕਹਣਾ ਕਥਨੁ ਨ ਜਾਈ॥

ਹੇ ਸਿਧੋ ਐਸੇ ਸਤਿਗੁਰੋਂ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਇਦੰਤਾ ਕਰ ਜਾਨੋ ਤੋ ਕਯਾ ਨਾ ਕਹੂੰ ਭਾਵ ਬੇਅੰਤ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ ਭੀ ਚਾਹੂੰ ਤਨ ਮਨ ਬਾਣੀ ਕਾ ਅਵਿਸੇ ਹੋਨੇ ਕਰਕੇ ਕਥਨੁ ਨਹੀਂ ਕਰੀ ਜਾਤੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਕੁਛ ਤੋ ਕਹੀਐ॥

ਉੱਤਰ : ਗੁਰਾ ਇਕ ਦੇਹਿ ਬੁਝਾਈ।।

ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨ ਜਾਈ ॥ ੫ ॥

ਗੁਰੋਂ ਨੇ ਮੁਝ ਕੇ ਏਕ ਬੁਝ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਜੀਵੋਂ ਕਾ ਦਾਤਾ ਏਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ ਹੇ ਸਿਧੋ ਸੋ ਮੁਝਕੋ ਵਿਸਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਉੱਤਰ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਚਤੁਰਾਈ ਸਮਝ ਕੇ ਸਿਧੋਂ ਕੇ ਮਨ ਮੈ ਲੋਭੁ ਹੁਆ ਕਿ ਨਾਨਕ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਹਮਾਰੇ ਮਤ ਮੈਂ ਆ ਜਾਵੇ ਤੋ ਹਮਾਰਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵੱਧ ਜਾਵੇ ਏਹ ਜਾਨ ਕਰ ਕਹਿਤੇ ਭਏ ਕਿ ਹੇ ਬਾਲੇ ਤੈਨੂੰ ਤੀਰਥ ਕਰਾਈਏ ਅਰੁ ਰਤਨਾ ਕੀ ਖਾਣੀ ਮੋਤੀ ਜਵਾਹਰ ਦਿਖਾਈਏ ਤੂੰ ਹਮਾਰੇ ਸਾਥ ਚਲੁ॥)

ਪੰਡਿਤ ਗਿਆਨੀ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਮੁਜੰਗਾਂ ਵਾਲੇ- ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ

ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਟੀਕੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਟੀਕਾ ਆਪ ਨੇ 1932 ਈ. ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ। ਪੰਡਿਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਆਦਰ ਯੋਗ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਦਮ ਸਰਾਹਣਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ—

ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ੪॥

ਤੂ ਦਰਿਆਉ ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ ਮੈ ਮਛਲੀ ਕੈਸੇ ਅੰਤੁ ਲਹਾ॥

ਤੂ ਦਰਿਆਉ (ਹੈਂ, ਤੂੰਹੀ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦੇ ਹਾਲ ਨੂੰ) ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ (ਹੈਂ, ਤੂੰਹੀ ਮੇਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ) ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈਂ, ਮੈਂ (ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ) ਮੱਛੀ (ਹਾਂ, ਤੇਰਾ) ਅੰਤ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣ ਸਕਦੀ ਹਾਂ?

ਜਹ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਤਹ ਤੂ ਹੈ ਤੁਝ ਤੇ ਨਿਕਸੀ ਫੂਟਿ ਮਰਾ॥੧॥

ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ, ਉਥੇ ਉਥੇ ਤੂੰਹੀ (ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਜਦ ਮੈਂ) ਤੈਥੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ (ਉਦੋਂ ਹੀ) ਫੁੱਟ ਕੇ (ਤੜਫ ਕੇ) ਮਰ ਜਾਵਾਂਗੀ।

ਨ ਜਾਣਾ ਮੇਉ ਨ ਜਾਣਾ ਜਾਲੀ॥ ਜਾ ਦੁਖੁ ਲਾਗੈ ਤਾ ਤੁਝੈ ਸਮਾਲੀ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

(ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਈ) ਨਾ (ਮੈਂ ਜਮ ਰੂਪ ਮੇਉ) ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ, ਤੇ ਨਾ (ਹੀ ਮੌਤ ਰੂਪ) ਜਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਜਦ (ਕੋਈ) ਦੁਖ ਲੱਗਦਾ ਹੈ (ਹੈ, ਉਦੋਂ) ਤੈਨੂੰ ਹੀ ਚੇਤੇ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।

ਤੂ ਭਰਪੂਰਿ ਜਾਨਿਆ ਮੈ ਦੂਰਿ॥ ਜੋ ਕਛੁ ਕਰੀ ਸੁ ਤੇਰੇ ਹਦੂਰਿ॥

ਤੂੰ (ਤਾਂ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈਂ) ਪੂਰਨ (ਹੈਂ, ਪਰ) ਮੈਂ (ਤੈਨੂੰ) ਦੂਰ ਜਾਤਾ (ਹੋਯਾ ਹੈ)। (ਮੈਂ) ਜੁ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਭਹਿ ਤੇਰੇ ਕੋਲ (ਹੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਅਜੇਹੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਜਿਥੇ ਤੂੰ ਨਾ ਹੋਵੇਂ)।

ਤੂ ਦੇਖਹਿ ਹਉ ਮੁਕਰਿ ਪਾਉ॥ ਤੇਰੈ ਕੰਮਿ ਨ ਤੇਰੈ ਨਾਇ॥੨॥

ਤੂੰ (ਮੇਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ) ਵੇਖਦਾ (ਹੈਂ ਪਰ) ਮੈਂ (ਫੇਰ ਭੀ) ਮੁਕਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ (ਮਿਲਣ ਦੇ) ਕੰਮ (ਰੂਪ) ਤੇਰੇ ਨਾਮ (ਨੂੰ ਭੀ ਮੈਂ) ਨਹੀਂ (ਜਪਿਆ॥੨॥)

ਜੇਤਾ ਦੇਹਿ ਤੇਤਾ ਹਉ ਖਾਉ॥ ਬਿਆ ਦਰੁ ਨਾਹੀ ਕੈ ਦਰਿ ਜਾਉ॥

ਜਿੰਨਾ (ਤੂੰ ਦੋਂਦਾ ਹੈਂ, ਮੈਂ ਓਨਾ ਹੀ ਖਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ (ਕਦੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਰਜਦਾ, ਪਰ ਹੇ ਨਿਰੰਕਾਰ! ਤੈਥੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ) (ਬਿਆ) ਦੂਜਾ ਦਰ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ, (ਮੈਂ) ਕਿਸ ਦੇ ਦਰ ਜਾਵਾਂ?

ਨਾਨਕੁ ਏਕ ਕਹੈ ਅਰਦਾਸਿ॥ ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਸਭੁ ਤੇਰੈ ਪਾਸਿ॥੩॥

(ਗੁਰੂ) ਨਾਨਕ ਇਕ (ਏਹੋ) ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, (ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਏਹ ਦਾਨ ਦੇਹੁ, ਕਿ ਮੇਰਾ) ਮਨ ਤਨ ਤੇ ਸਾਰਾ (ਧਨ) ਤੇਰੇ (ਚਰਨਾਂ ਦੇ) ਕੋਲ ਹੀ (ਟਿਕਿਆ ਰਹੇ, ਅਰਥਾਤ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਰਹਾਂ)॥੩॥

ਆਪੇ ਨੇੜੇ ਦੂਰਿ ਆਪੇ ਹੀ ਆਪੇ ਮੰਝਿ ਮਿਆਨੋ॥

ਤੂੰ ਆਪੇ ਹੀ ਨੇੜੇ (ਹੈਂ, ਤੂੰ) ਆਪੇ ਹੀ ਦੂਰ (ਹੈਂ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ (ਮਿਆਨੋਂ) ਵਿਚਲੇ ਸਥਾਨ (ਮੰਝਿ) ਵਿਚ ਭੀ (ਤੂੰ) ਆਪੇ (ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈਂ)।

ਆਪੇ ਵੇਖੈ ਸੁਣੈ ਆਪੇ ਹੀ ਕੁਦਰਤਿ ਕਰੇ ਜਹਾਨੋ॥

(ਤੂੰ) ਆਪੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈਂ, ਆਪੇ ਸੁਣਦਾ ਹੈਂ, ਅਤੇ ਆਪੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤ (ਸ਼ਕਤੀ) ਨਾਲ ਜਹਾਨ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈਂ।

ਜੇ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਨਾਨਕਾ ਹੁਕਮੁ ਸੋਈ ਪਰਵਾਨੋ॥

ਹੇ ਨਾਨਕਾ! ਜੇ (ਤਿਸੁ) ਤੈਨੂੰ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, (ਸਾਨੂੰ ਤੇਰਾ) ਓਹੀ ਹੁਕਮ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ॥੪॥੩੧॥

ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ- ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ, ਪਰਮਾਰਥ, ਮਹਾਤਮ, ਭਾਵਾਰਥ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਉਹ ਉਥਾਨਕਾ ਵਜੋਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼, ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਨਯ ਸਾਗਰ, ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਮਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਤੇ ਟੀਕੇ ਵਿਚੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਜਨਨੀ ਜਾਨਤ ਸੁਤੁ ਬਡਾ ਹੋਤੁ ਹੈ' ਦਾ ਟੀਕਾ ਇਥੇ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਕਬੀਰ ਜੀਉ ਕਾ॥ ਏਕੁ ਸੁਆਨੁ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਣਾ॥

ਜਨਨੀ ਜਾਨਤ ਸੁਤੁ ਬਡਾ ਹੋਤੁ ਹੈ ਇਤਨਾ ਕੁ ਨ ਜਾਨੈ ਜਿ ਦਿਨ ਦਿਨ ਅਵਧ ਘਟਤੁ ਹੈ॥

ਮੋਰ ਮੋਰ ਕਰਿ ਅਧਿਕ ਲਾਡੁ ਧਰਿ ਪੇਖਤ ਹੀ ਜਮਰਾਉ ਹਸੈ॥੧॥

ਜਨਨੀ ਮਾਤਾ ਜਾਨਤੀ ਹੈ ਮੇਰਾ ਪੁਤ੍ਰ ਪੱਖ ਵਾ ਮਹੀਨੇ ਵਾ ਬਰਸ ਕਾ ਹੋ ਕਰ ਬਡਾ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ। ਸੋ ਯਹ ਜਾਨਨਾ ਉਸ ਕਾ ਅਗਯਾਨ ਸੇ ਹੈ। ਯਾਤੇ ਇਤਨਾਕੁ ਨ ਜਾਨੇ ਕਹੀਯੇ ਏਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਨਤੀ। ਜੇ ਜੇਤੇ ਦਿਨਕਾ ਹੋਤਾ ਹੈ ਉਤਨੇ ਹੀ ਪਖ ਮਾਸ ਬਰਸ ਕੀ ਸੋ ਬਰਸ ਮੇ ਸੇ ਔਧਿ ਕਮ ਹੋਤੀ ਹੈ ਔਧ ਕਮ ਹੋਤੀ ਨਾ ਜਾਨ ਕਰ ਪ੍ਰੇਮ ਸੇ ਬਾਲਕ ਸਾਥ ਲਾਡ ਕਰਤੀ ਕੇ ਦੇਖ ਕਰ ਜਮ ਭੀ ਹਸੇ ਹੈ। ਯਹ ਕਹੇ ਮੋਰ ਇਤਿ ਜਬ ਮਾਤਾ ਮੇਰਾ ਚੰਦ ਜੈਸਾ ਮੇਰਾ ਕਾਨੁ ਜੈਸਾ ਐਸੇ ਮੇਰਾ ਮੇਰਾ ਕਰ। ਵਾ ਮੋਰ ਮੋਰ, ਮੋੜ ਮੋੜ ਭਾਵ ਪੁਨਾ ਪੁਨਾ ਚੰਦ ਜੈਸਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੈਸਾ ਐਸੇ ਅਧਿਕ ਲਾਡ ਧਰ ਨਾਮ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਕੋ ਧਰ ਧਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹੈ। ਤਬ ਤਿਸ ਕਹਨੇ ਕੇ ਦੇਖ ਕਰ ਜਮਰਾਜ ਹਸੇ ਹੈ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਭੋਜਨ ਕਾ ਕੈਸਾ ਸਤਕਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ॥੧॥ ਜਿਸਕੋ ਇਸ ਨਰਕ ਪਾਵਨਾ ਚਾਹੇ ਤਿਸ ਤੇ ਅਸੁਭ ਕਰਾਵੇ ਹੈ। ਇਸ ਬੇਦ ਬਚਨ ਓਰ ਦੇਖੇ ਯਹ ਦਸਾ, ਜੀਵੋ ਕੀ ਹੈ ਈਸ ਤੇਰੇ ਕਰਨੇ ਸੇ ਅਰ ਤੇਰੀ ਮਾਯਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੇ ਹੋਵੇ ਹੈ ਸ੍ਰੁਤੰਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਯਹ ਕਹੇ, ਐਸਾ ਇਤਿ ਹੇ ਈਸ਼ਵਰ ਜੈਸੇ ਪੂਰਬ ਏਕ ਜਨਨੀ ਕਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਕਹਯਾ ਹੈ। ਐਸਾ ਨਾਮ ਓਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਕੇ ਸਮਾਨ ਔਰ ਪਿਤਾ ਭ੍ਰਾਂਤਾ ਭਗਨੀ ਸਜੁ ਸੁਰਜਾ ਮਾਤਾ ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾ ਇਕ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਨਾਮ ਜੀਵ ਸਮੁਦਾਯ ਤਨ ਭਰਮ ਲਾਯਾ, ਨਾਮ ਦੇਹਾਦਿ ਅਨਾਤਮਾ ਕੋ ਅਪਨਾ ਆਪ ਮਾਨਨ ਰੂਪ ਬਿਪਰਯ ਗਯਾਨ ਮੇਂ ਮੇਲ ਰਖਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਨ ਜੀਵੋਂ ਕੋ ਪੂਰਬ ਜਨਮੋਂ ਕੇ ਕਰਮੋਂ ਕੇ ਸੰਸਕਾਰੋਂ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਕਾਮੋਂ ਕੋ ਕਰਾਵਨੇ ਵਾਲੀ। ਤਾਂ, ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਯਹ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵੋਂ ਕਾ ਸਮੁਦਾਯ ਮੈਂ ਦੇਹ ਹੋਂ ਯਹ ਮੇਰਾ ਪੁਤ੍ਰ ਹੈ ਯਹ ਧਨ ਹੈ ਯਹ ਖੇਤ ਹੈ। ਇਨ ਕੇ ਜੀਵਨ ਸੇ ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਹੈ ਮਰਨ ਸੇ ਮਰਨ ਹੈ। ਐਸੇ ਬਿਪਰਯ ਗਯਾਨ ਕੇ ਸੰਯੁਕਤ ਕਰ ਰਖਾ ਹੈ। ਯਾਤੇ ਭਰਮ ਮੇਂ ਯੁਕਤ ਕਰ ਯਥਾਰਥ ਗਯਾਨ ਸੇ ਰਹਿਤ ਕਰਨੇ ਸੇ। ਯਹ ਜੀਵ ਸਮੁਦਾਯ ਅਪਨੇ ਵਾਸਤਵ ਰੂਪ ਕੋ ਕੈਸੇ ਬੁਝੇ, ਨਾਮੇ, ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਨੇ। 'ਭਾਵ ਕਿਆ ਵੇਚਾਰਾ ਜੰਤ ਜਾ ਆਪ ਭੁਲਾਯਾ'

ਇਤਯਾਦਿ। ਸੁਣਨੇ ਸੇ ਕਾਹੂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੇ ਨਹੀਂ ਜਾਨ ਸਕੇ। ਕਾਹੂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੇ ਨਾ ਜਾਨ ਸਕਨੇ ਮੇਂ ਦੂਸਰਾ ਹੇਤੁ ਕਹੇ। ਜਬ ਇਤਿ ਹੇ ਈਸ ਤੇਰੇ ਭਰਮ ਮੇਂ ਲਾਵਨੇ ਸਮ ਜਬ ਯਹ ਜੀਵਨ ਸਮੁਦਾਯ ਤੇਰੀ ਮਹਾ ਮੋਹਨੀ ਮਾਯਾ ਨੇ ਮੋਹਿਆ ਕਹੀਯੇ ਗਯਾਨ ਸੇ ਹੀਨ ਕਰ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਤਬ ਕੈਸੇ ਬੂਝੈ, ਭਾਵ ਕਾਹੂ ਉਪਾਯ ਸੇ ਨਹੀਂ ਬੂਝ ਸਕੇ॥੧॥

ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ- ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜੀ ਨੇ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਸਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ ਨਾਲ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਪਉੜੀ, ਸਲੋਕ ਦਾ ਮੂਲ ਪਾਠ, ਅਰਥ, ਭਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਉਦਾਹਰਨ ਮਾਤਰ ਇਕ ਸਲੋਕ (ਜੈਤਰਸੀ ਕੀ ਵਾਰ) ਦਾ ਟੀਕਾ ਇਥੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕੀਮ ਨ ਸਕਾ ਪਾਇ ਸੁਖ ਮਿਤੀ ਹੂ ਬਾਹਰੇ॥

ਨਾਨਕ ਸਾ ਵੇਲੜੀ ਪਰਵਾਣੁ ਜਿਤੁ ਮਿਲੰਦੜੇ ਮਾ ਪਿਰੀ॥੨॥

ਅਰਥ- (ਗੁਰੂ) ਨਾਨਕ (ਜੀ ਬਚਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ) ਉਹੋ ਘੜੀ ਪਰਵਾਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ (ਮੈਨੂੰ) ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਮਿਲੇ (ਮੈਂ ਉਸ ਘੜੀ ਦਾ) ਮੂਲ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ, (ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ) ਸੁਖ ਹੱਦੋਂ ਬਾਹਰੇ ਹਨ।

ਭਾਵ- ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਹਰੇਕ ਕੰਮ ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਲੇਖੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਸੋ ਉਸ ਲੇਖੇ ਵਿਚ ਭਜਨ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਪਰਵਾਨ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਅਪਰਵਾਨ ਤੇ ਨਿਸਫਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਜੀ- ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਬਿੱਤ-ਸਵਈਆਂ ਦਾ 'ਸਿਧਾਂਤ ਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ' ਤੇ 'ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਮਰਮ ਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ' ਕੀਤਾ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਲੋਕ, ਫੁਨਹੇ, ਚੋਬੋਲੇ, ਸਵਈਏ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਅਤੇ ਸਵਈਏ ਭੱਟਾਂ ਕੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਹਲਾ ੧ ਦਾ ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਟੀਕਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਪੜ੍ਹਿ ਪੁਸੁਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਦੰ॥ ਸਿਲ ਪੂਜਸਿ ਬਗੁਲ ਸਮਾਧੰ॥

ਮੁਖਿ ਝੂਠੁ ਬਿਭੂਖਨ ਸਾਰੰ॥ ਤ੍ਰੈਪਾਲ ਤਿਹਾਲ ਬਿਚਾਰੰ॥

ਗਲਿ ਮਾਲਾ ਤਿਲਕ ਲਿਲਾਟੰ॥ ਦੋਇ ਧੋਤੀ ਬਸਤ੍ਰ ਕਪਾਟੰ॥

ਜੋ ਜਾਨਸਿ ਬ੍ਰਹਮੰ ਕਰਮੰ॥ ਸਭ ਫੋਕਟ ਨਿਸਚੈ ਕਰਮੰ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਨਿਸਚੈ ਧ੍ਰਿਵੈ॥ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਟ ਨ ਪਾਵੈ ॥ ੧ ॥

ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ ਪੁਸਤਕ (ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਨੂੰ), ਕਰਦੇ ਹੋ ਸੰਧਿਆ (ਤਿੰਨੇ ਕਾਲ) (ਅਰੁ) ਬਾਦ (ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ-ਗੋਸ਼ਟ ਚਰਚਾ ਅਰਥਾਤ ਬਹਿਸ ਮੁਬਾਹਿਸਿਆਂ ਨੂੰ) ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਸਿਲ (ਸ਼ਾਲਗ੍ਰਾਮ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਆਦਿ ਪੱਥਰਾਂ) ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ (ਅਤੇ) ਬਗਲ ਸਮਾਧੀਆਂ (ਮਾਯਾ ਦੀ ਲੋਚਾ ਵਿਚ ਸਾਧਦੇ ਹੋ)। ਮੂੰਹ ਦਾ ਸਾਰੇ ਬੋਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ ਮਟਕਾ ਮਟਕਾ ਕੇ ਝੂਠ ਨੂੰ (ਸੱਚ ਦੀ ਝਲਕ ਵਾਲਾ ਝੂਠ)। ਤ੍ਰੈਪਾਲ (ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਮੰਤ੍ਰ) ਤਿੰਨੇ ਕਾਲ (ਸਦੀਵ) ਵਿਚਾਰਦੇ (ਮੰਨਦੇ) ਹੋ (ਮਹਾਤਮ ਵਾਲਾ)। ਗਲ ਵਿਖੇ ਮਾਲਾ ਅਤੇ ਲਿਲਾਟੰ (ਮੱਥੇ) ਤੇ ਧਾਰਦੇ ਹੋ ਤਿਲਕ ਨੂੰ। ਦੋ ਧੋਤੀਆਂ ਤੇ ਬਸਤ੍ਰ ਕਪਾਟ (ਕਿਵਾੜ-ਪੜਦਾ ਢੱਕਣ ਵਾਲਾ ਕਪੜਾ ਲੰਗੋਟੀ) ਪਹਰਦੇ ਹੋ। ਜੇ ਕਰ ਕੇ ਨਿਸਚੈ ਕਰ ਕੇ (ਨਿਰਸੰਦੇਹ) ਸਾਰੇ ਹੀ (ਉਕਤ) ਕਰਮ ਫੋਕਟ (ਅਸਾਰ) ਹਨ-ਭਾਵ, ਨਿਰਸ (ਅਕਾਰਥੇ)। ਆਖਦੇ ਹਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ (ਕਿ ਬੰਦਾ) ਨਿਸਚੈ (ਸਭ ਸੰਸੇ ਤਿਆਗ ਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ) ਧਿਆਉਂਦਾ ਰਹੇ। (ਜਿਸ ਦੀ) ਵਾਟ (ਅਰਾਧਨ ਦੀ ਜੁਗਤ) ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ॥੧॥

ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਦਲ ਸਿੰਘ ਜੀ- ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਦਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ 'ਬਾਵਨਅਰਥੀ ਭਾਵਾਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨੀ ਟੀਕਾ' ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਕੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਵਨੀ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸੰਨ ੧੮੯੮ ਈ. ਵਿਚ ਛਪਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਮਾਤਰ ਇਕ ਪਦੇ ਦਾ ਟੀਕਾ ਇਥੇ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ-

ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੫॥

ਮਿਲਹੁ ਪਿਆਰੇ ਜੀਆ॥

ਮਿਲਹੁ ਹੇ ਪਿਆਰੇ ਜੀਆ ਰਿਦੇਕੇ ਪਿਆਰੇ।

ਪ੍ਰਭ ਕੀਆ ਤੁਮਾਰਾ ਥੀਆ॥ਰਹਾਉ॥

ਹੇ ਪ੍ਰਭੁ ਸਮਰਥ ਸੁਆਮੀ ਤੁਮਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੁਆ ਹੀ ਥੀਆ ਭਇਆ ਹੈ।

ਅਰਥ ਇਹ ਕੁਛ ਤੁਸਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਰਚਿਆ ਹੈ ਇਸ ਜੀਵਕੇ ਵਾਸਤੇ ਸੋਈ ਥੀਆ ਹੁਆ ਹੈ॥੧॥

ਅਨਿਕ ਜਨਮ ਬਹੁ ਜੋਨੀ ਭ੍ਰਮਿਆ ਬਹੁਰਿ ਬਹੁਰਿ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ॥

ਮੈਨੇ ਤੇਰੇ ਸੇ ਭੁਲਕੇ ਅਨੇਕ ਹੀ ਜਨਮ ਪਏ ਹੈ ਬਹੁਤ ਜੋਨੀਆਂ ਮੈ ਸਰੀਰ ਸਰਪ ਕੀਟਾਦਿ ਰੂਪੋ ਮੇ ਭ੍ਰਮਿਆ ਹੈ ਤੇਲੀ ਕੇ ਯੰਤ੍ਰ ਵਾਹਕ ਬੈਲ ਕੀ ਨਯਾਈਂ। ਬਾਰੰਬਾਰ ਤਿਨੋ ਮੈ ਦੁਖ ਹੀ ਮੈਨੇ ਪਾਇਆ ਹੈ॥

ਜੈਸੇ ਅਗਨੀ ਕੇ ਕੁੰਡ ਮੈ ਪੜਾ ਕੀਟ ਕੇਵਲ ਦੁਖ ਕੇ ਹੀ ਭੋਗਤਾ ਹੈ ਦੁਖ ਹੀ ਅਨੁਭਵਤਾ ਹੈ ਤੈਸੇ ਦੁਖ ਹੀ ਕਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਆ ਹੈ। ਤਾਂਤੇ ਹੇ ਪ੍ਰਭੁ॥

ਤੁਮਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹ ਪਾਈ ਹੈ ਦੇਹੁ ਦਰਸੁ ਹਰਿ ਰਾਇਆ॥੧॥

ਤੁਮਾਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਤੇ ਏਹ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇਹ ਪਾਈ ਹੈ। ਮਾਨੁਖ ਦੇਹ ਮੇ ਮੈ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਤਾ ਹੋ ਇਸ ਸੁਰਤੀ ਵਾਕ ਤੇ ਇਸ ਦੇਹ ਮੇ ਹੇ ਹਰਿ ਰਾਜਾ ਜੀ ਆਪਣਾ ਦਰਸ ਦੇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਦਰਸਨ ਦੇਹੁ ਸਾਖਯਾਤਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਤੇਰੇ ਦਰਸਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹਮਾਰੇ ਭ੍ਰਮਣ ਕੀ ਨਿਬ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਤੀ। ਤੇਰਾ ਦਰਸਨ ਇਸ ਮਾਨੁਖੀ ਦੇਹ ਤੇ ਬਿਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ॥ ਮਾਨੁਖੀ ਦੇਹ ਭੀ ਤੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਤਾਂਤੇ ਤੇਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੁਈ ਹੈ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹੁ ਮਿਲਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇਹ ਮੇ ਆਪਣਾ ਦਰਸਨ ਦੇ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਕਰ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ॥੧॥ ਮਨੇ ਤੇ ਕੁਛ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰੀਤਾ ਜੋ ਕੁਛ ਹੋਤਾ ਹੈ ਸੋ ਤੁਮਾਰੇ ਕਰਮ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੇ ਹੀ ਹੋਤਾ ਹੈ ਇਸਤੇ ਕਹਿਤ ਹੈ।

ਸੋਈ ਹੋਆ ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਣਾ ਅਵਰੁ ਨ ਕਿਨ ਹੀ ਕੀਤਾ॥

ਜੋ ਤਿਸ ਸੁਰਤੀ ਸਿੱਧ ਤੁਝ ਨੂੰ ਭਾਣਾ ਭਾਂਵਦਾ ਹੈ ਅਰ ਭਾਇਆ ਹੈ ਸੁਖ ਦੁਖ ਇਸ ਜੀਵ ਕੇ ਵਾਸਤੇ ਸੋਈ ਹੋਆ ਹੈ ਅਨਯਥਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਰਮ ਕੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਾ ਭੀ ਕੁਝ ਹੀ ਕੇ ਕਾਰਕ ਹੋਣੇ ਤੇ। ਕਰਮਾਧਯਯਯ: ਇਸ ਸੁਰਤੀ ਤੇ। ਕਰਮਾ ਕਾ ਭੀ ਤੁਹੀ ਅਧਯਯ ਦ੍ਰਿਸਟਾ ਹੈ। ਅਵਰ ਨ ਕਿਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਤੇਰੇ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਵਰ ਕਿਸੀ ਨੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਕੋਈ ਕਰਣ ਮੈ ਸਾਮਰਥ ਨਹੀਂ। ਸਰਬ ਕੇ ਗਯਾਨ ਹੀਨ ਹੋਣੇ ਤੇ।

ਤੁਮਰੈ ਭਾਣੈ ਭਰਮਿ ਮੋਹਿ ਮੋਹਿਆ ਜਾਗਤੁ ਨਾਹੀ ਸੂਤਾ॥੨॥

ਤਾਂਤੇ ਹੇ ਪ੍ਰਭੁ ਤੁਮਰੇ ਭਾਣੇ ਇਛਾ ਤੁਮਾਰੀ ਮੇਂ ਹੀ ਇਹ ਜੀਵਨ ਭਰਮਿ ਕੇ ਮੋਹਿ ਅਗਯਾਨ ਮੇ ਮੋਹਿਆ ਹੁਆ ਤੇਰੇ ਗਯਾਨ ਸੇ ਹੀਨ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੂਤਾ ਪੜਾ ਹੈ ਜਾਗਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਨਾਦੀ ਮਾਯਾ ਰੂਪ ਨੀਂਦ ਮੈਂ ਸੂਤਾ ਪੜਾ ਹੈ

ਤੇਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਬਿਨਾ ਜਾਗਤਾ ਨਹੀਂ। ਜਾਗਣੇ ਮੇਂ ਤੇਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ।

ਬਿਨਉ ਸੁਨਹੁ ਤੁਮ ਪ੍ਰਾਨਪਤਿ ਪਿਆਰੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਿ ਦਇਆਲਾ॥

ਹੇ ਪ੍ਰਾਨਪਤਿ ਪਿਆਰੇ ਮੇਰੀ ਬਿਨਉ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਸੁਨਹੁ ਸੁਣ ਕਰਹੁ ਹੇ ਕਿਰਪਾ ਕੇ ਨਿਧੀ ਸਾਮੁਦ੍ਰ ਦਇਆਲਾ ਦਯਾ ਕੇ ਘਰ ਦਯਾ ਕੇ ਕਰਣੇ ਹਾਰੇ।

ਰਾਖਿ ਲੇਹੁ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਭ ਮੇਰੇ ਅਨਾਥਹ ਕਰਿ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਾ॥੩॥

ਹੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜਨਕ ਰਖਸ਼ਕ ਪ੍ਰਭ ਸਮਰਥ ਰਾਖਿ ਲੇਹੁ ਮੇਰੀ ਰਖਿਆ ਕਰਿ ਲੇਹੁ ਏਸ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਮੈ ਭ੍ਰਮਣ ਤੇ ਹਮ ਅਨਾਥ ਹੈਂ ਤੂੰ ਅਸਾਂ ਅਨਾਥਾਂ ਕੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਾ ਕਰਿ।

ਜਿਸ ਨੇ ਤੁਮਹਿ ਦਿਖਾਇਓ ਦਰਸਨੁ ਸਾਧਿਸੰਗਤ ਕੈ ਪਾਛੈ॥

ਜਿਸਨੇ ਤੁਮਹਿ ਤੁਸਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦਰਸਨੁ ਦਿਖਾਇਓ ਹੈ ਇਸ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਤੇ ਜਗਾਵਣੇ ਵਾਸਤੇ ਸੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਕੇ ਪਾਛੈ ਸੰਤਾਂ ਕੀ ਸੰਗਤਿ ਕੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਦਿਖਾਇਓ ਹੈ॥

ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਧੂਰਿ ਦੇਹੁ ਸੰਤਨ ਕੀ ਸੁਖ ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਬਾਛੈ॥੪॥

ਤਾਂਤੇ ਹਮਾਰੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸੰਤਨ ਕੇ ਚਰਨੋਂ ਕੀ ਧੂਰ ਦੇਹੁ ਜੋ ਪਰਮ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਰਣੇ ਹਾਰੀ ਹੈ ਏਹੀ ਪਰਮ ਸੁਖ ਹੈ ਵਾ ਇਸੀ ਮੈਂ ਪਰਮ ਸੁਖ ਹੈ ਇਹੁ ਸੁਖ ਨਾਨਕ ਬਾਛੈ ਮੈਂ ਨਾਨਕ ਚਾਹਤਾ ਹੋਂ। ਐਸੇ ਹੀ ਸੰਤੋਂ ਕੇ ਚਰਨੋਂ ਕੀ ਧੂਰ ਕੀ ਬਾਛਾ ਜਗਿਆਸੂ ਕੇ ਕਰਣੀਯ ਹੈਂ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਮਨਕਾ ਤਾਤਪਰਜ ਹੈ॥੯॥ ਜਿਨਾ ਸੰਤਾਂ ਕੀ ਆਪ ਸੰਗਤਿ ਚਾਹਤੇ ਹੋ ਅਰ ਚਰਨ ਧੂਰ ਮਾਗਤੇ ਹੋ ਤਿਨਾ ਦਾ ਅਸਾਂ ਧਾਰਣ ਲਖਣ ਅਰ ਮਹਿਮਾ ਕਹੋ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਜਾਨਤੇ ਹੋ ਇਸ ਤੇ ਕਹਿਤ ਹੈਂ।

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ- ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਗਰਬ ਗੰਜਨੀ ਟੀਕਾ ਜੋ ਵਿਦਵਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਟੀਕਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਇਕ ਪਉੜੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਾਂ।

ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਮਹਿ ਗਿਆਨੁ ਪਰਚੰਡ॥

ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਕੇ ਬਿਖੇ ਗਿਆਨ ਹੀ ਪਰਚੰਡ ਹੈ। ਕਥਾ? ਬਡੇ ਤੇਜਵਾਰੇ ਹੈ। ਅਗਿਆਨ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰਬੇ ਕੋ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹਤ ਹੈ। ਕਰਮ ਕਰਨ ਮੇਂ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਮੇਂ ਕਰਤੰਤ ਕਰਨੋ ਰਹਤ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਮੇਂ ਬਾਕੀ ਔਰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ।

ਤਿਥੈ ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ ਕੋਡ ਅਨੰਦ॥

ਤਿਸ ਗਿਆਨ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੇਂ 'ਨਾਦ' ਕਹੀਏ ਸ਼ਬਦ, ਜੋਗੀ ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੇ ਸੁਨਤ ਹੈਂ। ਜੋ ਗਿਆਨ ਭਏ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਕੇ ਭੀ ਸੁਨਬੇ ਮੇਂ ਆਵਤ ਹੈਂ। ਤਿਨਕੇ ਸੁਨਿਬੇ ਕਰ ਜੋ ਬਿਨੋਦ ਚੋਜ ਬਿਲਾਸ ਹੋਤ ਹੈ, ਸੇ ਕੈਸੇ ਹੋਤੇ ਹੈ? 'ਕੋਡ' ਹੀ ਗਿਆਨੀ ਅਨੰਦ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਤ ਹੈਂ। ਬਹੁਤ ਸਮੁੰਦਰ ਕੀ ਬੂੰਦ ਸਮੁੰਦਰ ਮੇਂ ਮਿਲ ਜਾਤ ਹੈ, ਨਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤਿ ਹੈ, ਆਵਾਗੋਨ ਮਿਟ ਜਾਤ ਹੈ। ਇਤਯਰਥ।

ਪੂਰਬ ਕੀ ਤੁਕ ਮੇਂ ਲਾਟਾਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪਦ ਦੇ ਬੋਰ ਆਵਨ ਤੇ ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਪ੍ਰਥਮ ਕਹਯੋ, ਦੂਸਰੇ ਗਿਆਨ ਹੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੈ ਯਹ ਭਾਵ ਭਿੰਨ। ਦੂਸਰੀ ਤੁਕ ਮੇਂ ਦਕਾਰ ਤੀਨ ਬੋਰਿ ਆਵਨ ਤੇ ਬ੍ਰਿਤਯਾਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ

ਹੈ। ਕਿੰਵਾ ਤਕਾਰ, ਬਕਾਰ, ਦਕਾਰ, ਨਕਾਰ ਏਕ ਹੀ ਬਰਗ ਕੇ ਹੈਂ, ਯਾਂਤੇ ਸ਼ੁਤਜਾਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਹੋਤ ਹੈ। ਔਰ ਕਾਵਜਲਿੰਗ ਅਲੰਕਾਰ ਦੋਊ ਤੁਕਨ ਮੇਂ ਹੈ, ਪੂਰਬ ਕੀ ਤੁਕ ਮੇਂ ਣਜਾਨ ਹੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੈ, ਯਹ ਤੇ ਸਮਰਥਨੀਯ, ਤਹਾਂ ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ ਕ੍ਰੋੜ ਹੀ ਅਨੰਦ ਹੈਂ ਯਾ ਤੁਕ ਸੇਂ ਸਮਰਥਨਿ ਕਰਜੇ, ਯਾਂਤੇ ਕਾਵਜਲਿੰਗ ਹੈ।

ਅਬ ਈਹਾਂ ਗਜਾਨ ਕਾਂਡ ਕਹਿ ਕਰ ਭੋਗ ਪਾਵਨੋ ਬਨਤ ਹੁਤੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਗਜਾਸੀ ਜੋ ਪਰਸ਼ਨ ਕਰੈ, ਣਜਾਨ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕੇ ਹੋਤ ਕੌਨ ਜਤਨ ਕਰੀਏ? ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਰਪਾਲ ਜੋ ਹੈਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੇ ਲੀਏ ਹੁਏ ਬਹੁਰ ਜਤਨ ਲਖਾਵਤੇ ਹੈਂ ਥੂਨੀਖਨਿਨ ਕੀ ਨਜਾਂਈਂ, ਜੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰੇ: ਸਤਿਨਾਮ ਕੇ ਸਿਮਰਨ ਇਹ ਜੋ ਜਤਨ ਗਜਾਨ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕੇ ਕਹਿ ਆਏ ਹੈਂ ਤਿਸ ਕੇ ਉੱਤਰ ਈਹਾਂ ਸਤਿਨਾਮ ਕੀ ਭੀ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕੇ ਜਤਨ ਕਹਤ ਹੈਂ, ਜਿਸ ਤੇ ਸਤਿਨਾਮ ਕੇ ਪਾਇ ਕਰਿ ਗਜਾਨਵਾਨ ਹੋਵੇ।

ਸਰਮ ਖੰਡ ਕੀ ਬਾਣੀ ਰੂਪੁ॥

ਖੋਟੇ ਜੋ ਹੈਂ ਕਰਮ ਤਿਨ ਕੇ ਕਰਿਬੇ ਮੇਂ ਸਰਮ ਕਰਣੀ, ਕਜਾ? ਪਰਥਮੇ ਤੋਂ ਲੋਕ। ਲਾਜ, ਜੇ ਮੈਂ ਐਸਾ ਖੋਟੇ ਕਰਮ ਕਰੇਂਗਾ ਤੋਂ ਲੋਕ ਮੁਝ ਕੇ ਧਿਕਾਰੈਂਗੇ, ਅਰੁ ਬੁਰਾ ਕਹੈਂਗੇ, ਇਸ ਬਾਤ ਕੀ ਸਰਮ ਕਰੇ; ਦੂਸਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੀ ਦਿਸ਼ ਤੇ ਸਰਮ ਰਾਖੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਕਜਾ ਕਹਯੋ ਹੈ ਅਰੁ ਮੈਂ ਕਰਨ ਕਜਾ ਲਗਯੋ ਹੋਂ। ਤੀਸਰੇ ਧਰਮਰਾਇ ਕੇ ਪਾਸ ਜਹਾਂ ਜਾਨੋ ਹੈ ਤਹਾਂ ਕੀ ਸਰਮ ਰਾਖੇ, ਕਜਾ? ਕਰੇ; ਜੋ ਮੈਂ ਤਹਾਂ ਜਾਊਂਗਾ, ਮੇਰੀ ਪਤਿ ਤਹਾਂ ਰਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਆਦਿ ਔਰ ਜੈਸੀ ਲਾਯਕ ਕੇ ਹੋਇ, ਸੇ ਕੁਕਰਮ ਤੇ ਲੱਜਾ ਕਰੇ। ਜਬ ਇਸ ਕੇ ਮਨ ਮੇਂ ਸਰਬ ਓਰ ਤੇ ਲਾਜ ਹੋਇਗੀ ਤੋਂ ਕੁਕਰਮ ਕਬਹੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੈਗੇ। ਜਬ ਪਾਪ ਕਰਨੋ ਤਜਾਗ ਦੇਇਗੇ, ਤਬ ਥੋਰੇ ਬਹੁਤੇ ਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰਤੇ ਰਹੈਗੇ। ਐਸੇ ਲਜਯਾ ਕੇ ਧਾਰ ਕਰਿ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਮੇਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤਜੇ ਤਬ ਇਸ ਕੀ 'ਬਾਣੀ' ਕਹੀਏ ਬਾਣਿ; 'ਬਾਣ' ਨਾਮ ਸੁਭਾਇ ਕੇ, ਸੇ ਅਤਿ ਰੂਪਵਾਨ ਭਯੋ। ਕਿੰਵਾ 'ਬਾਣਿ' ਇਸ ਕੀ ਰੂਪਵਤੀ ਭਈ, ਰੂਪਵਤੀ ਕਜਾ? ਦਿਨ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਰਮਲ ਹੋਈ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਸੁਧ ਬਨਜੇ।

ਤਿਥੈ ਘਾੜਤਿ ਘੜੀਐ ਬਹੁਤੁ ਅਨੁਪੁ॥

ਇਸ ਰੀਤਿ ਨਿਸਕਾਮ ਕਰਮ ਕਰਣ ਮੇਂ, 'ਤਿਥੈ' ਕਹੀਏ ਤਾਂ 'ਘਾੜਤ' ਸੁਧਾਰਣੋ ਅੰਤਹਕਰਣ ਕੋ, 'ਬਹੁਤੁ' ਅਧਿਕ ਹੀ ਅਨੁਪ ਹੋਇ ਜਾਤ ਹੈ। ਸੁਧ ਹੋਤ ਹੈ। ਇਤਯਰਥ। ਇਨ ਦੋਊ ਤੁਕਨ ਮੇਂ ਹੋਤਾਲੰਕਾਰ। ਲਾਜ ਕਰਨੀ ਕਾਰਨ, ਅੰਤਹਕਰਨ ਸੁਧ ਹੋਨੋ ਕਾਰਜ, ਦੋਊ ਏਕ ਸੰਗ ਕਹਿਨ ਤੇ ਹੋਤਾਲੰਕਾਰ ਹੋਤ ਹੈ।

ਤਾ ਕੀਆ ਗਲਾ ਕਥੀਆ ਨਾ ਜਾਹਿ ॥

ਤਿਸ ਅੰਤਹਕਰਨ ਸੁਧ ਹੋਏ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਜੋ ਹੈ ਇਸ ਕੋ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤਿਸ ਕੇ ਸੁਧ ਹੋਨੇ ਕਰ ਸਰਬ ਕੁਛ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਤ ਹੈ। ਔਰ ਪਹਿਲੋਂ ਕਾਰਨ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਇਕ ਅੰਤਹਕਰਨ ਸੁਧ ਹੋਨੋ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਮੁਕਤਿ ਕੋ। ਯਾਂਤੇ ਤਿਸ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਕਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਤ ਹੈ।

ਜੇ ਕੇ ਕਹੈ ਪਿਛੈ ਪਛੁਤਾਇ ॥

ਜੇ ਕੋਈ ਕਹੈ: ਮੈਂ ਸਰਬ ਮਹਿਮਾ ਕੇ ਕਹੋਂਗਾ, ਸੇ ਪੁਰਖ ਪੀਛੈ ਤੇ ਪਸਚਾਤਾਪ ਕਰੇਗੇ; ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਕਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀ। ਯਾਂਹੀ ਤੇ ਤਿਸ ਕੇ ਪ੍ਰਨ ਝੂਠੇ ਹੋ ਜਾਇਗੇ। ਇਤਯਰਥ।

ਇਸ ਤੁਕ ਮੇਂ ਮਹਿਮਾ ਕਹਿਨਵਾਰੇ ਕਾਰਨ, ਮਹਿਮਾ ਕਹਿਨੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਭਯੋ, ਯਾਂਤੇ ਬਿਸ਼ੇਖੋਕਤਿ

ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਔਰ ਤਿਸ ਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਥੀ ਜਾਤੀਆਂ। ਇਸ ਤੁਕ ਕੇ ਅਰਥ ਕੇ ਸਮਰਥਨਿ ਕਰਜੋ ਪਿਛਲੀ ਤੁਕ ਸੋਂ, ਯਾਂਤੇ ਕਾਵਯਲਿੰਗ ਹੋਤ ਹੈ।

ਤਿਥੈ ਘੜੀਐ ਸੁਰਤਿ ਮਤਿ ਮਨਿ ਬੁਧਿ ॥

ਤਿਸ ਸਰਮ ਕਾਂਡ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਨੇ ਕਰਿ ਸੁਰਤਿ ਚਿਤ ਮਤਿ ਅਹੰਕਾਰ ਮਨ ਅਰ ਬੁਧਿ ਇਹ ਚਤੁਸਟੇ ਜੋ ਅੰਤਹਕਰਨ ਸੋ ਸੁਧਰ ਜਾਤ ਹੈਂ। ਮਲੀਨਤਾ ਜੋ ਹੈ, ਪਦਾਰਥ ਮੇਂ ਲੰਪਟ ਹੋਨੋ, ਸੋ ਮਿਟ ਜਾਤ ਹੈ।

ਤਿਥੈ ਘੜੀਐ ਸੁਰਾ ਸਿਧਾ ਕੀ ਸੁਧ ॥ ੩੬ ॥

ਤਿਥੈ ਕਹੀਏ ਤਹਾਂ ਸਰਮ ਕਾਂਡ ਮੇਂ ਬਰਨੇ ਕਰਿ ਸੁਰ ਦੇਵਤਿਓਂ ਜੈਸੀ, ਸਿਧੋਂ ਜੈਸੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਮੇਂ ਹੋ ਜਾਤ ਹੈ। ਕਿੰਵਾ ਦੇਵਤਿਓਂ ਜੈਸੀ, ਸਿਧੋਂ ਜੈਸੀ 'ਸੁਧਿ' ਕਹੀਏ ਖਬਰ ਹੁਇ ਆਵਤ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਭੂਤ ਭਵਿਖਯ ਕੀ ਸੁਧ ਬਤਾਵਤ ਹੈਂ, ਤੈਸੇ ਇਹ ਭੀ ਜੋ ਜਾਤ ਹੈ। ਕਿੰਵਾ ਸੁਰ ਸਿਧਨ ਕੀ ਸੁਧਿ ਜਾਨ ਜਾਤ ਹੈ' ਜੈਸੇ ਇਨ ਕੇ ਆਚਰਨ ਹੈਂ ਸਰਬ ਜਾਨਬੇ ਮੇਂ ਆਵਤ ਹੈਂ। ਕਿੰਵਾ ਦੇਵਤਾ ਸਿਧ ਪ੍ਰਿਥਮੇ ਸਰਮ ਖੰਡ ਕੋ ਗ੍ਰਹਨ ਕਰਿ ਆਪਨੇ ਸਰੂਪ ਲੈ ਪਹੁੰਚੇ ਸੁਧ ਹੋ ਕਰਿ। ਇਤਯਰਥ।

ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਮੇਂ ਤਕਾਰ, ਥਕਾਰ, ਧਕਾਰ, ਨਕਾਰ ਏਕ ਹੀ ਬਰਗ ਹੈਂ, ਯਾਂਤੇ ਸ਼੍ਰੁਤਯਕਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ। ਦੂਸਰੀ ਤੁਕ ਮੇਂ ਸਕਾਰ ਤੀਨ ਬੇਰ ਆਵਨ ਤੇ ਬ੍ਰਿਤਯਾਨੁਪ੍ਰਾਸ। 'ਤਿਥੈ ਘੜੀਐ' ਵਾਕਯ ਦੋਨੋਂ ਤੁਕ ਮੇਂ ਆਵਨ ਤੇ ਉਭਯਾਬ੍ਰਿਤਯਦੀਪਕੁ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ।

3

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂਕੁਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੱਕ

ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਸਿੱਖ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਿਸ ਆਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵੀ ਉਹੀ ਇਲਾਕਾ ਰਿਹਾ ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਦੇਵ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂਕੁਲ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂਕੁਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂਕੁਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ, ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੌਚਕ ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸ਼ੰਪਾਯਨ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਯਾਗਯਵਲਕਯ ਨੂੰ ਯਜੁਰਵੇਦ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੰਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਤੇ ਵੈਸ਼ੰਪਾਯਨ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਯਾਗਯਵਲਕਯ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਉਗਲ ਦੇ। ਯਾਗਯਵਲਕਯ ਨੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਮੰਤਰ ਕਯ (ਉਲਟੀ) ਕਰਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ੰਪਾਯਨ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਤਿੱਤਰ ਬਣ ਕੇ ਚੁਗ ਲਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤੈਤਰੀਯ ਕਹਾਈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਾਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਲਈ ਬੈਠਣਾ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਇਸ ਗੁਰੂਕੁਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੈਮੀਨਾਰ ਸਮੇਂ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਜੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

28.2

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਪੱਖੀ ਯੋਗਦਾਨ

ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੱਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਡਾ. ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਜਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਡਾ. ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ

ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੱਬੋਦਾਰ ਗਿ. ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਬਾਗ ਕਨਖਲ ਵਿਖੇ

ਪ੍ਰੋ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੋਲੀਨਾ
(ਜਲੰਧਰ)

ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਜੱਬੋਦਾਰ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਮਹੰਤ ਮਿੱਤ੍ਰਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਕੋਠਾਰੀ

ਵਿਲੱਖਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਗੁਰੂਕੁਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸ਼ਰੁਤੀ ਅਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਬੀਜ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਚੇਲੇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਉਪਰੰਤ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂਕੁਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਵਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਬਾਲਕ ਦੀ ਜਨੇਊ (ਯੱਗੋਪਵੀਤ) ਦੀ ਰਸਮ ਅੱਠਵੇਂ, ਗਿਆਰਵੇਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਸਮ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੰਕਾਰ ਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਰਾਜੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਹੋਣ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਉਮੈਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂਕੁਲ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆ ਸਿਖਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਵਰਣ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਚੀ ਸਾਲ ਤੱਕ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ, ਮਿਹਨਤ, ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ, ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਪੰਥ ਤੈਅ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ, "ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਜੰਗਲ ਚੋਂ ਲਕੜੀਆਂ ਲਿਆ ਕੇ ਬਾਹਰ ਖੁਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਤੇ ਰੱਖ ਦੇਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵ ਜਿਥੇ ਧੁੱਪ ਆਦਿ ਲੱਗਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਕੜੀਆਂ ਨਾਲ ਹਵਨ ਕਰਦਾ ਰਹੇ। ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਨਿਰੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬਿਨਾ ਭੀਖ ਮੰਗੇ ਅਤੇ ਬਿਨਾ ਹਵਨ ਕੀਤੇ ਸੱਤ ਦਿਨ ਤੱਕ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ 'ਅਵਕੀਰਣੀ ਵਰਤ' ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਭੀਖ (ਗਜ਼ਾ) ਮੰਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਹੀ ਰੋਜ਼ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।" (ਅਧਿ. ੨.੧੮੬-੮੮)।

ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਗੁਰੂਕੁਲ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੂਦਰਾਂ

ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮਹਾਂਵੀਰ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਹਰ ਇਕ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਘ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਭਿੱਖੂ ਬਣਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਚੁਣ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਦਿਆ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਨਾਲੰਦਾ, ਤਕਸ਼ਿਲਾ, ਉਜੈਨ ਅਤੇ ਵਿਕਰਮਸ਼ਿਲਾ ਨਾਮਕ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਲਈ ਸਮਾਨ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ। ਮੌਲਵੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਦਗੀ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਖੌਫ਼ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਗੁਰੁਕੁਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੱਛਮੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੂਹ ਪੁਰਾਤਨ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਾਇੰਟਿਫਿਕ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖਤੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਤਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਉਸਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਵਿਚ ਔਕੜ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਲੀਏ ਤੇ ਅਸਰ ਪਵੇਗਾ। ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰੇਗੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਚੁਸਤ-ਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਈ ਕਮੇਟੀਆਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਣੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹੁਣ ਵੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਲੋਕ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਅਨੇਕਾਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਵਿਦਿਆ

ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਖੋਲੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਵ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਐਨ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੂਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ ਤੱਕ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਬੋਝ ਨਾ ਪਵੇ ਇਸ ਲਈ ਨੰਬਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਗਰੇਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਵਿਦਿਆ-ਦਾਨ ਦੇਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਾਲੇ ਕੋਰਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਵਧੀਆ ਕਦਮ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਰਸਾਂ ਪਿੱਛੇ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਧੇਰੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇ ਲਗਪਗ ਹਰ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਪਿਛਾਂਹ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਧਾਰਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਹਿਤ, ਭੂਗੋਲ, ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿਕ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲੱਤਾਂ ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਛੀ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਨਾਲ ਉੱਡਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਕ ਲੱਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪੰਛੀ ਦਾ ਇਕ ਖੰਭ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਸੁਚਾਰੂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਕਦੇ ਵੀ ਕੇਵਲ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਲ ਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਸਰਕਾਰਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਅ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਜਿਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂਕੁਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੂਰਬਕ ਕੀਤਾ। ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਅਤੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਬ੍ਰਿਜ, ਗੁਰਮੁਖੀ, ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਦਿਆ, ਰਾਗ ਅਤੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਰਿਹਾਇਸ਼, ਲੰਗਰ, ਫੀਸ, ਵਸਤਰ, ਤੇਲ, ਸਾਬਣ ਆਦਿ ਦੀ ਮੁਫਤ ਸਹੂਲਤ ਸੀ। ਆਯੁਰਵੇਦ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੋਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕ ਜਿਥੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਵਾਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਯੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ

ਇਸ ਵਿਦਿਆ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਨਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਕਾਇਮ ਹਨ ਪਰ ਬਨਾਰਸ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਿੱਖ -ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ- ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵਾਪਿਸ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਸਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਦੇ ਧਨੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਸੰਤ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ ਪੰਜੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਜਿਥੇ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਹ ਸਥਾਨ ਚੇਤਨ ਮੱਠ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਥੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲਯ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹੋਰ ਸੰਤ ਆ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਮੱਠ ਛੋਟਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੱਠ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਲਾਹੌਰੀ ਟੋਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੱਠ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਯ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਨਖਲ (ਹਰਿਦਵਾਰ), ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ, ਜੰਮੂ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਡੇਰੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਿਰਮਲ ਡੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਪੰ. ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ ਮੁਨੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਪੰ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਪੰ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਸਾਧੂ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਪੰ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਉਤਮ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮੌਜੂਦਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਨਿਰਮਲ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਬਲਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ।

ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਫੋਕਾ ਰੋਅਬ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਉਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਇਆ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਜ਼ਰੂਰ

ਕੀਤਾ। ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਗਯਵਿਜਈ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੋਚ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕੌਣ ਕਰੇ? ਅਖੀਰ ਪੰ. ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਪੰ. ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸੂਝਬੂਝ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਨਿਰੁੱਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਪੰ. ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਦੰਡੀ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਨਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤ੍ਰਿਯੰਬਕੇਸ਼ਵਰ (ਨਾਸਿਕ) ਵਿਖੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਕੁਸ਼ਾਵ੍ਰਤ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਜਾਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੰਦਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੇਵਲ ਅਣਸੀਤਾ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਅਤੇ ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਜਾਣ ਦਾ ਨਿਯਮ ਸੀ। ਨਿਰਮਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਛਹਿਰਾ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਸ ਵੱਲ ਤੁਸੀਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰੋ, ਉਹੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕਰੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪੰ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਆਦਿਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੱਤਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰੁੱਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਕੁੰਭ ਦੇ ਮੌਕੇ ਕੇਵਲ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੀਤੇ ਹੋਏ ਵਸਤਰਾਂ ਸਹਿਤ ਅਤੇ ਸਿਰ ਢਕ ਕੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਸਵਾਮੀ ਦਇਆਨੰਦ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਠਾਕਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੋਹਾਲਸਾ ਨੇ ਤੋੜਿਆ ਸੀ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਹੰਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਕੋ ਰਾਤ ਵਿਚ ਹੀ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ' ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਏਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਹਿਜ ਕਥਾ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਵਿਆਖਿਆਨਾਂ ਦਾ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮੌਖਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਇੰਟਰਨੈਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮੌਖਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਰੰਤਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂਕੁਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਹੁਣ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਰੁਖ ਸਕੂਲਾਂ ਵੱਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਸਕੂਲ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀਪਮਾਲਾ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ (ਐਨ.ਡੀ.ਐਸ.) ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਕੂਲ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਗਿਆਨਦਾਨ ਅਕੈਡਮੀ (ਐਨ.ਜੀ.ਏ.) ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਸਕੂਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਐਨ.ਡੀ.ਐਸ. ਬੋਰਡਿੰਗ ਸਕੂਲ ਹੈ ਜਿਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੇਕਰੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਖਾਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਲਗਪਗ 2000 ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁੱਧ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਐਨ.ਜੀ.ਏ. ਸਕੂਲ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਸਕੂਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਗਰੀਬ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫੀਸ ਮਾਫੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਵਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਮੁਫਤ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬੱਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੈਰ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਰੁਚੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂਕੁਲ ਵਿਖੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਘੱਟ ਗਈ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ੁੱਧ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਣੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆ ਹੈ। ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹਨ।

4

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਆਰੰਭਤਾ ਅਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ

ਪ੍ਰੋ. ਰਾਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਵਿਦਿਆ ਸਿੱਖਣ, ਸਾਹਿਤ ਰਚਣ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਅਹਿਮ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਧਿਆਪਨ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਹਿਮ ਅਯਾਮ ਲੱਭਣੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਕਰਤਵ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਇਉਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੇ ਹੋਰ ਕਰਤਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਭੈ ਇਕੋ ਪਹਿਚਾਨਬੋ' ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸ੍ਰੋਤ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ (ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : 1871), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : 1889), ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ ਅਰਥਾਤ ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ (ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ : 1934), ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ (ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ : 1952) ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਜਾਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ (ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ) ਦੀ ਨੀਂਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਵੇਈਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਤੇ ਰਹੁਰੀਤਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਪੰਥਾਂ/ਮੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਤਹੱਈਆ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨਾਅਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਤੇ ਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਵਾਲੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ।

ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ।

ਜਿਨੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਵਿਚਹੁ ਆਪੁ ਗਵਾਇ॥

ਓਇ ਅੰਦਰਹੁ ਬਾਹਰਹੁ ਨਿਰਮਲੇ ਸਚੇ ਸਚਿ ਸਮਾਇ॥

(ਪੰਨਾ 28)

ਜੋ ਜਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਜਿਨਿ ਆਪੁ ਪਛਾਤਾ॥

(ਪੰਨਾ 1046)

ਜੋ ਜਨ ਸਚੇ ਨਿਰਮਲੇ ਜਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੁ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਭਾਣਾ ਕਮਾਵਦੇ ਬਿਖੁ ਹਉਮੈ ਤਜਿ ਵਿਕਾਰੁ॥

(ਪੰਨਾ 65)

ਸੋ ਜਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਜਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੂਝੈ ਹਰਿ ਚਰਣੀ ਚਿਤੁ ਲਾਏ॥

(ਪੰਨਾ 49)

ਸੋ ਤਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਜਿਤੁ ਉਪਜੈ ਨ ਪਾਪੁ। ਰਾਮ ਰੰਗਿ ਨਿਰਮਲੁ ਪਰਤਾਪੁ॥

(ਪੰਨਾ 198)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਮ ਸਾਧਨਾ, ਆਪੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ, ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਹਉਮੈ ਰੂਪੀ ਵਿਕਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖ (ਜੀਵ) ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਰਮਲੇ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਰਮਕਾਂਡ, ਰਹੁਰੀਤਾਂ ਦੇ ਗਲਬੇ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗਵਾਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹੈ -

ਮਾਰਿਆ ਸਿਕਾ ਜਗਤਿ ਵਿਚਿ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲੁ ਪੰਥੁ ਚਲਾਇਆ॥ (I-45)

ਹੋਰ ਗਵਾਹੀਆਂ ਵੀ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ -

ਭਾਈ ਭਾਗੀਰਥ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

ਬਾਬਾ ਬੇਈਂ ਨਾਇ ਕੇ ਸਚੁ ਖੰਡ ਵਿਚ ਪਹੁਤਾ ਜਾਈ।

ਨਿਰਮਲੁ ਪੰਥੁ ਚਲਾਇਉ ਇਕ ਬਿਬੇਕ ਭਗਤਿ ਦ੍ਰਿੜਾਈ।

ਮੱਕੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ ਅਨੁਸਾਰ -

ਕਲਿਜੁਗ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲਾ ਪੰਥੁ ਚਲਾਯੋ ਆਏ।

(14)

ਕਲਿਜੁਗ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲਾ, ਗੁਰ ਚੇਲਾ ਪਰਵਾਨ।

(30)

ਕੁਝ ਬਾਅਦਲੇ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵੀ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜਹਿ ਬੈਠ ਕੇ ਬਾਂਧੀ ਬੀੜ ਸੁਗੰਥ।

ਜਹਿ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਭ ਜਗਤ ਮੈ ਚਲਹੈ ਨਿਰਮਲੁ ਪੰਥ।

(ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ. 6)

ਯੋਗ ਭੋਗ ਸੇ ਦੋਨੋ ਰੀਤ। ਦਈ ਪੰਥੁ ਕੋ ਨਿਰਮਲੁ ਚੀਤ।

ਸਤਿਨਾਮ ਕੋ ਸਿਮਰਨ ਕਰਕੇ। ਇਹੀ ਯੋਗ ਇਕ ਲਿਵ ਕੋ ਬਰਨੇ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰੁਤ 3, ਅੰਸੂ 22, 37)

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ (ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ) ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਕਾ ਨਾਮ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਨੇ ਕੇ ਬਾਅਦ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਮੋਂ ਬਦਲਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ, ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖ ਸਨ, ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਧਰਮ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਮੈਲ ਉਤਾਰ ਕੇ ਇਹ ਨਿਰਮਲੇ ਅਖਵਾਏ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਬਾਰੇ ਤਤਕਾਲ ਗਵਾਹੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹੀ ਹੈ) ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਰਜ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਮੰਤਵ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਧਰਮ ਚਲਾਵਨ ਧਰਮ ਉਭਾਰਨ) ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਇਕ ਪਰੀਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਦਇਆ ਸਿੰਘ, ਕੇਸਰਾ ਸਿੰਘ, ਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ, ਚੰਦਨ ਸਿੰਘ, ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਲੁੱਟ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੈਠੇ ਰਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੋਖੀ ਸਿੰਘ ਆਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਹੋਣ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਤੀਜਾ, ਇਕ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸੇਵਕ ਚੰਦਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਬਸਤ੍ਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਈਰਖਾ ਦੇ ਮਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਖੋਹ ਲਏ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਚੰਦਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਵਿਹਾਰ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਨਿਰਮਲਾ ਹੋਣ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਚੌਥਾ, ਇਕ ਦਫ਼ਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਾਲ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਾ ਉਤਰੇ ਅਤੇ ਸੁਨੀਅਰ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਨਾਲ ਆਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ। ਉਹ ਕਾਲ ਕਾਰਨ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖ਼ਾਸ ਸੇਵਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਪਰ ਭਾਈ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਿਉਂ ਕਰਾਂ। ਪਤਾ ਕਰਨ ਤੇ ਮਾਲੂਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁੱਕੇ ਪੀਲੂ ਤੇ ਜੰਡ ਫਲੀਆਂ ਖੁਆਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਉੱਪਰ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੋਖੀ, ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਿਰਮਲਾ ਹੋਣ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਅਗਲੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਬ ਰਾਮ ਕੌਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਲੱਛਣ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਲਸਾ ਨਿਰਾਲੇ ਗੁਣਾਂ- ਕੱਛ, ਕ੍ਰਿਪਾਨ, ਕੇਸਧਾਰੀ, ਦਯਾ, ਦਾਨ, ਖਿਮਾ, ਸੀਲ, ਸੁੱਚ ਆਦਿ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ, ਅਹੰਕਾਰ ਤੇ ਆਲਸ ਤਿਆਗ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਐਸੇ ਖਾਲਸਾ ਖਾਲਸ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਰਬ ਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਛੇਵੀਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦਫ਼ਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਸਮੇਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪਰਖ ਲਈ ਜਾ ਨਿਕਲੇ। ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਅਜੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ 'ਸੂਤੇ ਗਏ ਮੁਹਾਇ' ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਪਰ ਜੋ ਸਾਧਨਾ, ਸੇਵਾ, ਸੁੱਚਪਾਣੀ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਹੋਣ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਫਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਅਗਲੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪਰਖ ਬਾਰੇ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਖ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਅਧੂਰੇ ਅਤੇ ਨਾਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਪਾਏ ਗਏ। ਪਰ ਬਾਕੀਆਂ ਦੇ ਜਿਵੇਂ ਨੰਦ ਲਾਲ, ਚੰਦਨ ਸਿੰਘ

ਆਦਿ ਦੇ ਲੰਗਰ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਸਨ। ਭਾਈ ਚੰਦਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਿਰਮਲਾ ਪੰਥੀ ਸਿੰਘ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਉਂ ਹੀ ਇਕ ਵਾਰ ਸਾਂਗ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਰੂਪਕ ਵਿਖਾਏ ਗਏ। ਸੰਗਤ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ ਪਰ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਪਿਆਰੇ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ ਆਦਿਕ ਭਜਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਮਲੇ ਹੋਣ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸ਼ਬਦ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਗਵਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੱਖ ਸਾਧਨਾ, ਲੋਕ ਸੇਵਾ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਬਾਰੇ ਨਜ਼ਰੀਏ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਪੱਖੋਂ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਿਰਮਲੇ ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਨਾਉਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਇਉਂ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ।

5

ਨਿਰਮਲ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਤਥਾ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਦਾ ਆਯੋਜਨ

ਸੰਤ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤਰੀ

ਨਿਰਮਲ ਉਹ ਤਤ੍ਵ ਹੈ ਜੋ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਮਾਇਆ, ਅਵਿਦਿਆ ਰੂਪੀ ਮਲ ਰਹਿਤ, ਨਿਰੋਪਾਧਿਕ, ਨਿਰਾਵੈਵ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਰਥਾਤ ਸਜਾਤੀਯ, ਵਿਜਾਤੀਯ, ਸ੍ਰਗਤ ਭੇਦ ਰਹਿਤ, ਸਤਚਿਤ ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਅਸਤ, ਜੜ੍ਹ, ਦੁੱਖ ਰੂਪ, ਸਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਆਤਮਿਕ ਮਾਯਾ ਔਪਾਧਿਕ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦਾ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਕੈਸਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ? ਨਿਰਾਪੇਕਸ਼ -ਭਾਵ ਸੂਰਜ, ਚੰਦ੍ਰ, ਅਗਨੀ, ਬਿਜਲੀ ਆਦਿ ਲੌਕਿਕ ਸਾਪੇਕਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਅਪੇਕਸ਼ਾ ਨਿਰਾਪੇਕਸ਼ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰਯੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਅਪਿਤ੍ਰ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਵਾਰਾ ਸਮਸਤ ਭੂਤ-ਭੌਤਿਕ ਪਰਪੰਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਯਥਾ-

ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ ॥

ਤਿਸ ਦੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ ॥

न तत्र सूर्योभाति न चन्द्रतारकम् नेमा विद्युतोभान्ति कृतोयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वसिद्धं विभाति ॥²

ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਜੋ ਮਾਇਆ ਸਬਲ ਹੋਕਰ ਇਸ ਨਾਮ ਰੂਪ ਆਤਮਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਕੇ ਅਸਤੀ, ਭਾਤੀ, ਪ੍ਰਿਯ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਣ-ਕਣ ਵਿਖੇ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। "ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹਿਅਲਿ ਪੂਰਿਆ ਸੁਆਮੀ ਸਿਰਜਨਹਾਰਿ॥ ਅਨਿਕ ਭਾਤਿ ਹੋਇ ਪਸਰਿਆ ਨਾਨਕ ਏਕੰਕਾਰੁ" ਐਸਾ ਜੋ ਰਾਮ, ਗੋਵਿੰਦ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਅਲਹ ਆਦਿ ਨਾਂਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਰਾਧਨਾ ਯੋਗ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਾਚਯ ਹੈ ਯਾਨੀ ਅਰਥ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਭਾਵ।

ਹੁਣ ਵਿਚਾਰ ਨਿਰਮਲ ਕਾਰਜ ਦੀ। ਕਾਰਜ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪੱਤੀ ਹੈ- "ਕ੍ਰਿਯਤੇ ਙ੍ਰਿਥਿ ਕਾਰਯ, ਕਰੁੰ ਯੋਯੰ ਕਾਰਯ" ਯਾਨੀ ਜੋ ਕੀਤਾ ਜਾਇ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨਿਰਮਲ ਤਤ੍ਵ ਰੂਪ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਭਾਵ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ- ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ, ਸੁਭ ਕਰਮ, ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ, ਅਹੰਤਾ-ਮਮਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਵਿਵੇਕ ਵਿਰਾਗ-ਖਟ ਸੰਪੱਤੀ

ਅਤੇ ਮੋਖਸ਼ ਇੱਛਾ ਰੂਪ ਸਾਧਨ ਚਤੁਸ਼ਟਯ ਸੰਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੁਵਣ-ਮਨਨ ਨਿਦਿਧਿਆਸਨ ਤਥਾ ਤਤ ਤੂੰ ਪਦ ਦਾ ਸ਼ੋਧਨ ਭਾਵ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਹੈ।

ਯਥਾ-

ਸੇਵਾ ਕਰਤ ਹੋਇ ਨਿਹਕਾਮੀ ॥ ਤਿਸ ਕਉ ਹੋਤ ਪਰਾਪਤਿ ਸੁਆਮੀ ॥ (ਪੰਨਾ ੨੮੬)

ਕਰਮ ਕਰਤ ਹੋਵੈ ਨਿਹਕਰਮ ॥ ਤਿਸੁ ਬੈਸਨੋ ਕਾ ਨਿਰਮਲ ਧਰਮ ॥ (ਪੰਨਾ ੨੭੪)

ਸਿਮਰਉ ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ ਸੁਖੁ ਪਾਵਉ ॥ (ਪੰਨਾ ੨੬੨)

ਸਾਚੁ ਕਹੋਂ ਸੁਨ ਲੇਹੁ ਸਭੈ ਜਿਨ ਪ੍ਰੇਮੁ ਕੀਓ ਤਿਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭੁ ਪਾਇਓ ॥ (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ)

ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਹੋਵਤ ਨਿਸਤਾਰਾ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੦੫)

ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਤਨ ਤੇ ਭਾਗੀ, ਉਪਜਿਓ ਨਿਰਮਲ ਗਿਆਨੁ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੮੬)

ਬ੍ਰਹਮੁ ਦੀਸੈ ਬ੍ਰਹਮੁ ਸੁਣੀਐ ਏਕੁ ਏਕੁ ਵਖਾਣੀਐ ॥

ਆਤਮ ਪਸਾਰਾ ਕਰਣਹਾਰਾ ਪ੍ਰਭ ਬਿਨਾ ਨਹੀ ਜਾਣੀਐ ॥ (ਪੰਨਾ ੮੮੬)

ਹੋਰ ਕਾਮਨਾ ਸਹਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਬੰਧਨ ਦੇ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹਨ- “**ਭਈ ਪਰਾਪਤਿ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹੁਰੀਆ॥ ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਣ ਕੀ ਇਹ ਤੇਰੀ ਬਰੀਆ॥ ਅਵਰਿ ਕਾਜ ਤੇਰੈ ਕਿਤੈ ਨ ਕਾਮ॥ ਮਿਲੁ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਭਜੁ ਕੇਵਲ ਨਾਮ॥**” “ਮਾਨੁਖੁ ਬਿਨੁ ਬੁਝੈ ਬਿਰਥਾ ਆਇਆ॥” ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਨਿਰਮਲ ਕਾਰਜ ਦਾ।

ਨਿਰਮਲ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ- ਇਸ ਨਿਰਮਲ ਤਤ੍ਵ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸ਼ਾਖਸਾਤਕਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਢੰਗ ਜਾਂ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਨਿਰਮਲ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਲੀਲਾ ਮਾਤ੍ਰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਉਧਾਰ ਵਾਸਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਭਰਮਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਰੂਪ ਨਿਰਮਲ ਤਤ੍ਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ।

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਨਿਰਮਲ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਅਥਵਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ - “ਮਾਰਿਆ ਸਿਕਾ ਜਗਤ ਵਿਚਿ, ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਚਲਾਇਆ॥” ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਨਿਰਮਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਢਾਲ ਲਿਆ ਭਾਵ ਉੱਚ ਆਚਰਣ, ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਚਾਰ, ਨਿਰਮਲ ਕਰਮ ਅਤੇ ਅਹੰਤਾ, ਮਮਤਾ ਆਦਿ ਉਪਾਧੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨਿਰਮਲ ਬ੍ਰਹਮ ਤਤ੍ਵ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਦੀ ਸੰਗਯਾ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਗਈ।

ਯਥਾ-

ਜੋ ਨਿਰਮਲੁ ਸੇਵੈ ਸੁ ਨਿਰਮਲੁ ਹੋਵੈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੧)

ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਜੋ ਰਾਮਹਿ ਜਾਨ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੫੮)

ਨਾਨਕ ਸੰਤ ਨਿਰਮਲ ਭਏ ਜਿਨ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਸੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੨੬੭)

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਨਿਰਮਲ ਤਤ੍ਵ ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਸਾਰਵ-ਭੋਮ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਕੇ, ਅਤੀ ਗੰਭੀਰ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿਰਦੇ ਤੇ ਸਥਿਰ ਮਤੀ ਵਾਲੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਪੰਜ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਸੰ: ੧੭੪੩ ਬਿ. ਸੰਨ 1686 ਈ. ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ (ਬਨਾਰਸ) ਭੇਜਿਆ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਕਈ ਵਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ-ਅਧਿਆਪਨ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਪਾਰੰਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪੁਨਾ ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਸਦਕਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸਮਨੂਯ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨਿਰਮਲ ਤਤ੍ਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਰੂਪੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਵਲੰਬੀ ਤੇ ਅਨਯਮਤ ਅਵਲੰਬੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਦੇ ਅਕਥਨੀਯ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸੰਪੂਰਣ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਰੂਪੀ ਫੁਲਵਾੜੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਧੀ- ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਧਰਮ-ਵੇਤਾਵਾਂ, ਬੁੱਧੀ ਜੀਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਤਿਆਗੀ, ਵਿਰਾਗੀ, ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿਤ, ਜਿਤੋਂਦ੍ਰਿਯ, ਇਸ਼ਣਾ-ਤ੍ਰਯ ਸ਼ੂਨਯ, ਮਧੁਰਭਾਸ਼ੀ, ਤਤ੍ਵਦਰਸ਼ੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਗ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲਕਸ਼ ਆਪ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਹੋ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਰਥ ਤਤ੍ਵ ਦੇ ਮਨਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਪਰਮਤਤ੍ਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨ-ਜਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨੁਭਾਵਾਂ ਨੇ ਕਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਧੀਆਂ, ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਥੇ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ:-

- (1) ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ।
- (2) ਕੁਟੀਆ, ਡੇਰੇ, ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ।
- (3) ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ।
- (4) ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ।
- (5) ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਰੰਮਤ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ।
- (6) ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ
- (7) ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤਥਾ ਲੰਗਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ।

(1) ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ- ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਾਰਣੀ, ਨਾਮ ਦੇ ਰਸੀਏ, ਤਤ੍ਵਦਰਸ਼ੀ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸੋਮੇ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸੰਸਾਰਿਕ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਅਤੇ "ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੀ ਤਾਂ ਪਰ ਉਪਕਾਰੀ" ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਾਸਤੇ ਪੈਦਲ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਦਾਨ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਸਗ੍ਰਾਹੀ ਕੀੜੀਆਂ ਸ਼ੱਕਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਦੀਪਕ ਜਗ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰੂਪਗ੍ਰਾਹੀ ਪਤੰਗੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਫੁੱਲ ਖਿੜਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭੇਰੇ ਸੂਤਰ ਹੀ ਸੁਗੰਧੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮੰਡਰਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਰਸ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ

ਸੀ, ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਦੀਪਕ ਜਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰੂਪੀ ਸੁਗੰਧੀ ਹਿਰਦੇ ਰੂਪੀ ਕਮਲ ਵਿਚ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਇੱਛਾ ਰਹਿਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਰਸ, ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਦਿਆ ਰੂਪੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰੂਪੀ ਸੁਗੰਧੀ ਦੇ ਗ੍ਰਾਹੀ ਜਿਗਿਆਸੂ ਸ੍ਰੋਤਰ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਦਿਆ ਦੁਆਰਾ "ਬ੍ਰਹਮ ਸਤ੍ਰੰ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ" ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕਰਾਉਂਦੇ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਐਸੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਸਦਕਾ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਐਸੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਗਿਆਤਾ ਉੱਚ ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਵੀਤਰਾਗ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਚੱਲਦਾ-ਫਿਰਦਾ ਜਥਾ ਸੀ।

ਇਹ ਮੰਡਲੀਆਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਨਿਜੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੇ ਕੇਵਲ ਪਰੋਪਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਿੰਡਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਰਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਭੁੰਮੀ ਸੈਨ, ਭਿਖਿਆ ਅੰਨ, ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਦਿਆ ਦਾਨ, ਪਰੋਪਕਾਰਮਯ ਜੀਵਨ ਬਿਤੀਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ-ਸਹਿਣੀ-ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਵਿਰੱਕਤ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਲੋਕ ਮੁਗਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਭਿਖੜਾ ਆਦਿ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਮੰਡਲੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੁਸਤਕ, ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਮੰਡਲੇਸ਼ੂਰ, ਮਹਾਂਮੰਡਲੇਸ਼ੂਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਮੰਡਲੇਸ਼ੂਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਸੰਤ ਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਲੌਂਗੀ ਵਾਲੇ ਅਗ੍ਰਗਣਯ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੨੫ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਤੱਕ ਮੰਡਲੀ ਦੁਆਰਾ ਸਰਵ ਧਰਮਾਵਲੰਬੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਮ ਸ਼ਿਸ਼ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹਾਂਮੰਡਲੇਸ਼ੂਰ ਪੰਡਿਤ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਵੀ ਮੰਡਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ੨੫-੩੦ ਸ਼ਿਸ਼ਯ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿਦੁਆਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਿਮਾਚਲ, ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਜਰਾਤ, ਦਵਾਰਕਾ, ਕਾਠੀਆਵਾੜ, ਕੱਛ, ਜੁਨਾਗੜ, ਸੋਮਨਾਥ, ਸੂਰਤ, ਮੁੰਬਈ, ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ, ਰਾਮੇਸ਼ੂਰ, ਉੜੀਸਾ, ਜਗੰਨਾਥ ਪੁਰੀ, ਗਯਾ, ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ, ਕਾਸ਼ੀ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਅਯੋਧਯਾ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਵਿਚਰ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਛੇਤ੍ਰ ਵਾਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਲੋਕ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਕਥਾ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਾਜ ਕਹਿ ਕੇ ਉਚਾਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਜੀ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਸਮੇਤ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਕਾਠਮੰਡੂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਉਥੇ ਕਥਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਤੇ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਨੇਪਾਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸ੍ਰੀ ਆਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ, ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਦਿਨ ਕਥਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਤਿਆਗੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕਰਕੇ ਨੇਪਾਲ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਨਾਨਕ ਪੰਥੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਦੀ ਬ੍ਰਾਂਚ ਵਜੋਂ ਇਕ ਸਥਾਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚ ਨੇਪਾਲ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੌਦਰ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਝਾੜੀ ਵਾਲੇ, ਬਾਬਾ

ਅਨੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੰਡਲੀ ਵਾਲੇ, ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ, ਪੰਡਿਤ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰਕਤ, ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਗੋਕੇ, ਪੰਡਿਤ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰੂਸਰ ਖੁੱਡਾ, ਪੰਡਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਵਿਰੱਕਤ ਕੁਟੀਆ ਹਰਿਦਵਾਰ ਵਾਲੇ, ਪੰਡਿਤ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਗਰਾਉਂ ਵਾਲੇ, ਪੰਡਿਤ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਦਲੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿੰਡਰ ਕਲਾਂ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿੰਡਰ ਕਲਾਂ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਾਂਡੀ ਵਾਲੇ, ਸ਼੍ਰੀਮੀ ਮੰਗਲ ਹਰੀ ਜੀ ਡੇਰਾ ਕਿਲੋ ਵਾਲੇ ਇੱਤਿਆਦਿਕ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਵਿਦਿਆ ਮਾਰਤੰਡ, ਤਪੋ-ਮੂਰਤੀ, ਅਨੰਤ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਭੂਸ਼ਿਤ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁਆਮੀ ਗਿਆਨਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੋ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪਦ ਪਰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਯਾਲਯ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ੧੨ ਵਰਸ ਨਿਵਾਸ ਕਰਕੇ ਤਿਆਗਮਯ, ਤਪਸਯਾਮਯ, ਜੀਵਨ ਬਿਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। "ਸੰਪੂਰਣਾਨੰਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ" ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰਯ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜੋ ਕਿ ਉਪਰਾਮ ਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਵੀਤਰਾਗ ਵਿਦਵਾਨ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਵਿਰੱਕਤ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ੧੫ ਵਰਸ ਤੱਕ ਭਾਰਤ-ਵਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ, ਨਗਰਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਪੈਦਲ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਧਿਐਨ-ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤਥਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਸਮਨ੍ਰਯ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਧਰਮਾਵਲੰਬੀ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ, ੧੮ ਸਤੰਬਰ ਸੰਨ ੧੯੯੩ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਜੀ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਸ਼ਚਾਤ ਨਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੇ ਸਰਵਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਵਿਰੱਕਤ ਮੰਡਲੀ ਸਹਿਤ ਉਜੈਨ ਦੇ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਤਲਾਮ ਸ਼ਹਿਰ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭੇਖ ਦੇ ਕੁਛ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਰਤਲਾਮ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪੂਰਵ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੀਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅਵਗਤ ਕਰਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸਾਰੇ ਭੇਖ ਨੇ ਸਰਵ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪਦ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਜੀ ਮਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦੇ, ਪਰੰਤੂ ਪੰਚ ਪ੍ਰਮੇਸ਼੍ਵਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ਿਰੋਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਅਤੇ ਭੇਖ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਰੱਕਤ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਅਧਿਆਪਨ ਕਰਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕੁਛ ਸਾਲ ਪੂਰਵ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਯਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਹਿਪਾਠੀ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਸਹਿਤ ਮਹਾਰਾਜ ਸ਼੍ਰੀ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਯਾਤ੍ਰਾ- ਦਸੰਬਰ 1998 ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੀਰਥਾਂ, ਨਗਰਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦਵਾਰਕਾ ਤੱਕ।

ਦੂਸਰੀ ਯਾਤ੍ਰਾ- ਦਸੰਬਰ 1998 ਵਿਚ ਹਰਿਦੁਆਰ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਯੂ.ਪੀ., ਦਿੱਲੀ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼,

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਕਰਨਾਟਕ, ਕੇਰਲ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਇਤਿਆਦਿਕ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੰਨਿਆ-ਕੁਮਾਰੀ ਰਾਮੇਸ਼੍ਵਰ ਤੱਕ।

ਤੀਸਰੀ ਯਾਤ੍ਰਾ- ਮਈ 2003 ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੰਨਿਆ-ਕੁਮਾਰੀ, ਰਾਮੇਸ਼੍ਵਰ, ਤਿਰੂਪਤੀ ਬਾਲਾ ਜੀ ਆਂਧਰਾ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਦਿਕ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤ੍ਰਿੰਬਕੇਸ਼੍ਵਰ (ਨਾਸਿਕ) ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਪਰ ਵਾਪਿਸ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਵਿਸਮਰਣੀਯ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

(2) ਕੁਟੀਆਂ, ਡੇਰੇ, ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ- ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗਮਈ ਅਤੇ ਸਾਦਗੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਜਿਥੇ-ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਜਾ ਕੇ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ, ਉਥੇ-ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਵਾਸਤੇ ਕੁਟੀਆਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ, ਡੇਰਿਆਂ, ਮੱਠਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਈਆਂ। ਜਿਸ ਵਕਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ, ਨਗਰਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ, ਵਿਦਯਾਲਯ, ਔਸ਼ਧਾਲਯ ਆਦਿਕ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਡੇਰਿਆਂ, ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਕੂਲਾਂ, ਵਿਦਯਾਲਯਾਂ, ਔਸ਼ਧਾਲਯਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਨਿਵਰਤੀ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ, ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਆਪਣੇ "ਹੱਥੀਂ" ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ, ਗੁਟਕੇ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਮੁਫਤ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਬੱਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ ਲਿਖੀ। ਪਰਮ ਵੀਤਰਾਗ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੁਆਮੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡੀਘੋਬ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜ ਬੀੜਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਹਿਰਾ-ਖਾਨਾ ਬਠਿੰਡਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੀੜਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਐਸੇ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ।

ਐਸੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਤ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ, ਕੁਟੀਆਂ ਤੇ ਡੇਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੈਸੇ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਰਨਾਲਾ, ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ, ਡੇਰਾ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਤਪਸਥਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਡੇਰਾ ਨਿਰਮਲਾ ਆਸ਼ਰਮ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਡੇਰਾ ਠਾਕੁਰਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਡੇਰਾ ਤਪੋਬਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਭੂਰੀ ਵਾਲੇ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੁੰਦਾ ਬੇਹ ਗੋਇੰਦਵਾਲ, ਡੇਰਾ ਹਰਖੋਵਾਲ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਨਿਰਮਲ ਡੇਰਾ ਪੰਜਗਰਾਈਂ, ਡੇਰਾ ਭੋਰੇ ਵਾਲਾ ਸੁਖਾਨੰਦ ਬਠਿੰਡਾ, ਡੇਰਾ ਕਰਮਸਰ ਰਾੜਾ ਸਾਹਿਬ, ਡੇਰਾ ਨਾਨਕਸਰ ਕਲੇਰਾਂ ਜਗਰਾਓਂ, ਡੇਰਾ ਗੁਰੂਸਰ ਖੁੱਡਾ, ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇਕੀ ਵਾਲੇ ਮੰਨਣਹਾਣਾ, ਤਪ ਸਥਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਆਣ, ਡੇਰਾ ਅਖੰਡ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭਿੰਡਰ ਕਲਾਂ ਮੋਗਾ, ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਨੇਰ ਮੋਗਾ, ਨਿਰਮਲ ਡੇਰਾ ਚੱਕ ਵਿਹੰਡਲ ਜਲੰਧਰ,

**ਪੂਜਨੀਕ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੈਮੀਨਾਰ ਸਮੇਂ
ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ**

ਮਹੰਤ ਮਿੱਤਰਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਠਾਰੀ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਸੰਤ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਸ਼ੀਕੋਸ਼ ਵਾਲੇ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਠਾਗੁਰੂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸੰਤ ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਾਲੇ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਸੰਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚਾਹ ਵਾਲੇ ਜੌਹਲਾਂ (ਜਲੰਧਰ) ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਮਹੰਤ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਸੰਤ ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੋਹੀਆਂ (ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ) ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਠਲਾਵਾ ਮੁਖੀਆ ਮਹੰਤ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਮਹੰਤ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਪੁਰਾ ਕਨਖਲ ਮੁਖੀਆ ਮਹੰਤ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਸੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਮਹੰਤ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖੀਆ ਮਹੰਤ ਪੰਜਗਰਾਈਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਪੱਖੀ ਯੋਗਦਾਨ

44.7

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਸੰਤ ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤੀ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਮਹੰਤ ਰਾਜਿੰਦਰ ਦਾਸ ਜੀ ਕੋਠਾਰੀ ਉਦਾਸੀਨ ਬੜਾ ਅਖਾੜਾ ਕਨਖਲ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਸੰਤ ਰਵਿੰਦਰ ਪੁਰੀ ਜੀ ਮਹਾਂ ਨਿਰਬਾਣੀ ਅਖਾੜਾ ਹਰਿਦੁਆਰ

ਸੰਤ ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੱਕ ਵੇਂਹਡਲ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਸੰਤ ਸਤਿਨਾਮ ਸਿੰਘ ਡੇਰਾ ਚਾਹਲ ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸੰਤ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਕੋਟ ਸਾਧ ਮਾਜਰਾ (ਸਮਾਣਾ) ਦਾ ਸਨਮਾਨ

44.10

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਪੱਖੀ ਯੋਗਦਾਨ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਸੰਤ ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੁਰਾ ਬਟੋਤ (ਜੰਮੂ) ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਮਹੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ (ਬਰਨਾਲਾ) ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਭੋਲਾ ਦਾਸ ਜੀ 'ਕਬੀਰ ਪੰਥੀ' ਭਾਰ ਸਿੰਘ ਪੁਰਾ (ਫਿਲੌਰ) ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ

ਸੰਤ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਮਹੰਤ ਸ਼ਿਵਰਾਉ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਕੁਟੀਆ ਧਰਮਕੋਟ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਮਹੰਤ ਸੁਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰੀਕੇ ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਸੰਤ ਭਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਬਾਗ ਕਨਖਲ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸੰਤ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਝੰਡੇਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ (ਤਰਨਤਾਰਨ) ਦਾ ਸਨਮਾਨ

44.14

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਪੱਖੀ ਯੋਗਦਾਨ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਮਹੰਤ ਬੀਬੀ ਛੋਟੇ ਜੀ ਨੈਣੇਵਾਲਾ (ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸੰਤ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਸੰਤ ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰਾ ਭਜਨਗੜ੍ਹ ਹਰਿਦੁਆਰ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਮਹੰਤ ਬਾਬੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਰਾ ਬਰਨਾਲਾ (ਮਾਨਸਾ) ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਮਹੰਤ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰਿਦੁਆਰ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਮਹੰਤ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਜੀਤਵਾਲ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਸੰਤ ਸਤਿਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੌਰਾ (ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ) ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸੰਤ ਸਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਗਰੂਰ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਸੰਤ ਅਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ (ਪੰਡਿਤ ਜੀ) ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ (ਹਰਿਦੁਆਰ) ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਮਹੰਤ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੈਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਸੰਤ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੀਲੀ ਕੋਠੀ ਕੀਟ ਗੰਜ ਅਲਾਹਾਬਾਦ

ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਪ੍ਰਦੀਪ ਹਰੀ ਜੀ ਬਿਹਾਰ

44.20

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਪੱਖੀ ਯੋਗਦਾਨ

ਸਨਮਾਨਿਤ ਹੋਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ

ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਬਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਡਵੋਕੇਟ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਸ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਕਤਸਰ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਕਨਖਲ ਹਰਿਦੁਆਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯਾਗਰਾਜ, ਬਨਾਰਸ, ਪਟਨਾ, ਉੱਜੈਨ, ਤ੍ਰਿੰਬਕੇਸ਼ੁਰ ਨਾਸਿਕ, ਪੁਸ਼ਕਰਰਾਜ, ਕਾਠਮੰਡੂ ਨੇਪਾਲ ਆਦਿਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਅਖਾੜੇ ਦੀਆਂ ੨੫-੩੦ ਬ੍ਰਾਂਚਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਪ ਸਥਾਨ ਪਾ: ਤੀਸਰੀ ਕਨਖਲ, ਡੇਰਾ ਨਿਰਮਲ ਬਾਗ ਕਨਖਲ, ਡੇਰਾ ਰਤਨ ਬਾਗ ਕਨਖਲ, ਡੇਰਾ ਸੰਤਪੁਰਾ ਕਨਖਲ, ਨਿਰਮਲ ਵਿਚੱਕਤ ਕੁਟੀਆ ਕਨਖਲ, ਡੇਰਾ ਭਜਨਗੜ੍ਹ, ਡੇਰਾ ਨਿਹਕਲੰਕ ਖੜਖੜੀ, ਡੇਰਾ ਨਾਨਕਪੁਰਾ ਸਪਤ-ਸਰੋਵਰ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਰਿਸ਼ੀਕੋਸ਼, ਸੰਗਤ ਚੇਤਨਮਠ ਕਾਸ਼ੀ, ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਲਖੀਮਪੁਰ ਖੀਰੀ (ਯੂ. ਪੀ.) ਸੰਤ ਆਸ਼ਰਮ ਮੋਦੀਨਗਰ, ਡੇਰਾ ਸੰਤਪੁਰਾ ਦਿੱਲੀ, ਡੇਰਾ ਨਿਰਮਲ ਬਗੀਚੀ ਬਾੜਮੇਰ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਬਹਾਦਰੀਆ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਰੋਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੁਣਜ, ਇਤਿਆਦਿਕ ਅਨੇਕਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਡੇਰੇ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਸੇਵਾ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਉਪਦੇਸ਼ਟਾ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ "ਇਸ਼ਟ" ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਗੀਤਾ, ਰਾਮਾਇਣ, ਭਾਗਵਤ, ਮਹਾਭਾਰਤ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਵਲੰਬੀ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣੇ।

ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੇਦਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਲੋਕ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਏ, ਜੋ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਐਸੇ ਹੋਰ ਭੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੰਧੀ, ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਖੱਤ੍ਰੀ ਲੋਕ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਬਣੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਡੇਰਿਆਂ, ਕੁਟੀਆਂ ਤੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਅਪੂਰਵ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਤਥਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ।

(3) ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ- ਜਿਥੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕੁਟੀਆਂ, ਡੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮੱਠਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸੰਗਤ ਚੇਤਨਮਠ ਕਾਸ਼ੀ (ਬਨਾਰਸ) ਵਿਖੇ "ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਯ" ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਮਠ ਸੰਗਤ ਲਾਹੌਰੀ ਟੋਲਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ "ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਯ" ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਦਿਆਲਯ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਪ੍ਰਕਾੰਡ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਕੇ ਨਿਕਲੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ, ਪੰਡਿਤ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਧੂ, ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੈਯਾਯਿਕ, ਪੰਡਿਤ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਜਾਯ ਗੌਤਮ ਕੋਕਰੀ ਵਾਲੇ, ਸ੍ਰਾਮੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਨੇ ਵਾਲੇ, ਪੰਡਿਤ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਨੀ, ਸੰਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੇਸਰੀ, ਪੰਜ ਸ੍ਰਣ ਪਦਕ ਵਿਜੇਤਾ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ., ਡੀ. ਲਿਟ. ਪੰਡਿਤ ਸ੍ਰਾਮੀ ਰਾਮਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਇਤਿਆਦਿਕ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਅਮੋਲਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਲਾਭਾਨ੍ਰਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਨਿਰਮਲ ਵਿਦਿਆਲਯ ਨੂੰ ਹੀ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਕਨਖਲ ਦੇ

ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਮ ਪੁਜ਼ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸ਼੍ਰੀ ਗਿਆਨਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਯ ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਬਹੁਤ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ੨੦-੨੫ ਮਹਾਤਮਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਹਿ ਕਰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਤਥਾ ਨਿਵਾਸ ਆਦਿ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਨਖਲ ਹਰਿਦੁਆਰ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਦੁਆਰਾ "ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਯ" ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧੂਆਂ ਤੋਂ ਅਤਿਰਿਕਤ ਸਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਛਾਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਧਿਆ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਸਮੇਂ ਆਰਤੀ ਪੂਜਨ, ਮੁੱਖਵਾਕ, ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜੈ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਯੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜਾਣੂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆ ਹੋਇਆਂ ਗਰੀਬ ਤਥਾ ਅਨਾਥ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਉੱਜ੍ਵਲ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਅਕੈਡਮੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਕਨਖਲ ਹਰਿਦੁਆਰ ਵੱਲੋਂ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਪ੍ਰਥਮ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਗ੍ਰਾਮ ਨਿਰਮਲ ਕੋਟ, ਸਮਾਣਾ ਮੰਡੀ ਵਿਖੇ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਰਿਸ਼ੀਕੋਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਨ ਉਪਰਾਲਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਮੀਡੀਅਮ ਦੇ ਪੰਜ ਸਕੂਲ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਗਪਗ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਬੱਚੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 4000 ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਖਰਚ ਆਸ਼ਰਮ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਲਜ ਬਰਨਾਲਾ, ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਰਲਜ ਕਾਲਜ ਸੁਖਾਨੰਦ (ਬਠਿੰਡਾ), ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਭੂਰੀ ਵਾਲੇ ਜੀ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਲਖੀਮਪੁਰ ਖੀਰੀ (ਯੂ. ਪੀ.), ਪੰਜਗਰਾਈਂ ਕਲਾਂ, ਗੁਰੂਸਰ ਖੁੱਡਾ, ਜੱਬੜ ਮਾਣਕੋ, ਮੰਨਣਹਾਣਾ, ਮਹਿਤਾ ਚੌਂਕ, ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, ਜਨੇਰ ਟਕਸਾਲ ਮੋਗਾ, ਸੰਗਤ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ) ਕਾਸ਼ੀ, ਭਿੰਡਰ ਕਲਾਂ, ਢੁੱਡੀ ਕਲਾਂ, ਦੌਧਰ, ਬੋਪਾਰਾਏ, ਰਾੜਾ ਸਾਹਿਬ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਅਤੇ ਨਾਨਕਸਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਬੱਚੇ-ਬੱਚੀਆਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(3) ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ- ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਰਥ ਤਤ੍ਵ ਦੇ ਮਨਨਸ਼ੀਲ

ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੜ੍ਹ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਰਸਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਲੇਖਨੀ ਦੁਆਰਾ। ਰਸਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਮਹਾਨ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਲੇਖਨੀ ਦਾ ਵੀ ਕਮਾਲ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਇਕ ਜਾਦੂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਲਮ ਵਿਚ ਉਹ ਤਾਕਤ ਹੈ ਜੋ ਤੋਪਾਂ, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰਾਕਟਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਲੇਖਨੀ ਇਕ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਬਲ ਰਕਸ਼ਕ ਸ਼ਸਤਰ ਹੈ, ਮੁਰਦਾ ਰੂਹਾਂ ਅੰਦਰ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਭਰਨ ਦੀ ਯਦੀ ਕੋਈ ਸਮਰਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਲਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਾਹਿਤਜ ਨਹੀਂ ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਅਤੇ ਫਾਡੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜਿੰਨਾ ਸਾਹਿਤਜ ਰਚਿਆ ਉਸ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ।

ਜਿਥੇ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੈਦਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਪੁਰਾਣ, ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਬੰਧੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਯਾਯ, ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ, ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਕੋਸ਼, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਦਿਕ ਅਮੋਲਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਤਥਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਵਿਦਵਾਨ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਥੇ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ-

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਚੀ

ਗ੍ਰੰਥ ਕਰਤਾ	ਗ੍ਰੰਥ
ਪੰਡਿਤ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ	(1) ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤ ਪਾਰਿਜਾਤ
ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ	(1) ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰਾਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ੫੦੦ ਅਰਥ ਹਨ)
ਪੰ: ਸਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੇਤਨ ਮੱਠ ਕਾਸ਼ੀ	(1) ਅਦ੍ਵੈਤ ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਸੁਗਮਸਾਰ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਟੀਕਾ
ਪੰ: ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਜੀ	(1) ਗੁਰੂ ਕੌਮੁਦੀ
ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰ: ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੈਯਾਯਕ	(1) ਅਭਾਵ ਰਹੱਸਜ (2) ਆਸ਼੍ਰਮ ਧਰਮ ਰਹੱਸਜ
ਪੰ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠਾਕੁਰ	(1) ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਤਕ
ਪੰ: ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਧੂ	(1) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਸ਼ਟਕਮ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ਟਕਮ, ਰਾਮ ਅਸ਼ਟਕਮ (2) ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾ ਰੂਪਾਂਤਰ (ਨੌਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਨੁਵਾਦ)
ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਿਸ਼ੀਕੋਸ਼	(1) ਸ਼੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰ ਸਤੋਤ੍ਰਮ, ਗੁਰੂ ਸਤੋਤ੍ਰਮ ਤ੍ਰਯਮ
ਪੰ: ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੀ	(1) ਤਰਕ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀ ਪਦ-ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ

ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਚੀ

ਸੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ ਰਿਸ਼ੀਕੋਸ਼	(1) ਅਦ੍ਵੈਤ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
ਪੰਡਿਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ	(1) ਅਧਿਆਤਮ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
ਪੰ: ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ	(1) ਵੇਦਾਂਤ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁਕਤਾਵਲੀ ਦੀ ਟੀਕਾ
ਪੰ: ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਧੂ	(1) ਉਦਯੋਗ ਤਥਾ ਪ੍ਰਾਰਥਯ
	(2) ਵੇਦਾਂਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਟੀਕਾ
	(3) ਨਯਾਯ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁਕਤਾਵਲੀ ਦੀ ਟੀਕਾ
	(4) ਵੈਰਾਗ ਸ਼ਤਕ ਦੀ ਟੀਕਾ
	(5) ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਆਦਿ
ਪੰ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ	(1) ਮੋਖਸ਼ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਟੀਕਾ
ਨਿਰਮਲ ਸ੍ਰਾਮੀ ਜੀ	(1) ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ
ਸ੍ਰਾਮੀ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਨੀ	(1) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ (ਮਾਝ ਰਾਗ ਪ੍ਰਯੰਤ)
ਪੰ: ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ	(1) ਸ਼੍ਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਹਰੀ ਉਪਦੇਸ਼

ਪੰਜਾਬੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ	(1) ਕਰਮ ਵਿਪਾਕ
	(2) ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ
	(3) ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰ ਨਾਟਕ
	(4) ਅਧਿਆਤਮ ਰਾਮਾਇਣ
ਪੰ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ	(1) ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼
	(2) ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਸਟੀਕ
	(3) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ (ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਗ ਤੱਕ)
	(4) ਗੁਰੁਮਤਿ ਨਿਰਣੇ ਸਾਗਰ ਆਦਿ ੧੦ ਗ੍ਰੰਥ
ਚੂੜਾਮਣੀ ਕਵੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਜੀ	(1) ਗੁਰੁਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ
	(2) ਟੀਕਾ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਗਰਬ-ਗੰਜਨੀ
	(3) ਅਨੁਵਾਦ ਸ਼੍ਰੀ ਆਤਮ ਪੁਰਾਣ
	(4) ਅਨੁਵਾਦ ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ
ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ	(1) ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
	(2) ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ

- ਪੰ: ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ (3) ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ ਆਦਿ ੨੬ ਗ੍ਰੰਥ
 (1) ਗੁਰਮਤਿ ਦਿਗ ਵਿਜੈ
 (2) ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰਾਰਥ
 (3) ਬੁੱਧੀ ਵਾਰਧ
- ਪੰ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੋਹਾ ਖਾਲਸਾ (1) ਚੱਕ੍ਰਧਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਚਾਰੁ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ
 (ਟੀਕਾ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ)
- ਪੰ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਵੀਂਦ੍ਰ (1) ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
 (2) ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੂ
 (3) ਕਬਿੱਤ ਭੇਦਾਵਲੀ ਆਦਿ ੧੨ ਗ੍ਰੰਥ
- ਪੰ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਗੋਬਿੰਦ ਮੰਦਿਰ ਲਾਹੌਰ (1) ਅਕਾਲ ਨਾਟਕ
 (2) ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਕਰ
 (3) ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਭਾਕਰ
 (4) ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਬੋਧ ਆਦਿ
- ਪੰ: ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲੇ (1) ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ (ਸਟੀਕ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ)
 (2) ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟਿ ਸਟੀਕ
 (3) ਸੁਮਨ ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ੨੮ ਗ੍ਰੰਥ
- ਪੰ: ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ (1) ਉਥਾਨਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ
 (2) ਸ੍ਰੀ ਮੁੱਖਵਾਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋਤੀ ਦੇ ਭਾਗ
 (3) ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਤੀ ਦੀਪਿਕਾ
 (4) ਪੰਚ ਕੋਸ਼ ਵਿਵੇਕ
 (5) ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ੩ ਭਾਗ ਆਦਿ ੧੩ ਗ੍ਰੰਥ
- ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ (1) ਅਧਿਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਟੀਕ
 (2) ਭਾਰਤ ਮਤ ਦਰਪਣ
 (3) ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ ਆਦਿ ੨੩ ਗ੍ਰੰਥ
- ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ (1) ਕਬਿੱਤ ਸ੍ਰੈਯੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸਿਧਾਂਤ ਬੋਧਿਨੀ ਟੀਕਾ
 (2) ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਰਮ ਬੋਧਿਨੀ ਟੀਕਾ ਆਦਿ ੨੨ ਗ੍ਰੰਥ
- ਸੰਤ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ (1) ਅਸਲੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
 (2) ਭਰਮ ਵਿਨਾਸ਼ ਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਦਿ ੧੪ ਗ੍ਰੰਥ

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾ ਦਵਾਰਾ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਮੁਕਟਮਣੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸ੍ਰੀਮੀ ਗਿਆਨਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ

ਨਿਰਮਲਾ ਕਨਖਲ ਹਰਿਦਵਾਰ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਕੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਮਿਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਠਾਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਜਗਰਾਈਂ (ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜਾ), ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਪੁਰਾ ਕਨਖਲ (ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜਾ), ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਠਲਾਵਾ (ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜਾ), ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੂਰੀ ਵਾਲੇ (ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜਾ), ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੰਗਾ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਰਮਲ ਦੁਆਬਾ ਮੰਡਲ), ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਸ੍ਰਾਮੀ ਸਰਵੇਸ਼੍ਵਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਮੋਦੀਨਗਰ (ਯੂ. ਪੀ.), ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰ: ਸ੍ਰਾਮੀ ਜਗਦੀਸ਼ ਹਰੀ ਜੀ ਵਿਰੱਕਤ ਰਾਜਗੜ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰ: ਮਹੰਤ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਲਖੀਮਪੁਰ ਖੀਰੀ (ਯੂ. ਪੀ.), ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰ: ਮਹੰਤ ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਵਿਦਿਆਲਯ ਕਾਸ਼ੀ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੰਗ ਸਾਬੁ ਜਲੰਧਰ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਮ. ਏ. ਗੁਰੂਸਰ ਖੁੱਡਾ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਮਦਾਸ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਭਗਵਾਨ ਜੀ) ਸ਼ਾਹਬਾਦ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੰਡਿਆਲਾ ਜਲੰਧਰ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰ: ਸ੍ਰਾਮੀ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਹਰੀ ਜੀ ਵਿਰਕਤ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਰਾਬਪੁਰ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਠਾਗੁਰੂ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਮੁਖਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਰੰਗ ਭੱਠਾ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰ: ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰਖੇਵਾਲ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਡਾ. ਸ੍ਰਾਮੀ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਹਰੀ ਸਾਕਸ਼ੀ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੰਮੂ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੀਚੇਵਾਲ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰੂ ਕਾ ਤਾਲ ਆਗਰਾ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੋਹੀਆਂ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸ੍ਰਾਮੀ ਪ੍ਰਦੀਪ ਹਰੀ ਜੀ (ਬਿਹਾਰ), ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ।

ਕੁਛ ਨਵਯੁਵਕ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਸੁਖਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਹਲਾਂ ਜਲੰਧਰ, ਸੰਤ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਡਵਾਂ, ਸੰਤ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰਤ ਕਮਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੁਖਾਨੰਦ, ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਚਾਹਲਕਲਾਂ, ਦਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਕਾਸ਼ੀ, ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਕਾਸ਼ੀ, ਸੰਤ ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ ਚੱਕ ਵਿਹੰਡਲ, ਸੰਤ ਸੱਤਪ੍ਰੀਤ ਹਰੀ ਅਚਾਰੀਯਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰਤ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੰਤਪੁਰਾ ਕਨਖਲ, ਸੰਤ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸਮਰਾਏ ਇਤਿਆਦਿਕ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਲੇਖਨੀ ਅਤੇ ਕਥਾ ਵਿਆਖਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਸਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

(5) ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਰੰਮਤ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ- ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਪੂਰੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤੇਰਾਂ ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ ਦ੍ਵਾਦਸ਼ੀ ਸੰਮਤ ੧੯੧੯ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ 1862 ਈ. ਨੂੰ ਧਰਮ ਧ੍ਰੁਵਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪਰਮ ਵੀਤਰਾਗ ਬ੍ਰਹਮ-ਸ਼੍ਰੋਤ੍ਰੀ, ਬ੍ਰਹਮ-ਨੇਸ਼ਠੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ। ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕੁੰਭ ਪਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਵਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੈਂਪ ਲਗਾਉਣਾ, ਤਥਾ ਆਏ ਹੋਏ ਸਮੂਹ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਤੇ ਸਾਧਸੰਗਤ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਭੋਜਨ-ਪਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਉੱਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ

ਵਾਸਤੇ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਰੰਮਤ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਅਰਥਾਤ ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਚੱਲਦੀ-ਫਿਰਦੀ ਜਮਾਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ 40-50 ਸਾਧੂ ਮਹਾਤਮਾ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤ, ਇਕ ਪੁਜਾਰੀ, ਇਕ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਇਕ ਗਿਆਨੀ, ਇਕ ਕੋਠਾਰੀ, ਦੋ ਕਾਰਬਾਰੀ, ਇਕ ਭੰਡਾਰੀ ਅਤੇ ਇਕ ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਤੀਰਥ, ਦਾਨ, ਸੰਤ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਕੁੰਭ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਰਮਤ ਦਾ ਇਹ ਨਿਯਮ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਨਗਰ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਮਿਲ ਜਾਏ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਨਿਮੰਤ੍ਰਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ੧੨ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਰਮਤ ਅਖਾੜਾ ਜਿਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵੀ ਠਹਿਰਦਾ ਉਥੇ ਚੰਦੋਆ ਲਾ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ, ਕਥਾ, ਸੰਧਿਆ ਸਮੇਂ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ, ਉਪਰੰਤ ਆਰਤੀ, ਕਥਾ, ਕੀਰਤਨ, ਅਰਦਾਸ, ਇਹ ਸੁਭਾ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਮਤ ਅਖਾੜਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਯਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ। ਜਿਥੇ ਚਤੁਰਮਾਸ ਆ ਜਾਵੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੈਂਪ ਲਗਾਉਂਦਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੇ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਬੁਲਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਜੋ ਦੋਨੋਂ ਸਮੇਂ ਜਨਤਾ-ਜਨਾਰਦਨ ਨੂੰ ਕਰਮ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਰਮਤ ਅਖਾੜੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ, ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਉੜੀਸਾ, ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਯੂ. ਪੀ. ਆਦਿਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ- ਅਧਿਐਨ-ਅਧਿਆਪਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਆਖਿਆਨ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਆਦਿ ਕੁਛ ਐਸੇ ਗੁਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਵਤ ਜਨ ਸ਼੍ਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਣ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਮੁੱਖ-ਮੁੱਖ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਮਹਤੀ ਸ਼ੋਭਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਜਿਲ੍ਹਾ ਨਾਸਿਕ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਬਕੇਸ਼੍ਵਰ ਨਾਮਕ ਇਕ ਮਹਾਨ ਤੀਰਥ ਹੈ, ਜੋ ੧੨ ਜਿਓਤਿਰ ਲਿੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਿਓਤਿਰ ਲਿੰਗ ਹੈ, ਇਥੇ ਹੀ ਕੁਸ਼ਾਵਰਤ ਨਾਮਕ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁੰਡ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ੧੨ ਵਰਸ਼ਾਂ ਬਾਅਦ ਕੁੰਭ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਦੇ ਪਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਸਮੂਹ ਵਿਰੱਕਤ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੁੰਭ ਸ਼ਨਾਨ ਵਾਸਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕੁਸ਼ਾਵਰਤ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਤਾਵਲੰਬੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਜਾਤਿ ਪਾਤਿ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੁੰਡ ਸ਼ਨਾਨ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਤ੍ਰਿਬਕੇਸ਼੍ਵਰ ਮੰਦਰ ਦਾ ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ-ਪੂਜਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨਾ ਸਿਲੇ ਵਸਤੂ ਪਹਿਨੇ ਅਤੇ ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਦਰਸ਼ਨ ਪੂਜਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਦਸਤਾਰ ਧਾਰੀ ਅਤੇ ਕੁੱਛ ਸੀਤੇ ਹੋਏ ਵਸਤੂ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੁਸ਼ਾਵਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ

ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ 40-50 ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੈਲਿੰਜ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਐਸਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਪੂਰਣ ਵਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਢੇ ਗੋਰੂਆ ਵਸਤੂ ਧਾਰੀ ਬ੍ਰਿਧ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਹੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਕਰਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਨ ਦਿਬਯ ਮੂਰਤੀ ਅਖਿਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਗਿਆਤਾ ਪਰਮ ਵਿਰੱਕਤ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੋਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ, ਸਿੰਮ੍ਰਤੀਆਂ, ਗੀਤਾ, ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਤੇ ਗੁਰੁਬਾਣੀ ਆਦਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤਥਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾਈਆਂ ਤੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਪਰਵ ਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਦਸਤਾਰ ਤੇ ਸਿਲੇ ਵਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਖੋਖਲਾਪਣ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਦਾ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵਿਧੀਵਤ ਲਿਖਤ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਤੋਂ ਬਹਿਰਭੂਤ ਹਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਸਮੇਂ ਪਗੜੀ ਅਤੇ ਸਿਲੇ ਵਸਤ੍ਰਾਂ ਸਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਪੂਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਐਸੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥੀ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਸ੍ਰਯੰ ਹੀ ਸ੍ਰ-ਰਚਿਤ "ਸ੍ਰ-ਸ੍ਰਪਨ ਨਾਟਕ" ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਮੇਧਾ ਸ਼ਕਤੀ ਬੁਢਿਸ਼ਟਾਕਾਲਿਕੀਯੋਯਾ¹¹ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪੂਰਵ ਸੀ। ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ, ਤ੍ਰਿੰਬਕੇਸ਼ਵਰ, ਨਾਸਿਕ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦਰਭੰਗਾ, ਡੁਮਰਾ, ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜ਼ੀਂਦ ਆਦਿ ਕਈ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਕਰਕੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਇਕ "ਦਿਗਵਿਜਯ" ਨਾਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਚੋੜ ਤੋਂ ਹੀ "ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰਾਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼" ਨਾਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ੫੦੦ ਅਰਥ ਸਿੱਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ੫੬ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ "ਸ੍ਰ-ਸ੍ਰਪਨ ਨਾਟਕ" ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਥੋਹਾ ਖਾਲਸਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸ੍ਰਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਆਰਿਆ ਸਮਾਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਲੈ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ "ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਤਕ" ਇਕ ਰਾਤ ਵਿਚ ਰਚ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਮੂਰਧਨਯ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਮੋਰਧ੍ਵਜ ਦੇ ਰਾਜਾ "ਸੈਨਪਾਲ" ਨਾਲ ਤਦਬੀਰ ਤਥਾ ਤਕਬੀਰ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਚੱਲਿਆ, ਅੰਤਤੋਗਤ੍ਰਾ ਵਿਜੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਗਰੇ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਕਈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਡਿਤ ਮਹੇਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਾ ਦਾ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੁਮਤਿ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪੀ ਸੁਗੰਧੀ ਨੂੰ ਫੈਲਾਇਆ।

(7) ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤਥਾ ਲੰਗਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ- ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰੁਧਾਮਾਂ ਦੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ, ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ

ਅਤੇ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਿਮ ਹਾਕਮ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਜੈਸੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਖਾਲਸਾ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਵਾਸਤੇ ਤਬਾ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਧੂਪ-ਦੀਪ ਅਤੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਆਦਿ ਸਾਰੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਜੈਸੇ ਸ਼੍ਰੀ ਅਬਚਲ ਨਗਰ ਤਖ਼ਤ ਸੱਚਖੰਡ ਸ਼੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲੇ ਨਿਰਮਲ ਬੁੰਗਾ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੋਨੀ ਆਦਿਕ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਸੱਚਖੰਡ ਦੇ ਹੈੱਡ ਪੁਜਾਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪਾ: ੩ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਤਿਐਤਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦਾ ਨਵ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਸਤੂਆਣੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਸ਼ੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰੂਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਪਣੇ ਕਰ ਕਮਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਰਵਾਈ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਾਰਪੁਰੀਆਂ ਨੇ ਤਖ਼ਤ ਸ਼੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਨਵ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ।

ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਗੁ: ਬਾਲ ਲੀਲਾ ਮੈਣੀ ਸੰਗਤ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰ: ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤ, ਲੰਗਰ-ਹਾਲ ਅਤੇ ਯਾਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੁੰਦਰ ਯਾਤ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਗੁ: ਪੱਕੀ ਸੰਗਤ ਪਾ: ੯-੧੦ ਪ੍ਰਯਾਗਰਾਜ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੀ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਤੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਹੁਤ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਰਵਾਈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਯਾਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਲੰਗਰ ਹਾਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਮੰਜਲੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਲੰਗਰ-ਹਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੂਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਦੱਖਣ ਵਾਲੀ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਓੜੀ ਸਹਿਤ ਪਰਿਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸ਼ਹੀਦਗੰਜ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸ਼੍ਰੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਗੁ: ਡੇਹਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ, ਗੁ: ਨਾਨਕਸਰ ਵੇਰਕਾ, ਗੁ: ਖੂਹ ਭਾਈ ਮੰਝ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁ: ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਫ਼ਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿਕ ਗੁਰੂਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ-ਕਰਾਉਂਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਏ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੂਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਤਬਾ ਕੁਛ ਹੋਰ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਗੁ: ਸੰਗਰਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਚੱਬਾ, ਗੁ: ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾ: ੩, ਗੁ: ਅਟਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ ਆਦਿਕ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਸੇਵਕ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੂਰੀ ਵਾਲੇ (ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਕਨਖਲ ਹਰਿਦੁਆਰ) ਸੇਵਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੁੰਭ ਨੂੰ ਅਗ੍ਰਸਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਛ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁ: ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁ: ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੀਆਂ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਪਾਰਕਿੰਗ ਵਾਸਤੇ ਬੇਸਮੈਂਟ, ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਲੰਗਰ-ਹਾਲ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਮਰੇ, ਤਿੰਨ ਮੰਜਲੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਸੁਖ ਆਸਣ ਸਾਹਿਬ ਵਾਸਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਥਾਨ ਆਦਿਕ ਸੇਵਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਕਨਕਲ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਗੁ: "ਬਾਲ ਲੀਲਾ ਮੈਣੀ ਸੰਗਤ" ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਯਾਤ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ, ਲੰਗਰ-ਹਾਲ, ਕਾਰ ਪਾਰਕਿੰਗ ਅਤੇ ਗੁ: ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਮਾਰਤਾਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਰਸਤਾ ਚੌੜਾ ਕਰਨ ਆਦਿਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ "ਮਾਤਾ ਬਿਸ਼ੰਭਰਾ ਦੇਵੀ ਯਾਤ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ" ਦੇ ਬੇਸਮੈਂਟ ਸਹਿਤ ੧੨੫ ਏ. ਸੀ. ਕਮਰੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਰਹਿੰਦੀ ਸੇਵਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਅਤੁੱਟ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਤਿਰਿਕਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਓੜੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਗੁ: ਸ਼੍ਰੀ ਬਿਬੇਕਸਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਖ਼ਤ ਸ਼੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, ਗੁ: ਪਾ: ਪਹਿਲੀ ਗੈਂਡੀਖਾਥਾ ਹਰਿਦੁਆਰ ਆਦਿ ਗੁਰੂਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰੂ-ਪਰਵਾਂ, ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਤਬਾ ਕੁੰਭ ਮੇਲਿਆਂ ਤੇ ਜਾ ਕਰਕੇ ਵਿਰੱਕਤ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਵਾਰਾ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਗੁ: ਲੰਗਰ ਸਾਹਿਬ, ਗੁ: ਗੁਪਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਮਨਮਾੜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਈ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਧਾਮਾਂ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬੜੇ ਯੋਗ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੋਨੀ ਨੇ ਗੁ: ਗੁਰੂ ਕਾ ਤਾਲ ਪਾ: ੯ ਆਗਰਾ, ਗੁ: ਚਰਨ-ਕਮਲ ਸਾਹਿਬ ਪਾ: ੧-੯ਵੀਂ ਨਿਜਾਮਾਬਾਦ ਆਜਮਗੜ ਯੂ. ਪੀ. ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਏ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਈ ਗੁਰੂਧਾਮਾਂ ਅਤੇ ਲੰਗਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠੱਟੇ ਟਿੱਬੇ ਵਾਲਿਆਂ ਵੇ ਗੁ: ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ, ਗੁ: ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ, ਗੁ: ਤਖ਼ਤ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ (ਬਿਹਾਰ) ਆਦਿਕ ਗੁਰੂ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਈ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਦਲੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਰਮ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੰਤ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਯੂ. ਪੀ. ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੀਲੀਭੀਤ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਪੁਰ, ਬਰੇਲੀ ਆਦਿਕ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ, ਨਗਰਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂਦਵਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਥੇ ਵਿਚਰਣ ਕਰਕੇ ੧੦੮ ਗੁਰੂਦਵਾਰੇ ਬਣਵਾਏ। ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਨੰਦਗੜ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰੂਦਵਾਰੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁ: ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁ: ਸਕੇਤ-ਮੰਡੀ ਪਾ: ੧੦ਵੀਂ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਈ ਤਬਾ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਗੁ: ਮਨੀਕਰਨ ਸਾਹਿਬ ਪਾ: ਪਹਿਲੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨਾਰਾਇਣ ਹਰੀ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਅਤੁੱਟ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅੰਨ ਛੇੜ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਮਲ

ਆਸ਼ਰਮ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਰ ਭੇਖ ਦੇ ਸਾਧੂ, ਅਭਿਆਗਤ, ਵਿਰੱਕਤ ਸੰਤਾਂ ਤਥਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਾਸਤੇ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਮੁਫਤ ਸੇਵਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਭੂਰੀ ਵਾਲੇ ਅੰਨਛੇੜੂ ਨਾਨਕਪੁਰਾ ਆਸ਼ਰਮ, ਨਿਹਕਲੰਕ ਆਸ਼ਰਮ, ਭਜਨਗੜ੍ਹ ਆਸ਼ਰਮ, ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰੱਕਤ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਿਸ਼ੀ ਆਸ਼ਰਮ, ਮਾਤਾ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਆਸ਼ਰਮ ਹਰਿਦੁਆਰ ਆਦਿਕ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਅੰਨਛੇੜੂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ, ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਤਥਾ ਲੰਗਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਕਥਨੀਯ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਕੁੰਭ ਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ- ਕੁੰਭ ਪਰਵ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪਰਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਕਥਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਦੈਤਾਂ ਨੇ ਪਰਸਪਰ ਮਿਲਕਰ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨ ਉਪਲਬਧ ਹੋਏ-

ਯਥਾ- ਚੌਦਹ ਰਤਨ ਨਿਕਾਲਿਅਨੁ ਕੀਤੇਨੁ ਚਾਨਾਣੁ ॥

ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੌਦਵੇਂ ਰਤਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਘੜੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਦਾਨਵ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਕਰਮੀ ਇੰਦਰ ਪੁੱਤਰ (ਜਯਿਅੰਤ) ਉਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਲਸ਼ ਨੂੰ ਛੀਨ ਕਰ ਕੇ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਦੌੜਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੈਂਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਲਸ਼ ਨੂੰ ਛੀਨਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜੇ। ਕਲਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਦੈਤਾਂ ਦਾ ੧੨ ਦਿਨ (ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ੧੨ ਦਿਨ ਤੇ ਮਾਤਲੋਕ ਦੇ ੧੨ ਵਰਸ਼) ਤੱਕ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗਿਰੀਆਂ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਲਸ਼ ਚਾਰ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਕਲਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਮੋਹਨੀ ਰੂਪ ਧਾਰਕੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰ ਸਾਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਤਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਪ੍ਰਯਾਗਰਾਜ (ਇਲਾਹਾਬਾਦ), ਉੱਜੈਨ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿੰਬਕੇਸ਼ੂਰ (ਨਾਸਿਕ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਗਿਰੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਚਾਰ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ੧੨-੧੨ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਕੁੰਭ ਦਾ ਪਰਵ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਇਆ ਹੈ-

ਯਥਾ-

ਕਿੰਗਦੇ ਕਾਞਯਪੇਯਾਨਾਂ ਯਤ ਯਤ੍ਰਕਨਿਦਥਲੇ।

ਕਲਞਸ਼ੋ ਨ੍ਯਪਤਤ੍ਰੁ ਤਤ੍ਰ ਕੁਮ੍ਥਪਰੰ ਤਦੋਦ੍ਥਤੇਲ

ਗੰਗਾ ਫ਼ਾਦੇ ਪਯਾਗੇ ਚ ਖਾਚ ਗੋਫਾਕਚੀ ਤਟੇ।

ਕੁਮਾਞਯੋ ਫਿਕ੍ਯਯੋਗੋਯੰ ਪੋਕ੍ਯਤੇ ਞਾਂਕਚਫਿਮਿ:ਲ

ਇਸ ਕੁੰਭ ਪਰਵ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ-

ਯਥਾ-

ਸਹਸ੍ਰੰ ਕਾਰਿੰਕੇ ਸਨਾਨੰ ਸਾਘੇ ਸਨਾਨੰ ਸ਼ਤਾਨਿ ਚ ।

ਵੈਸਾਖੇ ਨਰ੍ਮਦਾ ਕੋਟਿ: ਕੁਮ੍ਥ ਸਨਾਨੇਨ ਤਫਲਮ੍ਯੁਲ

ਅਰਥਾਤ ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਰ, ਮਾਘ ਦੇ ਵਿਚ ਸੌ ਵਾਰ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਤੇ

ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਵਾਰ ਨਰਮਤਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੁੰਭ ਪਰਵ ਤੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਾਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੁੰਭ ਦਾ ਵਿਸ਼ਣੂ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ-

ਅੰਬਮੇਥ ਸਵਸ੍ਰਾਧਿ ਕਾਜਪੇਥ ਸ਼ਤਾਨਿ ਚ ।

ਲਖੰ ਪ੍ਰਦਕ੍ਸ਼ਿਣਾ ਖ੍ਰਮੇ: ਕ੍ਰੁਸ਼ਮਸ਼ਨਾਨੇਨ ਤਤਫਲਮ੍ ॥

ਅਰਥਾਤ ਹਜ਼ਾਰ ਅਸ੍ਰਮੇਥ ਯੱਗ ਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਸੌ ਵਾਜਪੇਥ ਯੱਗ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਲੱਖ ਵਾਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਜੋ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਕੁੰਭ ਪਰਵ ਤੇ ਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁੰਭ ਪਰਵ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ- "ਕੁੰ-ਕ੍ਰੁਸ਼ਿਤਮ੍, ਤਸ਼ਮਥਿ-ਦੂਰਥਿ ਇਤਿ ਕ੍ਰੁਸ਼ਮ: , ਕ੍ਰੁ-ਪ੍ਰੁਥਿਵਿ ਤਸ਼ਮਥਿ-ਲਥੁ ਕ੍ਰਿਥਿਥੇ ਪਾਪਪ੍ਰਕਾਲਨੇ: ਥੇਨ ਸਾ ਕ੍ਰੁਸ਼ਮ: "ਅਰਥਾਤ ਬੁਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਕੇ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੋ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਭਾਰ ਹਲਕਾ ਕਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੰਭ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁੰਭ ਬੁਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਫਿਰ ਕੁੰਭ ਪਰਵ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਪਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਪਰਵ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ੀ-ਮੁਨੀ, ਸੰਤ, ਮਹਾਤਮਾਂ ਤਥਾ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕਤਰਿਤ ਹੋ ਕਰਕੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼ ਤਥਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਮਈ ਸਦ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਾ-ਜਨਾਰਦਨ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪਰਵ ਪਰ ਸਤਿਸੰਗ, ਦਾਨ-ਪੁੰਨ, ਸੇਵਾ-ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਸਾਧੂ-ਸੰਤ, ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਜਿਗਿਆਸੂ ਜਨ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਤ੍ਵ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹਰਿਦੁਆਰ ਆਦਿ ਚਾਰ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ-ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਕੁੰਭ ਦਾ ਪਰਵ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ-ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਿਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਥੇ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਜਨ ਪਧਾਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਾਯ ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਨਿਰਜਨ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇਕਾਂਤ ਵਾਸੀ, ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਦਰਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਗੰਗਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਦਾ ਪੈਦਲ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਰੱਕਤ ਸਾਧੂ ਅਤੇ ਵਿਰੱਕਤ ਸਾਧੂ ਮੰਡਲੀਆਂ, ਪਿੰਡਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅੰਦਰ ਸਥਿਤ ਅਖਾੜਿਆਂ, ਆਸ਼ਰਮਾਂ, ਮੱਠਾਂ, ਕੁਟੀਆਂ, ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ, ਮੰਦਰਾਂ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਤ-ਮਹੰਤ, ਮਠਾਧੀਸ਼, ਮੰਡਲੇਸ਼੍ਵਰ, ਮਹਾਂਮੰਡਲੇਸ਼੍ਵਰ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ "ਪਰਉਪਕਾਰੁ ਨਿਤ ਚਿਤਵਤੇ ਨਾਹੀ ਕਛੁ ਪੋਚ" ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਜਨਤਾ ਜਨਾਰਦਨ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਵਾਸਤੇ ਪਧਾਰ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਵਰ ਲਗਾ ਕੇ ਜਿਥੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਭੋਜਨ ਨਿਵਾਸ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਜੋ ਸਤਿਸੰਗ ਹੈ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਜਿਗਿਆਸੂ ਜਨ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਤੇ ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਸਦਕਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ 'ਚੜਿਆ ਸੋਧਣ ਧਰਤਿ ਲੁਕਾਈ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜਗੰਨਾਥ ਪੁਰੀ, ਕਾਸ਼ੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ ਤੇ ਹਰਿਦੁਆਰ ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਤੇ

ਕੁੰਭ ਆਦਿ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਪਰਵਾਂ ਪਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਤਿ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਏ ਗੁਰਸਿੱਖ, ਨਿਰਮਲੇ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਮਹਾਤਮਾ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਪਰਵਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 'ਸਚਹੁ ਉਰੈ ਸਭ ਕੇ ਉੱਪਰ ਸਚ ਆਚਾਰ' ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜਨ-ਜਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਰਵ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸਨ। ਕਾਰਣ ਕਿ-ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਪਿੰਡਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੰਭ ਮੇਲਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਚਾਰੇ ਵਰਣਾਂ, ਚਾਰੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕਤਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਦਾ ਸੁ-ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸਮਾਂ ਪਾ ਕਰਕੇ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪਰਵਾਂ ਤੇ ਅਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਸੱਜਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੇ ਭੋਖਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਅਖਾੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਛਾਵਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਿਵਰ ਲਗਾ ਕੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਥਾ ਪਰਵ ਸ਼ਨਾਨ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਦੀ ਬੜੇ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ ਨਾਲ ਸੋਭਾ ਯਾਤਰਾ ਕੱਢਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਿਵਰ ਵਿਚ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਥੱਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪੰਥ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਇਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ 'ਸਭੇ ਸਾਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਤੂੰ ਕਿਸੈ ਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕੁੰਭ ਪਰਵ ਤੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹਰ ਧਰਮ ਤੇ ਹਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਣ ਕਰਕੇ ਲਾਭਾਨਵਿਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਮਤ ੧੮੬੪ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਹਰਿਦੁਆਰ ਦਾ ਕੁੰਭ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹ ਸਿੰਘ ਤਪ ਸਥਾਨ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਤੀਜੀ ਕਨਖਲ ਵਿਖੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਨੇ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਧੁੰਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ ਮੋਖਸ਼ ਪੰਥ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਟੀਕਾਕਾਰ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਕੌਮੁਦੀ ਆਦਿ ਕਈ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਿਰਮੌਰ ਹਸਤੀ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਕੁੰਭ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਸੁਭ ਅਵਸਰ ਤੇ ਅੰਨ-ਦਾਨ ਦੁਆਰਾ ਬੜੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਹਰ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ, ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਤਿਸੰਗ, ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉੱਚ ਆਚਰਣ, ਤਿਆਗ, ਵੈਰਾਗ, ਜਪ-ਤਪ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਵਚਨਾਂ ਦਾ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਪਰ ਆਏ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੋਕ ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। "ਕਲੋ ਸੰਘੇ ਸ਼ਕਤੀ" ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਕੁੰਭ ਮੇਲਿਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸੰਮਤ ੧੯੧੯ ਬਿ: ਭਾਦ੍ਰੋਂ ਸੁਦੀ ਦ੍ਰਾਦਸ਼ੀ ਦਿਨ ਵੀਰਵਾਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ ੧੯੬੨ ਈ. ਨੂੰ ਵਿਧੀਵਤ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ

ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਸਮੁੱਚਾ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੇਠ ਇਕੱਤਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹਰ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

ਹਰਿਦੁਆਰ, ਪ੍ਰਯਾਗਰਾਜ (ਇਲਾਹਾਬਾਦ), ਉੱਜੈਨ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿੰਬਕੇਸ਼ੂਰ (ਨਾਸਿਕ) ਵਿਖੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਮਹਾਂ ਕੁੰਭ ਅਥਵਾ ਅਰਧ ਕੁੰਭ ਦਾ ਪਰਵ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਵਿਰ (ਛਾਵਣੀ) ਲਗਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਦੂਸਰੇ ਭੇਖਾਂ ਦੇ ਅਖਾੜਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਾਬਰ ਜਗ੍ਹਾ ਅਲਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੈਂਪ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਵਾਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕੈਂਪ ਦੇ ਸੈਂਟਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਦਿਬਜ ਸਤਿਸੰਗ ਹਾਲ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਾਸਤੇ ਸੁੰਦਰ ਛੋਟਾ ਹਾਲ ਅਤੇ ਸਤਿਸੰਗ ਹਾਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਧਰਮ ਪੂਜਾ (ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ) ਇਸ ਤੋਂ ਅਤਿਰਿਕਤ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੁੰਦਰ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ, ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਪੂਰਣ ਸਮੱਗ੍ਰੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅਰਥਾਤ ਕੁਠਾਰ, ਲੰਗਰ ਹਾਲ, ਸੰਤ ਨਿਵਾਸ, ਭਗਤ ਨਿਵਾਸ ਆਦਿ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਅਤੇ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਹੀ (ਸ਼ੋਭਾ ਯਾਤਰਾ) ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਵਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਵੀ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਹੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਬਹੁਤ ਦਿਬਜ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਨਣ ਵਾਸਤੇ ਅਨਯ ਮਤਾਵਲੰਬੀ ਲੋਕ ਵੀ ਖਿਚੇ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਕੋਨੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਕਲਾ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਤਕਾ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਖਾਲਸਈ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਸੁਸੱਜਿਤ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ, ਸ਼ਾਹੀ ਲਿਬਾਸ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰੇ ਹੋਏ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਸੂਰਣ ਜੜਿਤ ਦਿਬਜ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਹੋਂਦੇ ਵਿਚ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਉੱਪਰ ਝੁਲਦੇ ਹੋਏ ਸੂਰਣ ਜੜਿਤ ਚਵਰ ਅਤੇ ਛਤਰ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੁੰਦਰ ਬੈਂਡ ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਤਤ ਪਸ਼ਚਾਤ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਹੋਂਦਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਮੰਡਲੇਸ਼ੂਰਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਮਹੰਤਾਂ, ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹੋਂਦੇ ਅਤੇ ਵਿਰੱਕਤ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀਆਂ ਤਥਾ ਸਦ-ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਗੁਰੂ ਕੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਇਕੱਠ ਔਰ ਕੁੰਭ ਪਰਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਈ ਅਲੌਕਿਕ ਝਾਕੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਈ ਬੈਂਡ ਚੱਲਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮੁੱਚਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪ (ਛਾਵਣੀ) ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਧੀਵਿਤ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਅਖਾੜਿਆਂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਦ-ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜਗਿਆਸੂ ਜਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਇਕੱਤਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤ੍ਰ ਉਚਾਰਣ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ'

ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਤੂ ਮੇਰਾ ਗੁਰਹਾਈ' ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਧਰਮ ਧ੍ਰੁਜਾ (ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ) ਝੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਖੁੱਲੇ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਤਕਰੀਬਨ ੩ ਵਜੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜ ਬਾਣੀਆਂ ਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਤਨੇਮ, ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਣ ਆਸਾ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ, ਤਤਪਸ਼ਚਾਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮਨ੍ਰਯ ਸਹਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ "ਖੜ੍ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ ਉਪਦੇਸ ਚਹੁ ਵਰਨਾਂ ਕਉ ਸਾਝਾ" ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪੀ ਕਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੋਦਰੁ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਚੌਕੀ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਉਪਰੰਤ ਪੁਰਾਤਨ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦੀਪਕ, ਸੰਖ, ਘੜਿਆਲ, ਨਰਸਿੰਗਿਆਂ ਅਤੇ ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੀ ਧ੍ਰੁਨੀ ਸਹਿਤ ਆਰਤੀ-ਆਰਤੇ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਉਪਰੰਤ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਕਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਚੱਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਪਧਾਰੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੰਗਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਤੁੱਟ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਸੁਭਾ ਦੇ ਨਾਸਤੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਤ੍ਰੀ ਤੱਕ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨ, ਪਕਵਾਨ ਤੇ ਮਿਸ਼ਠਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਭੰਡਾਰੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਸੰਤ, ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਜਥਾ ਸਕਤਿ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਦੁਆਰਾ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਦ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮੇਂ ਆ ਕੇ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਕੁੰਭ ਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਕੇ ਆਸਣ, ਰਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਸਦਕਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ "ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਚੜਦੀ ਕਲਾ, ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ"

ਸਰੋਂ ਖਕਨ੍ਤੁ ਸੁਖਿਨ: ਸਰੋਂ ਸਨ੍ਤੁ ਨਿਰਾਸਯਾ ॥

ਸਰੋਂ ਖਫ਼ਾਠੀ ਪਯਯਨ੍ਤੁ ਸਾ ਕਞ੍ਚਿਦ੍ ਫੁ:ਖ ਖਾਗ ਖਕੇਤ੍ ॥

ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਸਤਤ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵਿਚ ਤਤਪਰ ਹੈ।

ਉਪਸੰਹਾਰ- ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਰਵ-ਗੁਣ, ਅਲੰਕਿਤ, ਤਿਆਗੀ-ਵਿਰਾਗੀ, ਜਪੀ-ਤਪੀ, ਮ੍ਰਿਦੁਲ-ਸੁਭਾਵ, ਸਮਦਰਸੀ, ਸ਼੍ਰੋਤ੍ਰੀਯ-ਬ੍ਰਹਮਨਿਸ਼ਠ, ਤਤ੍ਵਵੇਤਾ, ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ। ਜਿਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਾਬਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕਹੇ ਗਏ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਰੂਪੀ ਵਚਨਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਕਾਹੂੰ ਸੇ ਨ ਰਾਖੈ ਰਾਗ, ਦ੍ਰੈਖ ਹੂੰ ਨ ਕਾਹੂੰ ਸੰਗ, ਲੋਕ ਕੁਲ ਲਾਜ, ਖਟ ਪਟੇ ਜਿਨ ਨਾ ਕੇ ਹੈ।

ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਸੇ ਭਰੇ ਰਿਦੇ, ਨਿਪੁਨਤਾ ਧਰੇ ਰਹੇ, ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਹੇ ਪਰੰ, ਬ੍ਰਹਮ ਬੋਧ ਜਾਕੇ ਹੈ।

ਨਿਗਮ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਿਤਯ, ਜਿਨ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਗਿਰਾ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਕੀ ਮੈ, ਜਾਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਕੇ ਹੈ।

ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰੋਪਾਧਿ, ਅਹੰ ਬ੍ਰਹਮ ਬੋਧ ਜਾ ਕੇ, ਦ੍ਰੈਤ ਮਲ-ਕਟੀ, ਨਿਰਮਲੇ ਨਾਮ ਯਾਕੇ ਹੈ।"

ਐਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜੋ ਏਕਦੇਸ਼ੀ ਵਿੱਤੀ, ਜਾਤਿ-ਪਾਤਿ, ਉਚ-ਨੀਚ, ਰਾਗ-ਦ੍ਰੈਸ਼ ਆਦਿ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅਰਥਾਤ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਦ੍ਵੈਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਸ਼ੁਵਣ, ਮਨਨ, ਨਿਦਿਧਯਾਸਨ ਆਦਿ ਸਾਧਨ ਪੂਰਵਕ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸਮਨਵਯ ਕਰਕੇ

ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਅੰਦਰ ਨਿਰਮਲ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਕੁੰਭ ਮੇਲਿਆਂ ਦੇ ਆਯੋਜਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਉੱਦੇਸ਼, ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਤਥਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਿਗਿਆਸੂ ਜਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਮਾਣਾ ਜਿਹਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਜਣ ਸਾਡੇ ਇਸ ਅਲਪ ਪ੍ਰਯਾਸ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ-ਤਰੁਟੀਆਂ ਤੋਂ ਅਵਗਤ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਦੈਵ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਗੇ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੩
2. ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ ੨-੫-੧੫
3. ਬਹਤਾ ਪਾਨੀ ਨਿਰਮਲਾ ਪੜਾ ਗੰਧ ਸੋ ਹੋਏ।
ਤਿਉਂ ਸਾਧੂ ਰਮਤਾ ਭਲਾ ਦਾਗ ਨ ਲਾਗੇ ਕੋਏ।
ਦਾਗ ਨ ਲਾਗੇ ਕੋਇ ਜਗਤ ਮੇ ਰਹੇ ਅਲੈਦਾ।
ਰਾਗ ਦ੍ਰੈਸ਼ ਜੁਗ ਪ੍ਰੇਤ ਨ ਚਿਤ ਕੋ ਕਰੇ ਵਿੱਛੋਦਾ।
ਕਹੈ ਗਿਰਿਧਰ ਕਵਿਰਾਯ ਸੀਤ ਉਸ਼ਣਾਦਿਕ ਸਹਤਾ।
ਹੋਇ ਨ ਕਹੀਂ ਅਸਕਤ ਯਥਾ ਗੰਗਾ ਜਲ ਬਹਤਾ। (ਗਿਰਿਧਰ ਕਵਿਰਾਯ)
4. ਧਿਬੰਦਿ ਨਥ: ਸਵਯਮੇਕ ਨਾਮ੍ਬ: ਸਵਯੰ ਨ ਖਾਦਨ੍ਤਿ ਫਲਾਨਿ ਵ੍ਰੁਕ੍ਸ਼ਾ:।
ਨਾਦਨ੍ਤਿ ਸਸ੍ਯੰ ਖਲੁ ਵਾਰਿਵਾਹਾ: ਪਰੋਪਾਕਾਯ ਸਤਾਂ ਵਿਭੂਤਯ:। (ਸੂਕ੍ਤਾਕਲੀ ਅਧਯਾਯ 9 ਖਲੋਕ 1)
5. ਕਬੀਰ ਭਲੀ ਮਧੂਕਰੀ ਨਾਨਾ ਬਿਧਿ ਕੋ ਨਾਜ।
ਦਾਵਾ ਕਾਹੂ ਕੋ ਨਹੀ ਬਡਾ ਦੇਸ ਬਡ ਰਾਜ। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੬)
6. ਯਥਾ ਚਿਤ੍ਤੰ ਤਥਾ ਵਾਚਾ ਯਥਾ ਵਾਚਸ੍ਤਥਾ ਕ੍ਰਿਯਾ।
ਚਿਤ੍ਤੇ ਵਾਚਿ ਕ੍ਰਿਯਾਯਾਂ ਚ ਸਾਧੂਨਾਮੇਕਰੂਪਤਾ। (ਸੁਭਾਸ਼ਿਤ)
7. ਕ੍ਰੋਧੀਨੰ ਯੁਗਲੰ ਕੰਥਾ ਦਠਠ ਏਕਪਰਿਗ੍ਰਹ:।
ਯਤ: ਪਰਮਹੰਸਤ੍ਯ ਨਾਥਿਕੰ ਤ੍ਵੁ ਵਿਧੀਯਤੇ ॥ (ਨਾਰਦਪਰਿਬ੍ਰਾਜਕ 3-28)
8. ਤੇ ਹਸਤ ਪੁਨੀਤ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹਰਿ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੜੀਏ ਜੋ ਹਰਿ ਜਸ ਹਰਿ ਹਰਿ ਲੇਖਹਿ ਰਾਮ॥
(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੫੪੦)
9. ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖ ਪੋਥੀਆਂ ਤਾਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਰਬਾਬ ਵਜਾਵੈ। (ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ੬-੧੨)
10. ਹਰਿ ਜਸੁ ਲਿਖਹਿ ਬੇਅੰਤ ਸੋਹਹਿ ਸੇ ਹਥਾ। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੫੪੦)
11. ਬੁਢਿਸ੍ਤਾਤਕਾਲਿਕੀਝੇਯਾ ਸਤਿਰਾਗਾਸਿ ਗੋਚਰਾ ॥
ਪ੍ਰਯਾਂ ਨਵਨਬੋਨ੍ਮੇਥ ਸ਼ਾਲਿਨੀਂ ਪ੍ਰਤਿਭਾਂ ਵਿਦੁ: ॥ (ਭਰੂ ਵਰਿ)
12. ਲੰਗਰਿ ਦਉਲਤਿ ਵੰਡੀਐ ਰਸੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਖੀਰਿ ਘਿਆਲੀ। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੯੭੬)
13. ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਸੰਤ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰੱਕਤ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

ਸੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੁਮੇਲੀ ਵਾਲੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ

60.2

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਪੱਖੀ ਯੋਗਦਾਨ

ਡਾਕਟਰ ਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਸੰਤ ਸਤਿਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਿਸ਼ਨਗੜ੍ਹ ਵਾਲੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ
ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਹਨ ਸੰਤ ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੱਕ ਵੇਂਹਡਲ
ਅਤੇ ਸੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੁਮੇਲੀ

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਪੱਖੀ ਯੋਗਦਾਨ

60.3

ਸ੍ਰੀ ਜੇ. ਪੀ. ਨੰਦਾ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਵਾਲੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਨਿਰਮਲ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਾਧ ਸੰਗਤ

60.4

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਪੱਖੀ ਯੋਗਦਾਨ

ਸੰਤ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖੇੜੇ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਤ ਨਿਰਮਲ ਬਾਗ ਕਨਖਲ ਵਿਖੇ

ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਭੰਡਾਰਾ ਛਕਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਂਪੁਰਖ

6

ਸ੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ : ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਵ-ਵਰਤੀ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾ

ਸੰਤ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਕਾਸ਼ੀ

ਭਾਰਤ ਇਕ ਦੇਵ ਭੂਮੀ, ਕਰਮ ਭੂਮੀ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਪੀਰਾਂ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਿਸ-ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਰਾਖਸ਼ਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੁਰਾਚਾਰ, ਪਾਪਾਚਾਰ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਆਦਿ ਪਾਪਮਯ ਉਪਦ੍ਰਵਾਂ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਦਾ ਹਰਾਸ਼, ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਦੀ ਵਿ੍ਰਧੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਧਰਮ ਪਰਾਇਣ ਪ੍ਰਜਾ ਦੁਖੀ ਤਥਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਤੋਕ ਜੁਗ ਅੰਦਰ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਔਰ ਧਰਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਧਰਮੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਪਾਪਾਂ ਰੂਪੀ ਭਾਰ ਹਰਣ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਆਇਆ।

ਯਥਾ -

ਧਦਾ ਧਦਾ ਹਿ ਧਰਮਸ੍ਯ ਗਲਾਨਿਰਭਵਤਿ ਖਾਰਜ ।

ਅਭ੍ਯੁਤਥਾਨਸਧਰਮਸ੍ਯ ਤਦਾਤਮਾਨੰ ਸ੍ਰੁਜਾਮ੍ਯਹ੍ਯਮ੍ ।।¹

ਯਥਾ -

ਜਬ ਜਬ ਹੋਤ ਅਰਿਸ਼ਟ ਅਪਾਰਾ ॥

ਤਬ ਤਬ ਦੇਹ ਧਰਤ ਅਵਤਾਰਾ ॥

ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ, ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨਿਆਇ ਦਾ ਮਾਰਗ ਛੱਡ ਕੇ ਅਧਰਮ ਤਥਾ ਅਨਿਆਇ ਪਰਾਇਣ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਜਾ ਵੀ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਯਥਾ -

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ ॥

ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ ॥

ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਪਰਮ ਸ੍ਰਯੋਯ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ- "ਕਲ ਆਈ ਕੁਤੇ ਮੁਹੀ ਖਾਜ ਹੋਆ ਮੁਰਦਾਰ ਗੁਸਾਈ" ਉਸ

ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅੰਦਰ ਗੁਜਰ ਰਹੇ ਦੁਖੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ "ਸੁਣੀ ਪੁਕਾਰ ਦਾਤਾਰ ਪ੍ਰਭੁ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਜਗ ਮਾਹਿ ਪਠਾਯਾ" ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਹੀ ਗੋਪਾਲ ਪਾਂਧੇ, ਕਾਜ਼ੀ ਕੁਤਬਦੀਨ, ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਹਰਦਿਆਲ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਤਿ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅੰਦਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮੈਤ੍ਰੀ ਭਾਵ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚਯ ਤਬਾ ਪਾਸ਼ਚਾਤਯ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ੧੬ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਵਦੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਚਰਿਤ੍ਰਹੀਨ, ਨਰ ਭਖਸ਼ਕ ਤਬਾ ਪਥ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਦੇਖ ਕਰ ਰਾਗ-ਦ੍ਰੋਸ਼ ਈਰਸਾ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਜ੍ਵਲਿਤ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਜਲ ਰਹੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕਰ 'ਜਗਤੁ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਲੈ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਪਰਮ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਆਨੰਦਘਨ ਅਹੋਰਾਤ੍ਰ-ਸਿਮਰਣੀਯ ਆਚਾਰੀਯ - ਅਗੂਗਣਯ ਆਦਯ ਨਿਰਮਲ ਆਚਾਰੀਯ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਯਾਤ੍ਰਾਵਾਂ) ਦੁਆਰਾ ਸੱਤਾਂ ਦੀਪਾਂ, ਨੌਂ ਖੰਡਾਂ ਅਤੇ ਚੌਦਾਂ ਭਵਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜਰ ਰਹੇ ਦੁਖੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸਤਿ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ॥

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਯੰਤ ਨੌਂ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਤੋਕ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋ ਰਹੇ ਅਤਿਆਚਾਰ, ਦੁਰਾਚਾਰ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਨਤਾ ਜਨਾਰਦਨ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਹਿਤ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪ ਹਰਿਦੁਆਰ 22ਵੀਂ ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੌਰਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੁਆਰਾ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਲਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਜਜ਼ੀਆ ਡੰਨ ਤੋਂ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਈ। ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਅੰਦਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ-

ਯਥਾ-

ਪ੍ਰਥਮ ਆਏ ਕੁਲਖੇਤ ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਬੁ ਹੋਆ ॥

ਦੁਤੀਆ ਜਮਨ ਗਏ ਗੁਰ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪਨ ਕੀਆ ॥

ਜਾਗਾਤੀ ਮਿਲੇ ਦੇ ਭੇਟ ਗੁਰ ਪਿਛੈ ਲੰਘਾਇ ਦੀਆ ॥

ਤ੍ਰਿਤੀਆ ਆਏ ਸੁਰਸਰੀ ਕਓਤਕੁ ਚਲਤੁ ਭਇਆ ॥

ਸਭ ਮੋਹੀ ਦੇਖਿ ਦਰਸਨ ਗੁਰ ਸੰਤ, ਕਿਨੈ ਆਢੁ ਨ ਦਾਸੁ ਲਇਆ ॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਨਖਲ ਹਰਿਦੁਆਰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੇ ਤਟ ਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਸਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਹਠੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਹਠ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਸ ਕੇ ਬੰਦ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਭਾਰੀ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ-

ਯਥਾ-

ਸਤੀਆ ਇਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜੋ ਮੜਿਆ ਲਗ ਜਲੰਨਿ ॥

ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਜਿ ਬਿਰਹੇ ਚੋਟ ਮਰੰਨਿ ॥

ਮ:੩-

ਭੀ ਸੋ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਸੀਲ ਸੰਤੋਖਿ ਰਹੰਨਿ ॥

ਸੇਵਨਿ ਸਾਈ ਆਪਣਾ ਨਿਤ ਉਠਿ ਸੰਮ੍ਰਾਲੰਨਿ ॥

੧੭ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੁਆਰਾ ਬਹਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਜ਼ੁਲਮ ਰੂਪੀ ਅੰਧੇਰੀ ਅੰਦਰ ਡੁਲਾਇਮਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਰੂਪੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੀਸ ਬਲੀਦਾਨ ਰੂਪੀ ਆਸਰੇ ਦੁਆਰਾ ਸੁ-ਸੁਰਖਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ।

ਯਥਾ-

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤਰੁ ਮੂਲ ਕੇ ਰਾਖਿਓ ਧਰਨਿ ਮਝਾਰ॥

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤ੍ਰਿਣ ਸਮਾਨ ਤਨ ਡਾਰ॥

ਸੋਢੀ ਵੰਸ਼ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਤਾ-ਗੱਦੀ ਦੇ ਬ੍ਰਿਹਤਤਰ ਕਾਰਯ ਭਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਕੁਮਾਰ ਕੰਧਿਆਂ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤਥਾ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਡਗਮਗਾ ਰਹੀ ਨੌਕਾ ਨੂੰ ਕਰਣਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰਖਸ਼ਿਤ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਲਿਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਪ੍ਰਿਯ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤਥਾ ਨੇਤ੍ਰਾਭਿਰਾਮ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਧਰਮਪ੍ਰਿਯ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਰਮਰੂਪੀ ਜੱਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ "ਭ੍ਰਮ੍ਹਾਪੰਥੰ ਭ੍ਰਮ੍ਹਵਿਭ੍ਰਮ੍ਹਾਗਨੌ ਭ੍ਰਮ੍ਹਣਾ ਹੁਤਮ੍। ਭ੍ਰਮ੍ਹੈਵ ਤੇਨ ਗਨ੍ਤਵ੍ਯੰ ਭ੍ਰਮ੍ਹਕਮ੍ ਸਮਾਥਿਨਾ" ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪਰ ਪੂਰਣ ਅਹੁਤੀ ਦੇਕਰ-

ਅਨਿਤ੍ਯਾਨਿ ਖ਼ਰੀਰਾਣਿ ਵਿਖਵੋ ਨੈਵ ਖ਼ਾਸ਼੍ਰਵਤ: ।

ਨਿਤ੍ਯੰ ਸਨ੍ਨਿਹਿਤੋ ਮ੍ਰੁਤ੍ਯੁਰੁ ਕਰ੍ਤਵ੍ਯੋ ਖ਼ਮ੍ਸੰਗ੍ਰਹ: ।।

ਅਰਥਾਤ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਪੱਤੀ ਅਨਿਤ ਹੈ, ਨਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਨਿਤ ਹੀ ਸਮੀਪ ਜਾਣ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦੈਵ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਇਸ ਪਾਵਨਤਮ ਆਦਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਬਲਵਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਇੱਛਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹੇ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਅੰਦਰ ਪਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਂਧੀ, ਧਰਮ ਤੱਥਕ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਤਤਪਰ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਜੋਗ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਰੁਮਤਾ ਵਿਲੰਬੀ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਮਤ ੧੭੪੩ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ 1686 ਈ. ਨੂੰ ਪੰਜ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਗੋਰੂਏ ਵਸਤ੍ਰ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤਜ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪਾਰੰਗਤ ਹੋਣ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ (ਬਨਾਰਸ) ਭੇਜਿਆ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਸ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਕਲਿਆਣ ਹਿੱਤ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਤੋਕ ਕੋਨੇ ਅੰਦਰ ਭਰਮਣ ਕਰ ਲੌਕਿਕ ਤਥਾ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਸੁੱਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪਰਮ ਪ੍ਰਾਚੀਨ, ਪਰੀ-ਪੂਰਣ, ਮਿਥਿਆਵਾਦ ਰਹਿਤ, ਪਰਿਸ੍ਰਿਕ੍ਰਿਤ, ਨਿਰਮਲ ਧਰਮ ਦੀ ਗਰੀਯਸੀ, ਸ਼੍ਰੇਯਸੀ, ਪ੍ਰੇਯਸੀ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਪਾਵਨ ਅਵਿਛਿੰਨ ਜਿਸ ਪਿਯੂਸ਼ {ਅੰਮ੍ਰਿਤ}ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਸੀ ਯਸ਼ਸਕਰੀ ਤਥਾ ਹਿਤਕਰੀ ਸੀਤਲ ਪਿਯੂਸ਼ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਹਿੱਤ ਸਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਸੰਪੂਰਣ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਟੀਬਧ ਹੋ ਕੇ ਪੂਜਯ

ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਖਿਤ ਤਬਾ ਵਿਕਸਿਪਤ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁਖਦ ਔਰ ਗਿਆਨਪ੍ਰਦ ਹਿਰਦੇ-ਗ੍ਰਾਹੀ, ਮਨੋਹਰ ਪ੍ਰੇਮ ਤਬਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤੇ।

ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ? ਕਿ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਘਨਾਂ/ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਭੀ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹਿਮਾਲਯ ਪਰਬਤ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਂਤ ਤਬਾ ਅਚਲ ਭਾਵ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਹੋ ਕਰ "ਕਿਐ: ਪੁਨ: ਪੁਨ: ਪ੍ਰਤਿਹਨ੍ਯਸਾਨਾ: ਪ੍ਰਾਰਘ ਚੋਜਮਜਨਾ: ਨ ਪਰਿਤ੍ਯਜ੍ਯਤਿ" ਅਰਥਾਤ ਵਿਘਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਰੋਕੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਯਸਕਰ ਭਾਵ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਸੂਕ੍ਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਆਪੱਤੀ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਸਹਿਸ੍ਰਣੁਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸਹਿਨ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਉਪਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਤਤਪਰ ਰਹੇ।

ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠਿਨ ਭੈਦਾਇਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਧਰਮ ਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਨਨਸ਼ੀਲ, ਅਡੋਲ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲੇ, ਰਾਜ-ਜੋਗ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਤਬਾ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਤੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਧਾਰੀ ਖਾਲਸਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸਾਧੂ "ਏਕ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਤੂ ਮੇਰਾ ਗੁਰਹਾਈ" ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਸਪਰ ਇਕ ਜੁੱਟ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਰਕਸ਼ਾ ਵਿਚ ਡਟੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕਦਾਪਿ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵਜ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਵਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਸਤਰ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਇਹ ਉਹ ਭਿਆਨਕ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ, ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਵਰਗੇ ਬੇ-ਰਹਿਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਦੀਨ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮੀ ਅਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਹਮਲੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖ ਪਹਾੜਾਂ, ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਲਗਪਗ 50-60 ਵਰ੍ਹੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਬਿਲਕੁਲ ਮਧਮ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਡਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੰਘਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਨੇਰੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜ਼ੁਲਿਤ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸਨ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ।

ਇਥੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਮੁਨਾਸਿਬ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੰ: ੧੭੮੪ ਬਿ: ਵਿਚ ਸੂਬਾ ਲਾਹੌਰ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ (ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ) ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਢਿੰਡੋਰਾ ਫਿਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪਕੜਾਏਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਰੁਪਏ, ਜੇ ਆਪ ਫੜਕੇ ਲਿਆਵੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ 10 ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟ ਕੇ ਲਿਆਵੇਗਾ ਉਸਨੂੰ 20 ਰੁਪਏ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਮਿਲਣਗੇ। ਇਸ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਬੇਈਮਾਨ ਹੋ ਕਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਫੜਨ-ਫੜਾਉਣ ਤੇ ਮਾਰਣ-ਮਰਾਉਣ ਲਈ ਲੱਕ ਬੰਨ ਖਲੋਤੇ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਸਭ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਰੂ-ਪੋਸ਼ ਹੋਕਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਜਵਾਨ-ਜਵਾਨ ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ ਜਥੇ ਬਣਾ ਕਰਕੇ ਵਿਚਰਣ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਥੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰਧਾਰੀ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤਬਾ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਉਥੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰਧਾਰੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਖੜਗ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਕਥਾ

ਵਾਰਤਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ।

ਐਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਥੋੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਥਾ ਦਾ ਢੰਗ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਸੁਣ ਕੇ ਗਦਗਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਪਾਸ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਦ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਬੇ-ਅਦਬੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਸਨੂੰ ਹਲੀਮੀ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਫਕੀਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਤਾਂ, ਬਿਨਾ ਪੱਖਪਾਦ ਦੇ ਸੁਣਾ ਕੇ ਐਸਾ ਮੋਮ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਕਿ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਕੁਝ ਸੇਵਾ ਹੀ ਕਰਕੇ ਜਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਧੂ ਭੇਖ, ਨੇਕ ਚਾਲ-ਚਲਨ, ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਲੰਗਰ ਚੱਲਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹਰੇਕ ਆਦਮੀ ਮੋਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਉਪਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਾਧੂ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੱਚਖੰਡ ਗਮਨ ਤੋਂ ੨ ਵਰਸ਼ ਮਗਰੋਂ ਕਨਖਲ ਹਰਿਦੁਆਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਤਪ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਤੀਜੀ-ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੋਨੋਂ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਨਖਲ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੀ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ।

ਉੱਨੀਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀਯ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਏਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਨਾ ਕੋਈ ਅਖਬਾਰ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਾਧਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਛੱਡਕੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੰਠ ਕਰਾਉਣੀ, ਪਰ ਨਾ ਕੋਈ ਫੀਸ ਤੇ ਨਾ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਬਲਕਿ ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਨਿਰੋਗ ਕਰਨਾ ਇਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਨਿਤਨੇਮ ਬਣਾਇਆ।

ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕੁਟੀਆ, ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਬੜੇ ਤਿਆਗੀ, ਅਤੀਤ ਬਿਰਤੀ ਤੇ ਵਿਰੱਕਤ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵੈਰਾਗ ਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਜਗਾ-ਜਗਾ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਡਲੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ, ਨਗਰਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ, ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਜਿਥੇ ਮਨ ਰਮਿਆ ਆਸਨ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਿਆਗ ਬਿਰਤੀ, ਜਪ-ਤਪ, ਬ੍ਰਹਮ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਸੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ-ਦੋ ਕਮਰਿਆਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਇਮਾਰਤ ਕੁਟੀਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਣ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਸਦਕਾ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਕੁਟੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਜੋ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

(1) ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜੇ ਗਏ ਪੰਜ

ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਰਮਲ ਡੇਰਾ ਚੇਤਨ ਮੱਠ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਰ-ਗੰਜ, ਕਾਸ਼ੀ (ਯੂ. ਪੀ.), (2) ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹ ਸਿੰਘ ਤਪ ਸਥਾਨ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਤੀਜੀ, ਕਨਖਲ ਹਰਿਦੁਆਰ (ਯੂ. ਪੀ.), (3) ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਪੁਰਾ ਨਗਾਲੀ ਸਾਹਿਬ, ਪੁਣਸ਼ (ਕਸ਼ਮੀਰ), (4) ਡੇਰਾ ਠਾਕੁਰਾਂ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) (5) ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ), (6) ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਬਰਨਾਲਾ), (7) ਨਿਰਮਲ ਡੇਰਾ ਗੋਲੇਵਾਲ (ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ), (8) ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ), (9) ਨਿਰਮਲ ਡੇਰਾ (ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ), (10) ਡੇਰਾ ਸੰਗਤ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੱਤੀ ਚੌਤਰਾ (ਕਾਸ਼ੀ)।

ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਿਯ, ਸੰਤ ਪ੍ਰਿਯ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਧਿਆ ਤਦੋਂ ਇਸ ਅਮਨ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸੁਭ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਗਾਲੀ ਸਾਹਿਬ ਪੁਣਸ਼, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਤਾ ਮੋਖਸ਼ ਪੰਥ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਟੀਕਾਕਾਰ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ (ਗੁਢਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ), ਪੰਡਿਤ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਕੌਮੁਦੀ, ਪੰਡਿਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਬੇਰੀਏ, ਪੰਡਿਤ ਮਹਾਰਾਜ ਤੋਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੋਦੜੀਏ ਇਤਯਾਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਪੁਣਸ਼, ਪੋਠੋਹਾਰ, ਮਾਝੇ, ਮਾਲਵੇ, ਦੁਆਬੇ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਹਿਜਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ, ਸ਼ਹਿਰ-ਸ਼ਹਿਰ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਸ਼ੀ, ਕਲਕੱਤਾ, ਖੜਗਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਸਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਟੀਕਾਕਾਰ ਅਦਵੈਤ ਸਿੱਧੀ, ਪੰਡਿਤ ਸਿਰੀਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ- ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਨਿਰਮਲ ਆਚਾਰਜ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਸੰ-ਤਪਤ ਤਥਾ ਵਿਕਸਿਪਤ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਹਿਤ ਜਿਸ ਪ੍ਰੇਮ ਤਥਾ ਸ਼ਾਂਤੀਪ੍ਰਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਉਪਲਬਧ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯਥਾਸ਼ਕਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੱਧਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਰਵਤ੍ਰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤੇ।

ਸੰਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਕਿਸੇ ਦੇ ਰੋਕਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਰੁਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰੇ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰੇ। ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਪਿਤੁ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਨ ਯੁੱਧ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਵਾਂ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਚੰਨ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣਾ, ਅਜੇ ਕਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਸੀ ਨਜ਼ਾਮ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ, ਗੁਲਾਮ ਵੇਚਣ ਤੇ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹਟ ਗਿਆ ਹੈ, ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕ ਰਾਜ, ਤੀਰਾਂ-ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਜ ਐਟਮ ਆਦਿ ਮਾਰੂ ਬੰਬ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸਭਿਅਤਾ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ, ਵਿਦਿਆ ਪਸਰ ਗਈ ਹੈ, ਰਥਾਂ ਤੇ ਪਾਲਕੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਜ ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਹੈ। ਕੱਟੜਤਾ, ਤੁਅੱਸਬ, ਤੰਗ-ਦਿਲੀ

ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾਸ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਪਰ ਰੂਪ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਨੇਤਰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਾਸਤੇ ਹਿਤਕਰ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਾਲ ਦੀ ਪਹਿਚਾਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ-

ਕਾਲੋਸਿ ਲੋਕਕਸ਼ਯਕ੍ਰ੍ ਪ੍ਰਵ੍ਰਙੀ ।

ਲੋਕਾਨ੍ ਸਮਾਹ੍ਰੁਸਿਹ ਪ੍ਰਵ੍ਰੁਜ਼੍ ॥

(ਅਧਿ: ੧੧-੩੨)

ਇਸ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਉਕਤ ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਰਾਣ-ਪੁਰਸ਼ ਕਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਤਥਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀਯ ਬਾਲਕ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਪੂਰਵਕ ਤਪੱਸਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕਰ ਰਿਸ਼ੀਕੁਲਾਂ ਅੰਦਰ ਵਿਦਿਆ ਅਧਿਐਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਯ ਰਾਜੇ ਸੰਤ-ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਸ਼ਾਸਨ ਨੀਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਜਾ ਦੀ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾ ਵਾਸਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਮੂਲ ਸਹਿਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ। ਨਿਜ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸਰਵੱਤ੍ਰ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਤਪੋਬਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਤਪੋਨਿਧੀ ਮਹਾਨੁਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਦੀ ਨਿਉਣਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕਰ ਪ੍ਰਤੋਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਸਾਰਵਜਨਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਿਰਮਲ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰੂਪੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਵਿਕਸਿਤ ਤਥਾ ਵਿਆਪਕ ਔਰ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਇਹਨਾਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੁਝ ਸਾਰਵਜਨਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਦੀਆਂ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਪਕੜ ਸਕਦਾ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕਾਰ-ਆਮਦ ਸਾਧਨ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਪ੍ਰਯਾਗਰਾਜ, ਉੱਜੈਨ, ਤ੍ਰਿੰਬਕੇਸ਼ੂਰ ਅਤੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਕੁੰਭ, ਅਰਧਕੁੰਭ, ਸੂਰਜ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਆਦਿ ਪਰਵਾਂ ਤੇ ਲਗਣ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮੇਲੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਂ ਸਮੇਂ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਮੇਲਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਜਦਜਪਿ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਇਹਨਾਂ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਕੁੰਭ ਆਦਿ ਪਰਵਾਂ ਸਮੇਂ ਕਦੀ ਇਕੱਲਾ-ਦੁਕੱਲਾ ਕਦੀ ਦਸ-ਵੀਹ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਅਤੀ ਤਿਆਗੀ, ਵੈਰਾਗੀ, ਵਿਰੱਕਤ ਸੁਭਾਵ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੰਗਰ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਣਾਉਂਦੇ, ਪੱਕੇ-ਪਕਾਇ ਭੋਜਨ ਲੋਕ ਦੇ ਜਾਂਦੇ, ਅਥਵਾ ਭਿਕਸ਼ਾ ਕਰਕੇ ਭਜਨ, ਸਤਿਸੰਗ, ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮਠਾਧੀਸ਼ ਡੇਰੇਦਾਰ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ "ਪਰੋਪਕਾਰਾਯ ਸਤਾਂ ਵਿਭੂਤਯ:" ਅਤੇ "ਕਬੀਰ ਸੇਵਾ ਕਉ ਦੁਇ ਭਲੇ ਏਕੁ ਸੰਤੁ ਇਕੁ ਰਾਮੁ ॥ ਰਾਮੁ ਜੁ ਦਾਤਾ ਮੁਕਤਿ ਕੋ ਸੰਤੁ ਜਪਾਵੈ ਨਾਮੁ" ਇਸ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਦਲ ਬਲ ਸਹਿਤ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਦਿ

ਸੇਵਾ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਸੰਭਵ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤੇ।

ਉੱਤਰ ਉੱਤਰ ਹਰੇਕ ਕੁੰਭ ਪਰਵ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਸਮਾਂ ਲੰਘਦਾ ਗਿਆ ਆਖਿਰ ਸੰਮਤ ੧੮੬੪ ਵਿਚ ਹਰਿਦੁਆਰ ਦਾ ਕੁੰਭ ਮੇਲਾ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕਨਖਲ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹ ਸਿੰਘ (ਗੁ. ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੩) ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਮਾਰਤੰਡ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਤਾ ਮੋਕਸ਼ ਪੰਥ, ਪੰਡਿਤ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਕੌਮੁਦੀ, ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਤਾ ਗੁਢਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ, ਪੰਡਿਤ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਰਨਾਲਾ, ਪੰ: ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਕੁਬੇਰੀਏ, ਪੰ: ਸਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਇਤਿਯਾਦਿਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਅਵਸਰ ਪਰ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਪਰਵ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤਥਾ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਭਰਪੂਰ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾ ਭੰਡਾਰਾ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਾੜੇ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਮਤ ੧੮੭੬ ਬਿ: ਦਾ ਕੁੰਭ ਮੇਲਾ ਵੀ ਏਸੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਹੂੰਮਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਕੁੰਭ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਬੜੀ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ "ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ" ਅਤੇ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ "ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ" ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਟੁਕ ਮਾਤ੍ਰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਯਥਾ-ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਕੇ ਜੇ ਸਿੱਖ ਸਾਧੂ। ਤਹਾਂ ਬਿਹੰਗਮ ਜਾਤ ਅਗਾਧੂ।

ਪੈਸਾ ਪਾਸ ਨ ਕੋਊ ਰੱਖੋਂ ਹੈਂ। ਅਕਸਰ ਭੋਜਨ ਪਾਇਓ ਚੈ ਹੈਂ।

ਝੰਡੇ ਖੜੇ ਕਰਤ ਹੈਂ ਜਾਈ। ਸਾਧ ਉਦਾਸੀ ਔਰ ਗੁਸਾਈਂ।

ਲੰਗਰ ਭੀ ਦੇਵਤ ਵਡ ਵੈ ਹੈਂ। ਨਿਜ-ਨਿਜ ਭੋਖਨ ਤਈ ਸਭੈ ਹੈਂ।

ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਵਾਰੈ ਜਬ ਗੁਨ ਕੈ। ਭੋਜਨ ਪਾਉ ਚਾਹੈ ਉਨ ਕੈ।

ਕੈਂਚੀ ਅੱਗਿਓਂ ਸੋਈ ਦਿਖੋਂ ਹੈਂ। ਮੂੰਡ ਮੂੰਡਾਓ, ਖਾਓ ਕੈ ਹੈਂ।

ਤਾਨੇ ਔਰ ਅਨਿਕਧਾ ਦੈ ਕੈ। ਬੇ ਸਿਦਕੀ ਸਿੰਘਨ ਭੁਚਲੈ ਕੈ।

ਮੂੰਡ-ਮੂੰਡ ਨਿਜ ਸਾਧ ਬਨੈ ਹੈ। ਇਹ ਘਾਟਾ ਸਿੰਘਨ ਮੈ ਪੈ ਹੈ।^{੧੦}

ਦੂਜੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਅਨਿਆਇ ਭਰਿਆ ਵਤੀਰਾ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸਹਿਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਦੂਜੇ ਭੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਪਮਾਨਤ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਕਈ ਭੁੱਲੜਾਂ ਦਾ ਪਤਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਐਸੇ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਵਿਘਨ ਗੁਰੁਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋ ਸਕੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਮਤ ੧੮੮੮ ਬਿ. ਵਿਚ ਹਰਿਦੁਆਰ ਦਾ ਕੁੰਭ ਮੇਲਾ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹ ਸਿੰਘ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੂਰਵਕ ਮਨਾਇਆ। ਤਤ ਪਸ਼ਚਾਤ ਸੰ. ੧੯੦੦ ਵਿਚ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਸੰ. ੧੯੦੨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਾਗਰਾਜ, ਸੰ. ੧੯੦੬ ਅਰਧ ਕੁੰਭ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਸੰ. ੧੯੦੮ ਵਿਚ ਅਰਧ ਕੁੰਭ ਪ੍ਰਯਾਗਰਾਜ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਰੇਕ ਕੁੰਭ ਪਰਵ ਪਰ ਨਿਰਮਲੇ ਮਠਾਧੀਸ਼ ਤਥਾ ਮੰਡਲੇਸ਼੍ਵਰ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਾਵਨਤਮ ਸਨਾਤਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ

ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਸ਼ੁਵਣ ਕਰਾ ਕੇ ਸਦਾਚਾਰੀ, ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਧਾਰਮਿਕ, ਕਰਮਵੀਰ ਤਥਾ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਬਣਾ ਕਰ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਗੇ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਸਨੀਯ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ ਔਰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਜਿਗਿਆਸੂ ਰੂਪੀ ਭੋਰੇ ਯਥਾ ਸਮੇਂ ਪਹੁੰਚਕਰ ਸ਼ਾਰੀਰਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਐਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤਥਾ ਆਗੂਹ ਨੂੰ ਦੇਖਕਰ ਸੰ. ੧੯੧੨ ਵਿਚ ਹਰਿਦੁਆਰ ਦੇ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਨੂੰ ਵਿਧੀਵਤ ਸਮਾਰੋਹ ਪੂਰਵਕ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹਰਿਦੁਆਰ ਸਪਤ-ਸਰੋਵਰ ਵਿਖੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਿਵਿਰ (ਛਾਵਣੀ) ਦਾ ਦੇਵਨਗਰੀ ਦੀ ਭਾਂਤੀ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਵ ਸਮੇਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀ, ਧਰਮਾਰਥੀ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਭ੍ਰਮਰ ਦੀ ਭਾਂਤੀ ਮੁਗਧ ਹੋਕਰ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਰਾਤ-ਦਿਨ ਸਭਾ ਮੰਡਪ ਵਿਚ ਸਤਿਸੰਗ, ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਇਕ ਰਸ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਕਾ ਅਤੁੱਟ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਦਾ ਮਹਾਨ ਜਸ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਕੁੰਭ ਅਵਸਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਰਨਾਲੇ ਵਾਲੇ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰਕਤ, ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਬਾੜੀਆਂ ਵਾਲੇ, ਠਾਕੁਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੰਧੀਆਂ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਲੌਂਗੀ ਵਾਲੇ, ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੰਗਵਾਲ, ਮਹੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲੇ, ਮਹੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ ਇਤਿਯਾਦਿ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਪਧਾਰੇ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜਿਥੇ ਪਰਮਪ੍ਰਿਯ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਤਥਾ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਨੇ ਆਰਥਿਕ, ਸ਼ਾਰੀਰਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਥੇ ਧਰਮਵੀਰ-ਦਾਨਵੀਰ ਪਟਿਆਲਾ ਨਰੇਸ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੁਖੜ ਸਚਿਵ ਸ. ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਦੇਓ ਡਿਓੜੀ ਵਾਲੇ ਦੁਆਰਾ 5000 ਰੁਪਯਾ ਨਕਦ ਭੰਡਾਰੇ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਆਪ ਆਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ, ਭੰਡਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਿਅੰਤ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ, ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਕੇ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਇਸ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮਕਸ਼ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਕਈ ਸੰਤਾਂ, ਮਹੰਤਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤਥਾ ਸਦ-ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤਰਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਵਾਦ, ਵਿਚਾਰਹੀਨ, ਕਰਤਬੜ ਚੜ੍ਹਤ ਸਵਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਤਥਾ ਵਿਵੇਕ-ਰਹਿਤ ਪੰਡਿਤਮਾਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਉੱਪਰ ਲਗਾਏ ਗਏ ਆਰੋਪਾਂ ਦੇ ਨਿਰਾਕਰਣ (ਖੰਡਨ) ਵਾਸਤੇ, ਇਕ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਸਾਰਵਜਨਿਕ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਂਡ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਵਿਰੱਕਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ, ਮਠਾਧੀਸ਼ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੰਬੀ ਵਿਚਾਰ-ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ-ਸ਼੍ਰੋਤ੍ਰੀਯ ਬ੍ਰਹਮ-ਨਿਸ਼ਠ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪਦ ਪਰ ਸੁਸੋਭਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਣੇ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਦ ਨੂੰ ਪਰਮ ਵਿਰੱਕਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨੂੰ ਨਾ ਟਾਲ ਸਕੇ ਅਤੇ ਭੇਖ ਅੱਗੇ ਸੀਸ ਨਿਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਰੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤੀ ਦੀ

ਦਸਤਾਰ-ਬੰਦੀ ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਰੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੋਇਆ। ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਆਪ ਇਸ ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਯੋਗਜ ਸਨ। ਸਰੀਰ ਦਰਸ਼ਨੀ, ਕਦ ਲੰਬਾ, ਰੰਗ ਗੋਰਾ, ਭਰਵਾਂ ਚਿਹਰਾ, ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ, ਜੋ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹਿਰਦਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੱਠ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਲਗਪਗ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ, ਸੰਮਤ ੧੯੧੩ ਬਿ. ਨੂੰ ਫਲਗੂ ਦਾ ਮੇਲਾ, ਸੰਮਤ ੧੯੧੪ ਬਿ. ਨੂੰ ਪ੍ਰਯਾਗਰਾਜ ਦਾ ਕੁੰਭਮੇਲਾ, ਸੰ. ੧੯੧੬ ਨੂੰ ਪੁਨਾ ਫਲਗੂ ਦਾ ਮੇਲਾ ਇਤਿਯਾਦੀ ਪਰਵਾਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਰ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ ਸਮੂਹ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਿਵਿਰ ਲਗਾ ਕੇ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਟਿਆਲਾ ਨਰੇਸ਼ ਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਾਭਾਪਤੀ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੀਂਦਪਤੀ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ, ਹਰਿਦੁਆਰ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਫਲਗੂ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਕੇ ਪੂਰੀ ਮੰਡਲੀ ਸਹਿਤ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਚਰਨ ਪੁਆਏ।

ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਵਾਨੀਗੜ ਦੇ ਇਕ ਨਿਜੀ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਪੁਣ ਲਿਆ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਸੁਦ੍ਰਿਤਤਾ ਪੂਰਵਕ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਤਮ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਏਹੀ ਗੁਣ ਕਥਨ ਕੀਤੇ ਹਨ-

ਕਾਲੋ ਵਾ ਕਾਰਯੰ ਰਾਜ਼ੋ ਰਾਜਾ ਵਾ ਕਾਲ ਕਾਰਯੰ ।

ਭ੍ਰਿਤਿ ਤੇ ਸੰਯਯੋ ਸਾਭ੍ਰੁਤ੍ ਰਾਜਾ ਕਾਲਸ੍ਯ ਕਾਰਯੰ ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਇਸ ਉਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਭ-ਅਸੁਭ ਅਵਸਰ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰ. ੧੯੧੮ ਬਿ. ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ 1861 ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੱਤਰ ਸ. ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਹੱਥ ਚੁਮਾਸੇ ਸਮੇਂ ਦਰਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਗੰਗਾ ਜੀ ਹਰਿਦੁਆਰ ਭੇਜਿਆ।

ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ 50-60 ਸੰਤਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਪਟਿਆਲੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਅੱਗੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਸਹਿਤ ਸਤਿਕਾਰ ਲਈ ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਆਦਰ ਪੂਰਵਕ ਮੰਡਲੀ ਸਹਿਤ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਵਿਚ ਕਰਾਇਆ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਮੁਦ੍ਰਾ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਸੁ-ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਬ ਨਿਸਚਿਤ ਸੰਕਲਪ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਉਦਾਸ ਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਕਿੰਤੂ "ਪਰੋਪਕਾਰਾਯ ਸਤਾਂ ਵਿਭੂਤਯ:" ਅਤੇ "ਕੈਂਚੀ ਦਿਖਰਾ ਐਸੇ ਕਹਿ ਹੈਂ, ਰੋਟੀ ਤਬ ਦਿਹੁੰ ਚੋਟੀ ਲੈਹੈ" ਦੇ ਵਰਤਾਵ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਪਟਿਆਲਾ ਨਰੇਸ਼ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਸਾਂਗੋਪਾਂਗ ਸੂਖਮ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਲਦੀ ਹੀ ਕ੍ਰਿਆਤਮਿਕ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਮਹਾਤਮਾ ਅਤੇ ਸੰਗਰੂਪਤੀ, ਨਾਭਾਪਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਤਥਾ ਸਭੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਗਰਿਕਾਂ

ਨੂੰ ਚਰਨਾਰਥਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ (ਅੱਜ-ਕੱਲ ਧਰਮ ਧੂਜਾ) ਵਿਚ ਆਮੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਸੰਮਤ ੧੯੧੯ ਬਿ. ਭਾਦ੍ਰੋਂ ਸੁਦੀ ਦ੍ਵਾਦਸੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ 1862 ਈ. ਦਿਨ ਵੀਰਵਾਰ ਸ਼ੁਭ ਮਹੂਰਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਵਿਧੀਵਿਤ ਸਮਾਰੋਹ ਪੂਰਵਕ ਸ੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।"

ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਭਾ ਤੇ ਜੀਂਦ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਅਤੇ ਭਦੋੜ, ਮਲੋਂਦ, ਖਮਾਣੇ, ਛਛਰੋਲੀ ਆਦਿਕਾਂ ਦੇ ਸਭ ਸਰਦਾਰ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਭਰੇ ਅਵਸਰ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਨਰੇਸ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 82000 ਰੁਪਏ ਨਗਦ ਅਤੇ ਝੰਡੀ ਤੇ ਭੈਣੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਾਫੀ (ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਮਾ), ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਵੱਲੋਂ 16000 ਰੁਪਏ ਨਗਦ ਤੇ ਹਰੀਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਾਫੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀਂਦ ਵੱਲੋਂ 20000 ਰੁਪਏ ਨਗਦ ਅਤੇ ਮੰਡਲਾਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਬਲਮਗੜ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਮਾਫੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵੱਲੋਂ 500 ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਅਤੇ ਚਮੇਲੀ ਨਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਯਥਾ ਸ਼ਕਤਿ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਅਰਦਾਸੇ ਕਰਵਾਏ। ਕੁੰਭ ਆਦਿਕ ਪਰਵਾਂ ਤੇ ਖਰਚ ਦੇਣਾ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਚੱਲਦੀ ਫਿਰਦੀ ਜਮਾਤ (ਜਥਾ) ਨਿਯਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰਮਤ-ਸ੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਰੱਖਿਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

1. ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਛੰਨਾ
2. ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ
3. ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰਕਤ
4. ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਇਸ ਰਮਤ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਭਾਰ-ਬਰਦਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਛੇ ਉਠ ਅਤੇ ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਲਈ ਪੰਜ ਘੋੜੇ ਤਥਾ ਤੰਬੂ ਕਨਾਤਾਂ ਆਦਿਕ ਹੋਰ ਸਮਾਨ ਵੀ ਦੇਣਾ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਪਰੰਤ ਅਰਦਾਸ ਸੋਧ ਕੇ ਕੜਾਹ-ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਜਿਆਂ ਦੀ ਘਨਘੋਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਵੱਡੀ ਸਜ-ਧਜ ਨਾਲ ਸਮਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਾਰੀ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦਸਤੂਰਲ ਅਮਲ (ਕਾਇਦੇ) ਲਿਖੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪੁਰ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇ।

ਦਸਤੂਰਲ-ਅਮਲ (ਉਰਦੂ ਵਿਚ)

ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਹਰ

ਮਹਾਤਮਾ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਸੇ ਇਸ ਤਰਹ ਪਰ ਬਿਆਨ ਕੀਆ ਕਿ ਸਾਧੂ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਬੈਰਾਗੀ, ਉਦਾਸੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਔਰ ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਗੈਰਾ ਪਰ ਬਮੋਕੈ ਮੇਲੇਹਾਇ ਅਪਨੇ ਅਪਨੇ ਅਖਾੜਿਆਂ ਮੇਂ ਜੁਦਾ ਜੁਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਕਰਤੇ ਹੈਂ ਚੂਕਿ ਇਸ ਭੰਡਾਰੇ ਕਰਨੇ ਕਾ ਪੁੰਨ ਔਰ ਧਰਮ ਬਹੁਤ ਹੈ, ਅਗਰ ਸਰਕਾਰ ਸੇ ਇਸ ਧਰਮ ਕੀ ਮਰਯਾਦਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੋ ਬਹੁਤ ਮੁਨਾਸਬ ਹੈ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਸਰਕਾਰ ਕੋ ਯਿਹ ਹਦਾਇਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮੌਸੂਫ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਈ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਸਰਕਾਰ ਸੇ ਵਾਸਤੇ ਮੁਸਰਫ ਇਸ ਧਰਮ ਮਰਯਾਦਾ ਕੋ ਦੋ ਦਿਹ ਜਮਾ 4100 ਰੁਪੈ

ਸਾਲ ਤਮਾਮ ਅਜ਼ ਰੂਇ ਸਨਦ ਅਲਹਿਦਾ ਮਿਤੀ ਸਾਵਣ ਸੁਦੀ ੧੨ ਸਾਲ ੧੯੧੯ ਮਾਫ ਵਾ ਮਰਕੂਉਲ-ਕਲਮ ਕੀਏ ਗਏ, ਔਰ ਚੂੰਕਿ ਕਾਇਮੀ ਇਸ ਮਰਯਾਦਾ ਕੀ ਬਾ-ਨਜ਼ਰ ਹੋਨੇ ਕਾਰ ਸਵਾਬ ਔਰ ਧਰਮ ਅਰਥ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਕੇ ਅਜ਼ ਤਹਿ ਦਿਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਯਾਅਨੇ ਸਰਕਾਰ ਸੇ 82000 ਰੁਪੈ ਯਕਲਖਤ ਬਤੌਰ ਪੇਸ਼ਗੀ ਬ-ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਆਮਦਨੀ 20 ਸਾਲ ਮੁਵਾਜ਼ਿਆਤਿ ਮਜ਼ਕੂਰ ਇਲਾਵਾ ਅਜ਼ ਆਮਦਨੀ ਦੇਹਾਤ ਮਜ਼ਕੂਰ ਦੀਆ ਜਾ ਕਰ ਬਾਇੰਤਿਫਾਕ ਵਾ ਸਲਾਹ ਚਾਚਾ ਸਾਹਿਬ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਵਾਲੀਇ ਜੀਂਦ, ਵਾ ਬਹਾਦਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਵਾਲੀਇ ਨਾਭਾ ਯਿਹ ਦਸਤੂਰੁਲ ਅਮਲ, ਵਾਸਤੇ ਅਮਲ ਦਰਾਮਦ ਆਇੰਦਾ, ਇਸ ਧਰਮ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਬ ਇੰਦਰਾਜ਼ ਦਫਿਆਤਿ ਮੁਫਸਲਾ ਜ਼ੈਲ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਆ ਗਿਆ ਤਾਕਿ ਬਮੁਜਬ ਇਸ ਕੇ ਅਮਲ ਦਰਾਮਦ ਹੋਤਾ ਰਹੇ। ਇਸ ਕੇ ਖਿਲਾਫ ਅਮਲ ਮੇਂ ਨਾ ਆਵੇ।

ਦਫਾ 1 : ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਹਾਤਮਾ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਾਲਕ ਅਖਾੜੇ ਕੇ ਹੈਂ। ਉਨ ਕੇ ਪੀਛੇ ਸੇ ਇਨ ਕਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਮਾਲਕ ਹੋਗਾ।

ਦਫਾ 2 : ਜੋ 8200/- ਰੁਪਏ ਬਤੌਰ ਪੇਸ਼ਗੀ ਬੀਸ ਸਾਲ ਬ ਨਜ਼ਰ ਇਜਰਾਏ ਕਾਰੋਬਾਰ ਧਰਮ ਅਰਥ ਅਖਾੜੇ ਧਰਮ ਧਜਾ ਸਿੱਖਾਨ ਵਾ ਸਾਥਾਨ ਨਿਰਮਲਾ ਪੰਥ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀਏ ਗਏ ਹੈਂ, ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਹਰ ਚਾਹਾਰ ਮਹੰਤਾਨ ਮੁਕਰਰਾ ਅਜ਼ ਆਮਦਨੀ ਸੂਦ ਵਾ ਤਜ਼ਾਰਤ ਵਗੈਰਾ ਬਿਉਪਾਰ ਉਸ ਕੇ ਯਾਨੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਮੁਤੱਲਕਾ ਅਖਾੜਾ ਮੌਸੂਫ ਵਾ ਤਾਮੀਰ ਮਕਾਨਾਤ ਜਾਰੀ ਰਖੇਂ ਔਰ ਜਮਾ ਅਸਲ ਸੇ ਸਰਫ ਨਾ ਕਰੇ।

ਦਫਾ 3 : ਬੰਦੋਬਸਤ ਵਾ ਨਿਗਾਹਦਾਸ਼ਤ ਖਜ਼ਾਨਾ ਅਖਾੜਾ ਜੁਮੇ ਹਰ ਏਕ ਅਖਾੜੇ ਕੇ ਰਹੇਗਾ, ਔਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਕੁੰਜੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਕੀ ਜਿਸ ਕੇ ਪਾਸ ਰੱਖਨੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਗੀ, ਉਸ ਕੇ ਪਾਸ ਰਹੇਗੀ।

ਦਫਾ 4 : ਜਨਾਬ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਹਾਤਮਾ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੇ ਅਖਤਿਆਰ ਹਾਸਿਲ ਹੈ ਕਿ ਅਪਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਔਰ ਸਲਾਹ ਸੇ ਬਦਲੀ ਸਦਲੀ ਮਹੰਤਾਂ ਕੀ ਕਰਤੇ ਰਹੇਂ।

ਦਫਾ 5 : ਜੋ ਸਿੱਖ ਸਾਧੂ ਅਖਾੜੇ ਮੇਂ ਹੋਵੇ ਪਹਿਲੇ ਉਨ ਸੇ ਉਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਹਾਥ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਰੁਪਯੇ; ਅਪਨੇ ਪਾਸ ਨਾ ਰੱਖੇਂ। ਜੋ ਜਿਸ ਕੇ ਪਾਸ ਹੋਵੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਮੇਂ ਦਾਖਿਲ ਕਰ ਦੇਵੇ।

ਦਫਾ 6 : ਜੋ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਅੱਛਾ ਔਰ ਲਾਇਕ ਹੋਵੇ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਕੇ ਅਹੁਦਾ ਸੰਮਤੀ ਔਰ ਦੂਸਰੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਖਾੜੇ ਪਰ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰੇਂ। ਜੋ ਕੋਈ ਰਹਿਤ ਨਾਮੇ ਸੇ (ਭਾਵ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਤੋਂ) ਬਰਖਿਲਾਫ ਹੋਵੇ ਵਾਸਤੇ ਮੌਕੂਫੀ ਔਰ ਸਜ਼ਾਇ ਉਸ ਕੀ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਅਖਤਿਆਰ ਹੈ।

ਦਫਾ 7 : ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮੌਸੂਫ ਅਪਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੇਂ ਜਿਸ ਕੇ ਅਪਨੀ ਜਗਾ ਕਾਇਮ ਕੀਆ ਚਾਹੇਂ ਬ ਸਲਾਹ ਵ ਤਜਵੀਜ਼ ਤੀਨੋ ਸਰਕਾਰੋਂ ਕੇ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰੇਂ।

ਦਫਾ 8 : ਬਸੂਰਤੇ ਕਿ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਉਨ ਕਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਚਲਨ ਔਰ ਰਵੱਈਏ ਸੇ ਅੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੋਗਾ ਤੋਂ ਵਾਸਤੇ ਮੌਕੂਫੀ ਉਸ ਕੇ ਔਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ ਬਜਾਏ ਉਸ ਕੇ ਤੀਨੋ ਸਰਕਾਰੋਂ ਕੇ ਅਖਤਿਆਰ ਹਾਸਿਲ ਹੈਂ।

ਦਫਾ 9 : ਦਰ ਬਾਬ ਬੰਦੋ-ਬਸਤ ਵਾ ਇਜ਼ ਰਾਇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਖਾੜੇ ਮਜ਼ਕੂਰ ਬਮੁਜਬ ਅਖਾੜਾ ਪੰਚਾਇਤੀ ਕੇ, ਅਮਲ ਦਰ-ਆਮਦ ਹੋਤਾ ਰਹੇ। ਮਿਤੀ ਸਾਉਨ ਸੁਦੀ-੧੨ ਬਾਰਾਂ, ਸਾਲ ੧੯੧੯ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦਸ ਸਫਰ ਸੰਨ ੧੨੭੮ ਹਿਜਰੀ ਗੁਰੁਵਾਰ।*

ਮੁਹਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀ

ਕੁਲਵੰਤ ਰਾਏ ਦੀਵਾਨ

ਰਮਤ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤਾਂ ਲਈ ਨਿਯਮ

1. ਜੇ ਸਾਧੂ ਜਾਂ ਮਹੰਤ ਰਮਤ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਿਆਂ ਲਈ ਰਹਿਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰੇ।
2. ਸਾਰੇ ਮਹੰਤ, ਪੰਚ ਪਰਮੇਸਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਮਝ ਕੇ ਜਮਾਤ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਕੰਮ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣ।
3. ਹਰ ਇਕ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਜਾਂ ਸਾਧੂ ਪਾਸੋਂ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਕੰਮ ਲੈਣ।
4. ਕਿਸੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਜਾਂ ਸਾਧੂ ਦਾ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਅਯੋਗ ਵਰਤਾਵ ਤੱਕਣ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਝੱਟ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ।
5. ਰਮਤ ਦੇ ਮੁਲੱਲਕ ਅਤੇ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਕਨਖਲ (ਹਰਿਦੁਾਰ) ਭੇਜਦੇ ਰਹਿਣ।
6. ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਕਿਤਿਓਂ ਵੀ ਕੁਛ ਪੂਜਾ ਭੇਟ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਚਾਇਤੀ ਸਮਝੀ ਜਾਏ।
7. ਜੇ ਕਿਸੇ ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤ ਦਾ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਅਯੋਗ ਵਰਤਾਉ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਗਹ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਹਨ।
8. ਕੋਈ ਜਮਾਤੀ ਮੁਖੀਆ ਮਹੰਤ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਕੰਮ ਨਾ ਜਾਏ, ਜੇ ਜਾਏ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਖਰਚ ਪਰ ਜਾਏ।
9. ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤ ਆਪਣੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕੁਠਾਰੀ, ਗੁੰਥੀ ਅਤੇ ਕਾਰਬਾਰੀ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ।
10. ਮੁਕਾਮੀ ਮਹੰਤਾਂ ਅਤੇ ਕਮਾਨਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਫਰਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ।

ਰਮਤ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਲਈ ਨਿਯਮ

1. ਹਰ ਇਕ ਸਾਧੂ ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਰਹੇਗਾ।
2. ਪੂਜਾ ਆਰਤੀ ਵੇਲੇ, ਚਾਹ ਸ਼ਰਦਾਈ, ਚਾਂਦਨੀ ਲਗਾਉਣ ਉਤਾਰਨ ਵਿਚ, ਤੇ ਉਠਾਂ ਦੇ ਲਦਣ ਲਦਾਣ ਵਿਚ ਸਭ ਸਾਧੂ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਕਰਨਗੇ।
3. ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਕੋਈ ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕੇਗਾ।
4. ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਬਰ, ਸੰਤੋਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।
5. ਕੋਈ ਸਾਧੂ ਜਾਂ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਕਿਸੇ ਮਹੰਤ ਦਾ ਨਿਰਾਦ੍ਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਭੈੜਾ ਵਰਤਾਵ ਕਰ ਕੇ ਅਖਾੜੇ ਚੋਂ ਚੋਰੀ ਜਾਏਗਾ ਤਾਂ ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਭੇਖ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਉਹ ਬੈਠਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏਗਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਵ ਉਕਤ ਨਿਯਮ ਬਣਾ ਕੇ ਸੁਣਾਏ ਗਏ, ਜੋ ਸਭਨਾਂ ਪਸੰਦ ਕੀਤੇ, ਚਤੁਰਮਾਸ ਪਟਿਆਲੇ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਨੌਰਾਤ੍ਰੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਖਾੜਾ ਰਮਤ ਲਈ ਤੌਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਰਮਤ (ਵਿਚਰ) ਕਰਕੇ ਗੁਰੁਮਤਿ ਦਾ ਅਕਥਨੀਯ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ।

ਇਧਰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲੇ ਧਰਮ ਧਜਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਇਕ ਮਹੰਤ, ਇਕ ਕੁਠਾਰੀ, ਦੋ ਕਾਰਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਕੇ ਆਪ ਕਨਖਲ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਜਾ ਟਿਕੇ, ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਇਕਾਂਤ

ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਅੱਛਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਸਿਰ ਤੇ ਭਾਰ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਕੰਮ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਕਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਦਿਨ ਲੰਘਦੇ ਗਏ, ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਮੁਤੱਲਕ ਆਪ ਨੇ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ, ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸੋਚੇ।

ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਕਨਖਲ (ਹਰਿਦੁਆਰ)

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਾਲਯ ਕਨਖਲ ਹਰਿਦੁਆਰ ਵਿਖੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਹਵੇਲੀਆਂ ਹਨ- ਭਵਨਾਂ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ, ਬਹਿਲਖਾਨੇ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ ਅਤੇ ਕੁਠਾਰ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਹਵੇਲੀਆਂ ਦੂਸਰੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੁਬੇਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ੩੧ ਜਨਵਰੀ ੧੮੭੭ ਈ. ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਮਤ ੧੯੩੩ ਨੂੰ ਨੀਲਾਮੀ ਵਿਚ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਕੁਠਾਰ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ ੫ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੭੮ ਈ. ਮੁਤਾਬਿਕ ਚੇਤ੍ਰ ਸੰਮਤ ੧੯੩੪ ਨੂੰ ੨੨੫੦ ਰੁਪਏ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਕੁਠਾਰ, ਲੰਗਰ ਹਾਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਤੇ ਸੰਗਤ ਵਾਸਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਕਮਰੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਖੁਦ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਜੀ ਅਤੇ ਕੁਠਾਰੀ ਜੀ ਦੇ ਸਹਿਜੋਗ ਨਾਲ ਅਖਾੜੇ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਬ੍ਰਾਚਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਤਥਾ ਸਮੁੱਚੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਖਰੀਦੇ ਸੁੰਦਰ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾ-ਵਿਦਿਆਲਯ ਵੀ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਵਕਤ ੧੦੦ ਦੇ ਕਰੀਬ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਆਦਿ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਖਾੜੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ

1. ਨਿਰਮਲ ਛਾਉਣੀ, ਹਰਿਦੁਆਰ (ਉੱਤਰਾਖੰਡ)
2. ਗੋਬਿੰਦ ਹਰੀ ਨਿਵਾਸ, ਹਰਿਦੁਆਰ (ਉੱਤਰਾਖੰਡ)
3. ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਪਿੰਡ ਏਕੜ, ਹਰਿਦੁਆਰ (ਉੱਤਰਾਖੰਡ)
4. ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਧਰਮ ਧਜਾ, ਪਟਿਆਲਾ (ਪੰਜਾਬ)
5. ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਝੰਡੀ ਭੈਣੀ, ਪਟਿਆਲਾ (ਪੰਜਾਬ)
6. ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਨਿਰਮਲ ਕੋਟ (ਪੰਜਾਬ)
7. ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਨਾਭਾ (ਪੰਜਾਬ)
8. ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਸੰਗਰੂਰ (ਪੰਜਾਬ)
9. ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਖਾਰਾ ਬਰਨਾਲਾ (ਪੰਜਾਬ)
10. ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ (ਹਰਿਆਣਾ)
11. ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਰਹੇੜਾ (ਹਰਿਆਣਾ)
12. ਗੁਰੁਦਵਾਰਾ ਬਾਲ ਲੀਲਾ (ਸੈਣੀ ਸੰਗਤ) ਪਾ: ਦਸਵੀਂ, ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ (ਬਿਹਾਰ)
13. ਗੁਰੁਦਵਾਰਾ ਪੱਕੀ ਸੰਗਤ ਪਾ: ਨੌਵੀਂ ਤੇ ਦਸਵੀਂ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ (ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼)
14. ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਪੀਲੀ ਕੋਠੀ ਕੀਟ ਗੰਜ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ (ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼)
15. ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ (ਸੰਗਤ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ) ਸੱਤੀ ਚੌਤਰਾ, ਬਨਾਰਸ

16. ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਹੜਹਾ ਸਰਾਏ, ਬਨਾਰਸ (ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼)
17. ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਯਾਲ, ਸੰਗਤ ਲਾਹੌਰੀ ਟੋਲਾ, ਬਨਾਰਸ (ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼)
18. ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਪੀਲੀ ਭੀਤ
19. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ, ਪੰਚਵਟੀ ਨਾਸਿਕ (ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ)
20. ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਤਿੰਬਕੋਸ਼ੂਰ (ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ)
21. ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਉੱਜੈਨ (ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼)
22. ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ, ਪੁਸ਼ਕਰ (ਰਾਜਸਥਾਨ)
23. ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਬਗੀਚੀ, ਕਾਠਮੰਡੂ (ਨੇਪਾਲ)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਅਦੁਤੀਯ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਪ੍ਰਥਮ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਤਪੋ-ਨਿਧੀ ਪਰਮ ਵਿਰੱਕਤ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਤੱਕ ਪੂਰਵ ੯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ।

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵਿਰੱਕਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਸਰਵਕਾਲ ਵੰਦਨੀਯ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁਆਮੀ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵੇਦਾਂਤਚਾਰਯ ਇਸ ਪਦ ਪਰ ਸੁਸੋਭਿਤ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗੌਰਵਮਈ ਸਨਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਤ ਸਮਿਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਪਦ ਪਰ ਭੀ ਸੁਸੋਭਿਤ ਹਨ। ਐਸੇ ਵਿਰਕਤ, ਸੰਤ ਰੂਪੀ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰ, ਮ੍ਰਿਦੁਲ, ਕੋਮਲ ਸੁਭਾਵ, ਦਯਾ ਦੇ ਸਾਗਰ, ਸੰਤਪ੍ਰਿਯ, ਭਗਤਪ੍ਰਿਯ, ਤਪੋਮੂਰਤੀ ਪੂਜਯ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਉਜਲ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਦੀ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਹਤੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਕੱਤਰ ਸੰਤਪ੍ਰਿਯ ਮਿਲਨਸਾਰ ਪਰਮ ਸ਼੍ਰੇਯ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀਯ ਅਖਾੜਾ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਅਧਿਅਕਸ਼ ਪਦ ਪਰ ਸੁਸੋਭਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਮੂਰਤੀ, ਮਹਾਨ ਕਰਮਠ, ਪਰਮ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਮਿੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਕੋਸ਼ਾਧਿਕਸ਼ (ਕੋਠਾਰੀ) ਪਦ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੁਵਿਵਸਥਿਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਉਪਸੰਹਾਰ- ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਾਜੇ-ਨਿਵਾਜੇ ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਂਡ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤਰ੍ਹਵੇਤਾ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਮਹਾਨ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਈਸ਼੍ਵਰ ਤਥਾ ਗੁਰੁਭਗਤੀ, ਅਵਤਾਰਵਾਦ, ਜੀਵ-ਈਸ਼੍ਵਰਵਾਦ, ਪੁਨਰ ਜਨਮਵਾਦ, ਕਰਮ-ਅਕਰਮ ਵਿਚਾਰ, ਧਰਮ-ਅਧਰਮ ਵਿਵੇਕ, ਤੀਰਥ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮ, ਦ੍ਰੈਤ ਅਤੇ ਅਦ੍ਰੈਤ ਇਤ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤਥਾ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਸ਼ੁਣ ਕਰਾਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਉਜਲ ਕੀਰਤੀ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਪੂਰਵਵਤ ਅਕਸੁਣਜ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹੇ। ਜਿਹੜਾ ਪੰਥ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਤ੍ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

ਯਥਾ- ਤੀਨ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਗਾਈ ਚੌਥੀ ਔਰ ਸੁਨੋ ਭਾਈ, ਏਕ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਮਨ ਆਈ ਐਸ ਹੂੰ ਭਲੇ।
 ਏਕ ਜਾਮ ਰਹੀ ਰੈਨ ਬਦਲ ਕੈ ਭੇਸ ਐਨ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਿੱਖਨ ਕੇ ਡੇਰੇ ਡੇਰੀ ਹੂੰ ਚਲੇ।
 ਸੋਏ ਜੋਈ ਜੋਏ ਔਰ ਕਰਤ ਬਿਹਾਰ ਬਾਤੈ, ਕਹਯੋ ਸੂਤੇ ਗਏ ਯੇ ਮੁਹਾਇ ਮਾਯਾ ਨੈ ਛਲੇ।
 ਭਜਨ ਅਭਯਾਸ ਗਯਾਨ ਖਾਸ ਜੋ ਕਰਤ ਹੇਰੇ, ਬੋਲੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤੇ ਹੈਂ ਏਉ ਨਿਰਮਲੇ।੨੦।

ਔਰ ਏਕ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰਾਂਗੀ ਆਏ ਗੁਰੂ ਕੇ ਹਜੂਰ, ਕੌਤਿਕ ਦਿਖਾਏ ਤਿਨੈਂ ਭਾਂਤਿ ਭਾਂਤਿ ਕੇ ਵਲੇ।
 ਰਜੋ ਤਮੇਂ ਗੁਨੀ ਰੀਝ ਹਸ ਹਸ ਪੈਹੈਂ ਬਹੁ, ਸਤੋਗਨੀ ਗਯਾਨੀਓਂ ਕੇ ਮਨ ਤਿਤ ਨਾ ਚਲੇ।
 ਪ੍ਰਖਬੇ ਕੇ ਹੇਤ ਸਭਿ ਸਭਾ ਕੇ ਨਿਹਾਰਯੋ ਗੁਰੂ, ਹੇਰੇ ਮਨ ਜਿਨ ਹੂੰ ਕੇ ਨਾਮ ਵੀਚ ਅਚਲੇ।
 ਤਿਨ ਹੂੰ ਕੀ ਓਰ ਗੁਰੂ ਕਰਿ ਕੈ ਅਸ਼ਾਰਾ ਬੋਲੇ, ਸਿੰਘ ਯੇ ਹਮਾਰੇ ਭਾਰੇ ਸੰਤ ਰੂਪ ਨਿਰਮਲੇ।^੨

ਹਵਾਲੇ

1. ਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ, ਅਧਿ: 4-7.
2. ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 155.
 -ਜਬ ਜਬ ਹੋਈ ਧਰਮ ਕੀ ਹਾਨੀ॥ ਬਢਹਿੰ ਅਸੁਰ ਅਧਮ ਅਭਿਮਾਨੀ॥
 ਕਰਹਿੰ ਅਨੀਤਿ ਜਾਈ ਨਹੀਂ ਬਰਨੀ॥ ਸੀਂਦਹਿੰ ਬਿਪ੍ਰ ਧੇਨੁ ਸੁਰ ਧਰਨੀ॥
 ਤਬ ਤਬ ਪ੍ਰਭੁ ਧਰਿ ਬਿਬਿਧ ਸਰੀਰਾ॥ ਹਰੇ ਕ੍ਰਿਪਾਨਿਧਿ ਸਜਨ ਪੀਰਾ॥ (ਤੁਲਸੀ ਰਾਮਾਇਣ, ਬਾਲ ਕਾਂਡ)
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 145.
4. ਕਲਿ ਆਈ ਕੁਤੇ ਮੁਹੀ ਖਾਜ ਹੋਆ ਮੁਰਦਾਰ ਗੁਸਾਈ॥
 ਰਾਜੇ ਪਾਪ ਕਮਾਮਦੇ ਉਲਟੀ ਵਾੜ ਖੇਤ ਕਉ ਖਾਈ॥
 ਪਰਜਾ ਅੰਧੀ ਗਿਆਨ ਬਿਨ ਕੁੜ ਕੁਸਤ ਮੁਖਹੁ ਅਲਾਈ॥
 ਚੇਲੇ ਸਾਜ ਵਜਾਇੰਦੇ ਨਚਣ ਗੁਰੂ ਬਹੁਤ ਬਿਧ ਭਾਈ॥
 ਸੇਵਕ ਬੈਠਨ ਘਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰ ਉਠ ਘਰੀ ਤਿਨਾੜੇ ਜਾਈ॥
 ਕਾਜੀ ਹੋਏ ਰਿਸ਼ਵਤੀ ਵਢੀ ਲੈ ਕੇ ਹਕ ਗਵਾਈ॥
 ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖੈ ਦਾਮ ਹਿਤ ਭਾਵੇ ਆਇ ਕਿਥਾਉ ਜਾਈ॥
 ਵਰਤਿਆ ਪਾਪ ਸਭਸੁ ਜਗ ਮਾਂਹੀ॥ (ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ੧/੩੦)
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1116.
6. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 787.
7. ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਸੁ. ਰਾਸਿ ੧੧, ਅੰਸੂ ੧.
8. ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਭਾਗ ੨, ਪੰਨਾ 106.
9. ਇਤਿਹਾਸ ਗੁ. ਪਾ. ਤੀਜੀ, ਕਨਖਲ, ਹਰਿਦਵਾਰ।
10. ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਪੰ. ਪ੍ਰ., ਉਤਰਾਰਧ, ਬਿਸ਼੍ਰਾਮ 58.
11. ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਕਾ ਏਹੁ ਅਖਾਰਾ॥ ਅਠਰਾਂ ਸੌ ਮੱਧ ਅਠਾਰਾਂ॥

ਭਯੋ ਉਦਾਸਿਨ ਤੈ ਭੀ ਭਾਰੋ॥ ਬਿਦਿਆ ਬਲ ਇਤਫਾਕ ਵਿਚਾਰੋ॥

ਲੰਗਰ ਇਸ ਸਮ ਦੇਤ ਨ ਔਰੈ॥ ਆਹਿ ਅਖਾੜੇ ਜੇ ਜਗ ਗੌਰੈ॥

(ਸ਼੍ਰੀ. ਗੁ. ਪੰ. ਪ੍ਰ. ਉ. ਬਿ. 58.)

12. ਸ਼੍ਰੀ. ਗੁ. ਪੰ. ਪ੍ਰ., ਉਤਰਾਰਧ, ਬਿਸ਼ਮ 58.

* ੧. ਇਸ ਦਸਤੂਰੁਲ ਅਮਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਸਤੂਰੁਲ-ਅਮਲ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ੩੦ ਦਫ਼ਾ ਵਾਲਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਉੱਪਰ ਕਾਫ਼ੀ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੀ ਮਹਾਨ ਵਿਭੂਤੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਮਹੰਤ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਿਸ਼ੀਕੋਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਮਸਤ ਨਿਰਮਲ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਤਿੰਨਾਂ ਸਿੱਖ ਸਟੇਟਾਂ ਨੇ ਜੋ ਦਫ਼ਾ ੯ ਵਾਲੀ ਦਸਤੂਰੁਲ ਅਮਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਸੰਮਤ ੧੯੧੯ ਸੰਨ ੧੮੬੨ ਈ. ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਹੈਡ ਆਫ਼ਿਸ ਕਨਖਲ ਵਿਚ ਪਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡਾ ੩੦ ਦਫ਼ਾ ਵਾਲਾ ਦਸਤੂਰੁਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਚਿੱਠੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਨਕਲ ਪਾਠਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਏਥੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ—

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਜੀ,

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹ

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਪਣ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਧੁਜਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜੋ ਤਰੁਟੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਮੰਨ ਅੰਦਰ ਬੜਾ ਆਦਰ ਹੈ) ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਖਾੜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹੀ ਹਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਨ।

ਨਾਭਾ ੧ ਅਸੂ

ਪੰਥ ਦਾ ਸੇਵਕ

ਸਾਲ ੪੬੬

ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ

੧੭ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੩੫

(੨) ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ "ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ" ਵਿਚ ੯ ਦਫ਼ਾ ਵਾਲੇ ਹੀ ਦਸਤੂਰੁਲ-ਅਮਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

(੩) ਨਾਭਾਪਤੀ ਮਾਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੋ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੁਬੇਰੀਆਂ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਸਤੂਰੁਲ-ਅਮਲ ੯ ਦਫ਼ਾ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਬਜ਼ਿੱਦ ਰਹੇ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਲਈ ਕਛਹਿਰਾ, ਕੜਾ, ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਆਦਿ ਕਕਾਰ ਰੱਖਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਦਸਤੂਰੁਲ-ਅਮਲ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਜੀ ਕੁਬੇਰੀਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਇਹੋ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ੯ ਦਫ਼ਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਦਸਤੂਰੁਲ-ਅਮਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹ-ਸੁਣ ਲਏ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਕਾਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਪਿਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਮਤ ੧੯੬੮ ਸੰਨ ੧੯੧੧ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰੀਕਿਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਭੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ "ਨਿਰਮਲਿਓ ਤੁਸੀਂ ਜਿੱਤੇ ਤੇ ਮੈਂ ਹਾਰਿਆ।" ਤਦ-ਉਪਰੰਤ ਸਾਰੀ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਾਫ਼ੀ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕਰਾ ਕਿ ਸਾਰੀ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

7

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਇਕ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ, ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੋ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਅਵਿਦਿਆ ਤੱਥਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੀ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਭੇਖ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਕੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਖਾਵਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੱਤ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋਵੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਐਸੇ ਸਾਧਨਾ ਸੰਪੰਨ ਵਿਵੇਕੀ ਸੰਤਾਂ, ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਣ ਗੁਜਰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਿਕਾਸ, ਵਿਕਾਸ ਤਥਾ ਸੰਸਥਾ ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੱਤ ਕਿਸੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਰੋਲ, ਅਲੂਲ-ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦਾ ਪੰਥ ਹੈ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਥਨ ਹੈ :

ਗੁਰਮੁਖਿ ਪੰਥ ਨਿਰੋਲੁ ਨ ਰਲੇ ਰਲਾਈਐ ॥....

ਗੁਰਮੁਖਿ ਪੰਥੁ ਅਲੋਲੁ ਸਹਜਿ ਸਮਾਈਐ ॥

(ਵਾਰ ੩-੫)

ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਵੱਲ ਜਾਈਐ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ, ਮਲ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਾਧਨਾ ਸੰਪੰਨ ਸਰਬ ਹਿਤਕਾਰੀ, ਸਰਬੋਪਦੇਸ਼ ਵਕਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਮਲ, ਨਿਰਮਲੇ ਭਾਵੇਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ ਸਾਧਨਾ ਪੱਖ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਸੰਕਲਪਾਤਕ ਰੂਪ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਹਜ ਸੁਭਾਏ ਇਕ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਸਾਧਨਾ ਪੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਨਾਨਕ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਸੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਚੈ ਰਹੇ ਸਮਾਈ ॥

ਭੱਟ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਅਗਾਧ ਬੋਧ ਵਿਰਤੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਲ ਰਹਿਤ ਸਾਧਕ ਦਾ ਪਾਰਾ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕੇਵਲ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖ ਹੀ ਸਾਫ ਸੁਥਰਾ ਨਹੀਂ ਅੰਦਰਲੀ ਸੋਚ ਉਡਾਰੀ ਦਾ ਅੰਤ ਲੈਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ :

ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਅਪਾਰ ਤਾਸੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰ ਨਾ ਕੋਈ ॥

(ਗੁ. ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੯)

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, "ਸਿਰ ਤੇ ਦੋ ਗਜ ਪਰਨਾ, ਗਲ ਵਿਚ ਮਾਲਾ, ਮਲਮਲ ਦੀ ਕਫਨੀ ਉੱਪਰ ਭਗਵੇ ਰੰਗ ਦੀ ਚਾਦਰ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਮਲਿਆ ਦਾ ਭੇਖ ਹੈ।"

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਪੰਥ ਨੂੰ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ' ਆਖਿਆ ਹੈ।
ਮਾਰਿਆ ਸਿਕਾ ਜਗਤਿ ਵਿਚਿ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੁ ਚਲਾਇਆ ॥

ਭਾਈ ਭਾਗੀਰਥ ਦੀ ਵਾਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਭੇਖ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, "ਮਜੀਠ ਰੰਗ ਦੇ ਬਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ - ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਤਨਾਮ ਦੇ ਜਾਪ ਵਿਚ ਚੌਹਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਕਠਿਨ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪੁਆ ਕੇ ਸਹਿਜ ਮਾਰਗ ਦੀ ਰੀਤ ਚਲਾਈ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵੇਕ ਭਗਤਿ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਈ।"

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਭਗਵਾਂ ਤੇ ਚਿੱਟਾ ਭੇਖ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਅਮਨ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਲਿਖਾਇਕ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕੀ (ਤੱਤ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਿਸਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਕੇਵਲ ਸੰਤ ਵੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਵੀ ਸਨ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇੰਜ ਕੀਤਾ :

ਇਹ ਬਿਧਿ ਪਾਚੋਂ ਸਿੰਘ ਕੇ ਖੰਡੇ ਪਾਹੁਲ ਦੀਨ॥

ਪੰਚ ਕੋਸ ਉਹ ਗਯਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਸੋ ਕੀਨ ॥

(ਭੁਤ ੧, ਅੰਸੂ ੧੯)

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਉਪਰੰਤ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਪੱਖੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਖਾਲਸੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਐਸਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਨ ਬਣਾਇਆ, ਫਿਰ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਰਬ ਧਰਮ ਨਿਪੁੰਨ ਬਣਾਇਆ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅੰਦਰ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ, ਮਾਲਾ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੜਕ ਦੁਆਰਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਕੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਖੜਗ ਪੰਚ ਦੂਤ ਸੰਘਾਰੇ ॥

(ਪੰ. ੧੪੧੪)

ਗਿਆਨ ਖੜਗੁ ਲੈ ਮਨ ਸਿਉ ਲੁਝੈ ਮਨਸਾ ਮਨਹਿ ਸਮਾਈ ਹੇ ॥

(ਪੰ. ੧੦੨੨)

ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਮੋਖਸ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਦੋ ਪੱਖੀ ਵਰਤਾਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਕਨਾ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੁਆਰਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ, ਪਾਖੰਡਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਜਮਾਤ ਨਿਰਮਲੇ ਕਹਾਏ ਜਦ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ 'ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਅੰਦਰ ਵੀ ਖਾਲਸਪਨ ਤਦ ਹੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਹੋਵੇ। ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਧੰਨ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਖਾਲਸ, ਸੁੱਧ, ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਵਿਵੇਕੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ।

ਧਨ ਜੀਓ ਤਿਹ ਕੇ ਜਗ ਮਹਿ ਮੁਖ ਤੇ ਹਰਿ ਚਤਿ ਮਹਿ ਜੁਧ ਵੀਚਾਰੈ ॥

ਦੇਹ ਅਨਿਤ ਨ ਨਿਤ ਰਹਹਿ ਜਸ ਨਾਵ ਚੜੈ ਭਵਸਾਗਰ ਤਾਰੈ ॥

ਧੀਰਜ ਧਾਮ ਬਨਾਇ ਇਹੈ ਤਨ, ਬੁਧਿ ਸੁ ਦੀਪਕ ਜਿਉ ਉਜਯਾਰੈ ॥

ਗਿਆਨੇ ਕੀ ਬਢਨੀ ਮਨਹੁ ਹਾਥ ਲੈ ਕਾਤਰਤਾ ਕੁਤਵਾਰ ਬੁਹਾਰੈ ॥

(ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ)

ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧ ਵਾਲੇ, ਉੱਚੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ 230 ਸਾਲ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸੁ ਪੂਰਣ ਹਰਿ ਅਵਤਾਰ।।

.....

ਰਚਯੋ ਪੰਥ ਭਵ ਮੇ ਪਗਟ ਦੇ ਬਿਧ ਕੇ ਵਿਸਥਾਰ।।

ਏਕਨ ਕੇ ਕਰ ਖੜਗ ਦੈ ਭੁਜ ਬਲ ਬਹੁਤ ਬਿਸਥਾਰ।।

ਪਾਲਨ ਭੂਮੀ ਕੇ ਕਰਯੋ ਦੁਸ਼ਟ ਮੂਲ ਉਖਾਰ

ਐਰਨਿ ਕੀ ਪਿਖ ਵਿਮਲ ਮਤਿ ਦੀਨੇ ਪਰਮ ਵਿਵੇਕ

ਨਿਰਮਲ ਭਾਖੈ ਜਗਤ ਤਿਹ ਹੋਏ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁ ਏਕ।।

ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਹੈ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਜਮਾਤ, ਵਰਣ ਤਬਾ ਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਤ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਲਈ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੰਡੇ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਹਿੰਦਵੀ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਬ੍ਰਿਜ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਘੂਨਾਥ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਾਓ ਤਾਂ ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੂਦਰ ਕਹਿ ਕੇ ਅਨ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਾਇਆ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਭਾਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤਬਾ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਤਬਾ ਕਥਿਤ ਪੰਡਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਣ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਿੱਖਣਗੇ। ਅੱਜ ਉਹ ਵਾਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗੂੜ ਗਿਆਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਝਣ ਹਿੱਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਆਖਿਆ ਹਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜਿਆ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਅਰਥ ਵਿਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਦਭਵ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਅਉਗੁਣ, ਅਜੂਨੀ, ਅਗਣਤ, ਅਉਖਦ, ਉਪਾਉ, ਉਦਿਆਨ, ਉਸਤਤਿ, ਕਲੰਕ, ਏਕਾਦਸੀ, ਪਤਿਤ, ਪ੍ਰਤਗਿਆ, ਉਨਤਿ, ਬੈਕੁੰਠਿ, ਕੁੰਭਾਰ ਆਦਿ।

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਲਹਾਮ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੇਖੀਏ ਤੇ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਦ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਅੰਦਰ ਇਹੀ ਗਿਆਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ, ਕਲਿਯੁਗ ਅੰਦਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਉਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼, ਅਨਯ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਕਈ ਕਥਿਤ ਹੰਕਾਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ।

ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ 1795 ਈ. ਵਿਚ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਕੀਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲਿਖਾਰੀ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪਿਆ, ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਸਰਬ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ।

ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੋਰ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਦੇ ਪੰਨਾ 183 ਤੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ, ਪਰ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕਿ ਜੇ ਆਪ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਤਾਰਾਂ ਜਿਹੀ ਲਿਖੋਗੇ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਊ ਅਤੇ ਸਭ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨਗੇ।"

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਕੇਵਲ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਪ੍ਰੋਹਤਵਾਦ, ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਤਥਾ ਬਾਹਰੀ ਫਜ਼ੂਲ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਪੱਖ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਵਾਂ ਵੇਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਵੇਦਾਂਤ ਪੜ੍ਹਿਆ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਾਵ ਪਰਵਿਰਤੀ (ਪੂਰਨ ਸੰਸਾਰਕਤਾ) ਵਿਚ ਨਿਰਵਿਰਤੀ (ਪੂਰਨ ਤਿਆਗ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਮਾਰਗ, ਨਾਮ ਮਾਰਗ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰਵਿਰਤ ਨਿਰਵਰਤ ਹਾਠਾ ਦੇਵੈ ਵਿਚਿ ਧਰਮੁ ਫਿਰੈ ਰੈਬਾਰਿਆ॥

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸਾਨੂੰ, ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਾਮ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਾਵਣ ਦੇ ਹੰਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ, ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ, ਕਾਮਧੇਨ ਗਊ, ਕਲਪ ਬ੍ਰਿਛ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ, ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਭਾਵ ਸਮਕਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕੇਵਲ ਖਿਆਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਢੰਗ ਸਫਲ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਰਜ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਪੈਦਲ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ।

ਧਰਮ ਇਕ ਹੈ ਸੱਚ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਸੱਚ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਖਰੇਵੇਂ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਇਕ ਹੀ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ, ਉਦਾਸੀ, ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸਭ ਇਕ ਧੁਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਤੱਕ ਫੈਲਾਇਆ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ, ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਤਾਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ

ਆਈਆਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਿਖਰੇ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ-ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਜਗਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ-

- ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੱਕ ਇਕ ਜੋਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।
- ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਸਿੱਖ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਸਫੈਦ ਜਾਂ ਭਗਵਾਂ ਭੋਜ਼ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਪਹਿਚਾਣ ਚਿੰਨ ਹੈ।
- ਸਾਤਵਿਕ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਰਮਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਅੱਜ ਤਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਐਮ.ਏ. ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਫਸਰ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਹਨ।

ਅੱਜ ਦੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਜਮਾਤ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਹੈ, ਦੂਸਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਐਸਾ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕੇ, ਅੱਜ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਨਾਲ ਮੇਲੀਏ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਰਮਤੇ ਬਣ ਕੇ ਪੈਦਲ ਚੱਲ ਕੇ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਤਨਖਾਹ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਅਣਬਕ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਤੇ ਅੱਜ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ, ਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਕਰਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੰਥ ਤੇ ਭੀੜ ਬਣੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਅਨਰਥ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਵੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੰਥ ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਇਸਦੇ ਵਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ।

ਸਵਾਮੀ ਅਨੰਦਘਨ ਨੇ, ਜਪੁਜੀ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਦਾ ਜਵਾਬ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗਰਬ-ਗਜ਼ਨੀ ਟੀਕਾ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ, ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਡਾ. ਅਰਨਸਟ ਟਰੰਪ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਟੀਕੇ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖ ਸਟੇਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਨੇ, ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਹੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੌਂਪੀ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਫਰੀਦਕੋਟੀ ਟੀਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕੁੰਭਾਂ (ਹਰਿਦੁਆਰ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਨਾਸਿਕ ਤੇ ਉਜੈਨ) ਵਿਖੇ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਕੀਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਦਿਗਵਿਜੈ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ।

ਸਿਆਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਸੀ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾ ਨੂੰ ਚਿਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਨੇਪਾਲ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਔਖੀ ਸੇਵਾ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਨਿਭਾਈ। ਗੁਰੂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵੀ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।

8

ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਸੰਤ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤਰੀ

(ਨਾਨਕ ਸੰਤ ਨਿਰਮਲ ਭਏ ਜਿਨ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਸੋਇ॥)

ਨਾਮਨੇਵ ਯ: ਸਾਧਗਣੋਚਿਤੇਨ, ਦਯਾਤ੍ਯਸੋ ਨਿਰਮਲਤਾ ਗੁਣੇਨ।

ਗੁਰੂਪਦੇਸ਼-ਪ੍ਰਤਿਰੁਦ੍ਧ-ਦੋਸ਼ੋ, ਵਿਰਾਜਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ:॥

ਸੁਨਿਰਮਲਾਚਾਰਰਤ: ਸੁਸ਼ਾਂਤ: ਸਮਾਹਿਤਾਤ੍ਮਾ ਵਿਬੁਧਾਗ੍ਰਗਣ੍ਯ:।

ਲੋਕਾਨੁਕੰਪਾਚਤੁਰੋ ਵਿਰਕੱਤ: ਸ਼੍ਰੀਮਨੁਮਹੰਤੋ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ:॥

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਰਾਜਾ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਬਗੀਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸ ਬਗੀਚੇ ਵਿਚ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਬੂਟੇ ਤੇ ਫਲਦਾਰ ਦਰਖਤ ਲਗਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੁਸਜਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਰਾਜ ਕਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਬਗੀਚੇ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਹਰਿਆ ਭਰਿਆ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਾਸਤੇ ਚੰਗੇ ਮਾਲੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਥੇ ਆ ਕਰ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੇ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਿ ਬਗੀਚੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜੋ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਰਾਜਾ ਹੈ 'ਰਾਜਨ ਮਹਿ ਤੂੰ ਰਾਜਾ ਕਹੀਅਹਿ ਭੂਮਨ ਮਹਿ ਭੂਮਾ' ਨੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਬਗੀਚਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਉਸਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸੁੱਖ-ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰਗੁਣ ਤੋਂ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਖੇਲ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ-

ਦੇਖਣ ਆਇਓ ਜਗਤ ਤਮਾਸਾ ਰਬ ਨੇ ਘਲਿਆ ਨਾਨਕ॥

ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਗੜ ਚੁੱਕੀਆਂ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁੰਨ: ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਸਤਿ ਪੁਰਖਾਂ/ਸਾਧੂ ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਘੱਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਨਿਤ ਅਵਤਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ-

ਸਾਧ ਰੂਪ ਆਪਨਾ ਤਨੁ ਧਾਰਿਆ॥ ਮਹਾ ਅਗਨਿ ਤੇ ਆਪਿ ਉਬਾਰਿਆ।

(ਅੰਗ ੧੦੦੫)

ਅਵਤਾਰ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ-

1. ਅੰਸ਼ਾ ਅਵਤਾਰ- ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਾ ਅਬਰੀਸ਼ ਆਦਿ।
2. ਅਵੇਸ਼ਾ ਅਵਤਾਰ- ਜਿਵੇਂ ਆਉ ਕਲੰਦਰ ਕੇਸਵਾ, ਕਰਿ ਅਬਦਾਲੀ ਭੇਸਵਾ ਆਦਿ।
3. ਨਮਿਤ ਅਵਤਾਰ- ਜਿਵੇਂ ਨਰਸਿੰਘ ਆਦਿ।
4. ਪੂਰਨ ਅਵਤਾਰ- ਜਿਵੇਂ ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿ।
5. ਪੂਰਨਤਮ ਅਵਤਾਰ- ਜਿਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਆਦਿ।
6. ਨਿਤ ਅਵਤਾਰ- ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸੀਂ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਹ ਐਸੇ ਹੀ ਨਿਤ

ਅਵਤਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸਨ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਨਿਰਮਲ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾ ਕਰ ਸੱਚੇ ਲਕਸ਼ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਆਉਣਾ ਸਫਲ ਕਰ ਸਕਣ, ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਣ। ਐਸੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰ/ਨਿਰਮਲ ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਇਕ ਦੰਪਤੀ ਲੇਲੂ ਬਾਂਗਰ (ਸੰਗਰੂਰ) ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਤਪੱਸਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਪਰ ਜਾਣ ਤੇ ਉੱਥੇ ਸਾਰਾ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸੇਵਾ ਕਰਨ, ਸਤਿਸੰਗਤ ਕਰਨ, ਨਿਤਨੇਮ ਕਰਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਿਜਿਆ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਉਹ ਜੋੜਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਰਤਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੋ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੀ ਕੁਲ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰੇ। ਉਸ ਗੁਰਮੁਖ ਦੰਪਤੀ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਕ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਨਿਰਮਲ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਨ 1921 ਈ. (ਬ੍ਰਿ: ਸੰ: ੧੮੮੬) ਵਿਚ ਇਸ ਦੰਪਤੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਭੇਜਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ-

ਸੰਤ ਅਨੰਤਹਿ ਅੰਤਰੁ ਨਾਹੀ॥

ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸੰਤਾਂ ਕੋਲ ਗਏ ਅਤੇ ਨਾਮਕਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਅਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖਵਾਕ ਲੈ ਕੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਮ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੰਤ ਸੇਵੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਾਲਕ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬੱਚੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੋਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਉੱਪਰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਅਤੇ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਬਿਆ ਕਰਵਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠੀ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗੁੰਝਾਂ ਦਾ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ, ਇਤਿਹਾਸ, ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਬਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦੀ ਐਸੀ ਲਗਨ ਲੱਗੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕਾਲ ਚੱਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾ ਅਵਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕਰ-

ਜਗ ਰਚਨਾ ਸਭ ਝੂਠ ਹੈ ਜਾਨਿ ਲੇਹੁ ਰੇ ਮੀਤ॥

ਕਹਿ ਨਾਨਕ ਬਿਰੁ ਨਾ ਰਹੈ ਜਿਉ ਬਾਲੁ ਕੀ ਭੀਤਿ॥

(ਅੰਗ ੧੪੨੯)

ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਸਤਿ ਕਰ ਮੰਨਦਿਆਂ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਕਰਸ਼ਣ ਮੰਦ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਨਸਵਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਆਪ ਨੇ ਨਿਸਚੈ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਕੇਵਲ ਦੁਖ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਤਿਸੰਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਦੀਵੀ ਛੁਟਕਾਰੇ ਦਾ ਮਾਰਗ ਲੱਭਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਦੈਵ ਕਾਲ ਦਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਪਰਮਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇ। ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਨਿਸਚੈ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ-

ਗਿਆਨ ਅੰਜਨੁ ਗੁਰਿ ਦੀਆ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧੋਰ ਬਿਨਾਸੁ॥

ਹਰਿ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਸੰਤ ਭੋਟਿਆ ਨਾਨਕ ਮਨਿ ਪਰਗਾਸੁ॥

(ਅੰਗ ੨੯੩)

ਭਾਈ ਰੇ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਗਿਆਨੁ ਨ ਹੋਇ॥

ਪੂਛੁ ਬ੍ਰਹਮੇ ਨਾਰਦੈ ਬੇਦ ਬਿਆਸੈ ਕੋਇ॥

(ਅੰਗ ੫੯)

ਉਕਤ ਗੁਰੂ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਖੋਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਨ ਦਾ ਤਾਕ ਖੁੱਲ ਸਕੇ ਇਸ ਲਈ (ਅਗਿਆਨ ਰੂਪ) ਬੰਦ ਤਾਲੇ ਨੂੰ ਖੋਲਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਚਾਬੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-

ਗੁਰੁ ਕੁੰਜੀ ਪਾਹੁ ਨਿਵਲੁ ਮਨੁ ਕੋਠਾ ਤਨੁ ਛਤਿ॥

ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਮਨ ਦਾ ਤਾਕੁ ਨ ਉਘੜੈ ਅਵਰ ਨ ਕੁੰਜੀ ਹਥਿ॥

(ਅੰਗ ੧੨੩੭)

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਿਆਂ-ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਜੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਠਾਕੁਰ ਸੰਤ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਮਨ ਪ੍ਰਸੰਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ। ਨਿਸਚਯ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਟਿਕ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤਨ ਮਨ ਲਗਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਸੇਵਾ ਸਦਕਾ ਆਪ ਨੇ ਸੰਤ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਨੇਹ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਆਪ ਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਰਇੱਛਤ ਰਹਿ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸੇਵਾ ਕਰਤ ਹੋਇ ਨਿਹਕਾਮੀ॥ ਤਿਸ ਕਉ ਹੋਤ ਪਰਾਪਤਿ ਸੁਆਮੀ॥

(ਅੰਗ ੨੮੬)

ਇਕ ਦਿਨ ਠੀਕ ਸਮਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਦਾਸ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦਾਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੋ, ਸਦਉਪਦੇਸ਼ ਬਖਸ਼ੋ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕੇ। ਸੰਤ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਗਿਆਸੂ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਣ ਕੇ ਨਾਮ ਦਾਨ ਦੇ ਕਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪ ਸਦਾ ਲਈ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਕਰ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਤ ਬਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵਚਨ ਹੈ-

ਸੰਤ ਮਹਿ ਅਰ ਪਾਰਸ ਮਹਿ ਬਡੇ ਅੰਤਰੇ ਜਾਨ॥

ਵਹਿ ਲੋਹਾ ਕੰਚਨ ਕਰੈ ਜਹਿ ਕਰਹੈ ਆਪ ਸਮਾਨ॥

ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਮਤ 1900 ਦੇ ਕੁੰਭ ਵੇਲੇ ਭੇਖ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਮੁੱਖ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਮਤ 1902 ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਪ੍ਰਯਾਗ ਕੁੰਭ ਤੇ ਪੁੱਜੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੰਧੇ ਕੋਲ ਛਾਉਣੀ ਲਗਾ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਸੰਮਤ 1906 ਵਿਚ ਹਰਿਦੁਆਰ ਦੀ ਅਰਧ ਕੁੰਭੀ ਆਈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਛਾਉਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਸਾਧੂ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਕਿਤੇ ਠਹਿਰਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਮੇਲੇ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਭੇਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਯੋਗ ਵਰਤਾਉ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੇ ਮੁਖੀ-ਮੁਖੀ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾ ਕਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਟੀ ਲੈਣ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਗੋਂ ਅਨਯ ਮਤੀ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ-

ਕੈਂਚੀ ਦਿਖਰਾ ਐਸੇ ਕਹਿ ਹੈਂ॥ ਰੋਟੀ ਤਬ ਦਿਹ ਚੋਟੀ ਲੈ ਹੈਂ॥

ਅਨਯ ਮਤ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਅਯੋਗ ਵਿਵਹਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਭ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਤ ਸੀਸ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕੇਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਤਲ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰਕਤ, ਸੰਤ ਧਯਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰਕਤ, ਮਹੰਤ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਰਨਾਲੇ ਵਾਲੇ, ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੁਬੇਰੀਏ ਆਦਿ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਮੁੱਖ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਭੇਖਾਂ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਕਾਇਮ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਭੇਖ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜਾ ਕਾਇਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਗਲੇ ਕੁੰਭ ਤੱਕ ਬਕਾਇਦਾ ਛਾਉਣੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਆਏ ਗਏ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਆਰਾਮ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਮਤ 1908 ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਾਗ ਰਾਜ ਦੀ ਅਰਧ ਕੁੰਭੀ ਤੇ ਭੇਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਖੀ-ਮੁਖੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਚਾਰ ਮਹੰਤ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠਾਂ ਭੰਡਾਰੇ ਅਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਮਨ ਲਗਾ ਕੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।

ਫਿਰ ਸੰਮਤ 1912 ਵਿਚ ਹਰਿਦੁਆਰ ਦਾ ਕੁੰਭ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਸਪਤ ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਛਾਉਣੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਬੀਤ ਰਾਗ ਯੋਗ ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਖ ਦਾ ਇਕ ਆਮ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ੇਖਵਾਂ ਵਾਲੇ, ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੰਗਵਾਲ, ਮਹੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲੇ, ਮਹਾਰਾਜ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰਕਤ, ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮਹੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾੜੀਆਂ ਵਾਲੇ, ਮਹੰਤ ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡੋਰੀ, ਮਹੰਤ ਬਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਠਾਕਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮ: ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੰਗਾਲੇ ਵਾਲੇ, ਮਹੰਤ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਰਨਾਲਾ, ਬਾਬਾ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖੁੰਡੇ ਵਾਲੇ, ਠਾ: ਅਛਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ ਮਹਾਤਮਾ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਸਨ।

ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸਭ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਵਿਰਕਤ ਸੰਤ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਠਹਿਰੀ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਵੱਲੋਂ ਅਤੀ ਸੰਕੋਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸਰਬ ਗੁਣ ਸੰਪੰਨ ਜਾਣ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਫਿਰ ਖੜਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ

ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਦਿਲੋਂ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਮਹਾਤਮਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਭੀ ਜ਼ਰਾ ਖਿਆਲ ਦੇਣ ਕਿ ਸਾਡੀ ਉਮਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਆਪ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਤੀ ਹੈ। ਨਵਿਰਤੀ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਸੁੱਖ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਆਪ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਪਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹੋ, ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਵੱਧ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਸੰਤੋਖ ਉੱਠ ਜਾਏਗਾ, ਕਈਆਂ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਨਿਰਾਦਰ ਵੇਖਣਾ ਪਏਗਾ।

"ਸੰਤੋਸ਼ੇਣ ਵਿਨਾਂ ਪਰਾਭਵ ਪਦੰ ਪ੍ਰਾਪਨੋਤਿ ਸਵਰੇ ਜਨ:"

ਸੰਤੋਖ ਬਿਨਾ ਸਾਰੇ ਪੁਰਸ਼ ਨਿਰਾਦਰ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਮਹਾਤਮਾਂ, ਖਿਮਾ ਕਰੋ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੇਰੀ ਸਾਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦੇਵੋ।

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸਭ ਮਾਹਤਮਾਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ, ਪਰ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਖੜਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਵਿਰੱਕਤ ਜੀ, ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਵਿਚ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਪਰਉਪਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ-

'ਸਕਲ ਪਦਾਰਥ ਹੋਇ ਕੋਟਿਨ ਕੋਟਾਨ ਕੋਟਿ

ਪੁਜਸ ਨ ਧਾਮ ਉਪਕਾਰ ਬਿਸਮਾਦ ਕੈ।'

ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ,

ਸ਼ਲੋਕ- ਸ਼੍ਰੋਤ੍ਰੰ ਸ਼੍ਰੋਤੈਵ ਨ ਕੁੰਡਲੇਨ ਦਾਨੇ ਨ ਪਾਣਿਕ੍ ਨ ਤੁ ਕੰਗਣੇਨ॥

ਵਿਭਾਤਿ ਕਾਯ: ਖਲੂ ਸਜੁਨਾਨਾਮ੍ ਪਰੋਪਕਾਰੇਣ ਨ ਚੰਦਨੇਨ॥

ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਕੰਨ ਸ਼ੋਭਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਕੁੰਡਲ ਵਾਲ਼ੇ ਪਾਉਣ ਨਾਲ। ਦਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੱਥ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਕਿ ਕੰਗਣ ਪਾਉਣ ਨਾਲ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਰੀਰ ਚੰਦਨ ਆਦਿ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਮਲਣ ਕਰ ਕੇ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਬਲਕਿ ਸਤਿਸੰਗ ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ, ਇਹ ਕੰਮ ਉਪਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਿਲੋਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭੇਖ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਓ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਸਪਰ ਬੜਾ ਵਿਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਆਖਰ ਵਿਰੱਕਤ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੂਜਯ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਰੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘਾਸਣ ਉੱਤੇ ਬਹਾ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤੀ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਵੱਡਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੋਇਆ। ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਆਪ ਇਸ ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ। ਸਰੀਰ ਦਰਸ਼ਨੀ, ਕੱਦ ਉੱਚਾ, ਰੰਗ ਗੋਰਾ, ਭਰਵਾਂ ਚਿਹਰਾ, ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ, ਜੋ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਆਪ ਭੇਖ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਮਹਾਤਮਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੂਰੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਇਸ ਕੁੰਭ ਵਿਚ ਆਪ ਭੇਖ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਉਪਰੰਤ ਸਤਿਸੰਗ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਅਤੁੱਟ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਜਸ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾਪਤੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉੱਚ ਅਵਸਥਾ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਪੁੰਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਸਮੇਂ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦਾ ਭੋਰਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਦੇਓ ਡਿਓੜੀ ਵਾਲੇ ਦੇ ਹੱਥ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਯਾ ਨਕਦ ਭੰਡਾਰੇ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨਾਭਾ ਨੇ ਆਪ ਆ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ, ਭੰਡਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕੁੰਭ ਤੇ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੀ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਸਣੇ ਭੰਡਾਰੇ ਕੀਤੇ।

ਸਮੂਹ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਫਲਗੂ ਦਾ ਮੇਲਾ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੰਮਤ 1914 (1857 ਈ.) ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਾਗ ਕੁੰਭ ਤੇ ਛਾਉਣੀ ਲਾਈ, ਧਰਮ-ਧਜਾ (ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ) ਖੜ੍ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੰਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਲੰਗਰ ਵਰਤਨ ਲੱਗਾ। ਸਜ-ਧਜ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਥੱਲੇ ਸ਼ੋਭਾ ਯਾਤਰਾ (ਸ਼ਾਹੀ) ਕੱਢੀ ਗਈ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੁੰਦਰ ਹਾਥੀ ਉੱਪਰ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਕੁੰਭ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਉਲੇਖਨੀਯ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਭੇਜ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਹਰ ਵਾਰ ਟਾਲਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਫਲਗੂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉੱਪਰ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਫਲਗੂ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਉੱਪਰ ਮਹਾਰਾਜ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੀਂਦਪਤੀ, ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਈਸ ਕਲਸੀਆਂ ਸਟੇਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਰਈਸ, ਸਰਦਾਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ, ਸਤਿਸੰਗ ਸੁਣਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਉੱਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾਪਤੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੀਂਦਪਤੀ ਨੇ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੰਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਵਿਰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਕਟੋਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਇਆ। ਵਿਆਖਿਆਨ ਸੁਣਕੇ, ਸਦਉਪਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ, ਸਾਰੇ ਪਰਮ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਇਹ ਮੇਲਾ ਸੰਮਤ 1916 (1859 ਈ.) ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾ-ਭਗਤੀ ਵੇਖਕੇ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਮੰਤ੍ਰਣ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਲਗੂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਤੇ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਸਮੇਤ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਦੇ ਕੇ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਆਪ ਤਾਂ ਨਾ ਆਏ ਪਰ ਸੰਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਫਰਮਾਇਆ, "ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਆਵਾਂਗੇ।"

ਆਪ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਸਮੇਤ ਸੰਮਤ 1917 (1860 ਈ.) ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਪਮਾਲਾ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਥੇ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰ ਸਥਾਨ (ਵਰਤਮਾਨ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ) ਵਿਖੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਰੱਖੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ/ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਭੰਡਾਰੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਚਰਨ ਪਵਾਏ। 14-15 ਦਿਨ ਇਥੇ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਿਆ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਸੰਤ

ਖਟਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮਹੰਤ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਅਚਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਇਕ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਬਕ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਥੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਵਚਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਸਮੇਤ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨਯ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਪੰਜ ਕੋਹ ਅੱਗੇ ਸਵਾਗਤ ਵਾਸਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਪਾਵਨ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਤ ਮਸਤਕ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਨੇ ਆਕਾਸ਼ ਗੂੰਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ-ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਇਹ ਜਲੂਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪੁੱਜਿਆ। ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਬਨਾਰਸ ਘਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦੀਪਮਾਲਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੈਦੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਅਨਾਜ ਦੇ ਕੋਠੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਲੁਟਾਏ ਗਏ। ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਅਨੋਖਾ ਉਤਸਵ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਇਕ ਸਪਤਾਹ ਠਹਿਰੇ, ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਸਤਿਸੰਗ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ, ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ/ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਸਦ-ਉਪਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦੈਨਿਕ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਕੇ ਜਨਮ ਸਫਲ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਇਥੇ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਨਰੇਸ਼ ਦੇ ਭੇਜੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸ. ਬਖਤੌਰ ਸਿੰਘ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਨਾਭੇ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਹਫਤੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਨਾਭੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਕਥਨੀਯ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਭ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ।

ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੇ ਨਾਭੇ ਪੁੱਜਣ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਮੰਤਰੀਆਂ/ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਨਾਭੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦਾ ਹਾਥੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸਭ ਦੇ ਸੀਸ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਝੁਕ ਗਏ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਅਤੇ ਰਣ ਸਿੰਘਿਆਂ ਨਾਲ ਆਕਾਸ਼ ਗੂੰਜ ਉੱਠਿਆ। ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਫੌਜ ਮਾਰਚ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਹਾਥੀਆਂ ਤੇ ਸਵਾਰ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਅੱਠ ਦਿਨ ਨਾਭੇ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੁਭ ਉਪਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਥੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੀਂਦਪਤੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਦੇ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਨਾਭੇ ਤੋਂ ਜੀਂਦ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾਪਤੀ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਬਕ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲ ਵਜੀਦਪੁਰ ਚਲੇ ਗਏ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਈ ਮੀਲ ਅੱਗੇ ਸਵਾਗਤ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਆਏ ਤਾਂ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਝੁਕ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪੂਰਬਕ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਲੂਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬੈਂਡ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮਗਰ-

ਮਗਰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ, ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੁੰਦਰ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਅੱਠ ਦਿਨ ਠਹਿਰੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੋਨੋਂ ਸਮੇਂ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋਏ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜਕੇ ਸੇਵਾ/ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁਭ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਉਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਸਹਿਤ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਜਾ ਵਿਰਾਜੇ।

ਮਿਲਾਪ ਸਮੇਂ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤਿੰਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੇ ਭੌਰੇ ਬਣ ਗਏ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੇ ਤਪ-ਤੇਜ, ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਨਾਮ ਰੰਗੇ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ੁਭ ਉਪਦੇਸ਼, ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਪਰ ਨਾਮਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਸਤਿਸੰਗ, ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲੰਗਰ ਦਾ ਵਰਤਣਾ, ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਾਨਕ ਪੰਥੀ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਭੋਜਨ, ਭਜਨ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਹੇਠ ਅੱਖਾਂ ਵਿਛਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਸ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੰਭ ਮੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਅਨਯ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ, ਲੰਗਰ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਨਯ ਮੱਤੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਅਪਮਾਨਿਤ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ (ਸਿਧਾਂਤ) ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਲੰਗਰ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੇ ਕੁੰਭ ਮੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਅਨਯ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਛਾਉਣੀ ਲਾਕੇ ਲੰਗਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਉਪਕਾਰ ਵੇਖਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦ੍ਰਵੀਭੂਤ ਹੋ ਗਏ। ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ/ਸੱਤਿਵਾਦੀ/ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸਦੀਵੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਜਨਮ ਸਫਲ ਕਰੀਏ।

ਇਕ ਵਾਰ ਤਿੰਨਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੀਂਦ) ਭਵਾਨੀਗੜ੍ਹ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਇਥੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਸ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਰਣ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਤਿੰਨਾਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਸੂਰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਵੀ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹਰਿਦੁਆਰ ਤੋਂ ਬੁਲਾਕੇ ਕੋਈ ਨਿੱਗਰ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ, ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼, ਲੰਗਰ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਕੀਤਾ ਦਾਨ ਵੀ ਫਲੀਭੂਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਵੀ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਮਾਸੇ ਵਾਸਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਸਮਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਭਵਾਨੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਪਾਸ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ. ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਡਿਊਢੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਦੇ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਲਿਖ ਭੇਜੀ ਕਿ ਪਟਿਆਲੇ ਚੜ੍ਹਮਾਸਾ ਲਾਕੇ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਕਰੋ। ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਪੜ੍ਹਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਧੀਨ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਸਮੇਤ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਚੱਲ

ਪਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੰਵਰ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ ਸਵਾਗਤ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੂਜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਲਿਆਏ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਵਿਚ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਿੱਤ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਣ ਲੱਗਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ, ਮੰਤ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਸਮੇਤ ਸੁਬਹ-ਸ਼ਾਮ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਨਿਵਾਸੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਕੇ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਟਿਆਲਾ ਬੈਕੁੰਠ ਧਾਮ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾਪਤੀ ਜੀ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ, "ਨਾਭਾ-ਜੀਂਦ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਅਸੀਂ ਸਦੀਵੀ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੰਦੇ ਹਾਂ। ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧੀਵਤ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ' ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਤੀਰਥਾਂ (ਕੁੰਭਾਂ) ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼/ਲੰਗਰ, ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਵੇ।" ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋ ਦਿਨ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ ਤੇ ਜੀਂਦ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਅਤੇ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੇ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂਉਂ, ਨਿਯਮ, ਉਪਨਿਯਮ ਤੇ ਦਸਤੂਰੁਲ ਅਮਲ ਮਿਲ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਦੀ ਪਦਵੀ ਬਾਰੇ, ਮੁਖੀਆਂ ਮਹੰਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ, ਕੁੰਭ ਮੇਲਿਆਂ ਤੇ ਖਰਚੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਭ ਜਥਾ ਯੋਗ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਦੋ ਦਿਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦ੍ਰਾਦਸ਼ੀ ਦਿਨ ਗੁਰੂਵਾਰ (ਵੀਰਵਾਰ) ਸੰਮਤ 1919 ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਦਿਨ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਮਹੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਕੇ ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਪੁੱਜਣ ਵਾਸਤੇ ਪੱਤਰ ਲਿਖਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ, ਭਦੌੜ, ਮਲੌਦ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਛਛਰੌਲੀ, ਖਮਾਣੇ ਆਦਿਕ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ, ਰਾਜਿਆਂ, ਰਈਸਾਂ, ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਤ ਸਮੇਂ ਪਟਿਆਲੇ ਪੁੱਜਣ ਵਾਸਤੇ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ।

ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਮੁਖੀ-ਮੁਖੀ ਮਹੰਤ, ਸੰਤ, ਵਿਦਵਾਨ, ਮਹਾਂਪੁਰਖ, ਕਈ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੁੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਚਨਾਰਥਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਖਾਈ ਤਾਂਕਿ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਮਹੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲਾ, ਮਹੰਤ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਰਨਾਲਾ ਆਦਿਕ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਕੇ, ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਇਮਾਰਤ, ਰਸਤੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਬਕ ਦਸਿਆ, ਸੁਣਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਵੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਨਿਯਤ ਦਿਨ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਮਹੂਰਤ ਵਿਚ ਸਾਵਨ ਸੁਦੀ ਦ੍ਰਾਦਸ਼ੀ ਦਿਨ ਵੀਰਵਾਰ ਸੰਮਤ 1919 ਨੂੰ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਤੋਂ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਜਲੂਸ ਚੱਲਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਬੈਂਡ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਗੱਤਕਾ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਪਣਾ ਹੁਨਰ ਵਿਖਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਰਣਸਿੰਘਿਆਂ ਦੀ ਘਨਘੋਰ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ, ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਝੁਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹਾਥੀ ਉੱਪਰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਸਨ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ

ਜੀ ਚਵਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵੱਖਰੇ ਹੋਰ ਹਾਥੀ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਛੋਟੀ ਆਯੂ ਦੇ ਸੰਤ ਮਾਟੋ ਫੜਕੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ-

'ਮਾਰਿਆ ਸਿਕਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਚਲਾਯਾ॥'

ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਅਪਾਰ ਤਾਸੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ॥

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰ ਕਈ ਸੌ ਮਹੰਤ, ਸੰਤ, ਪੰਡਿਤ, ਵਿਦਵਾਨ, ਵਿਰਕਤ, ਭਗਵੇਂ ਵਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਸੋਭਿਤ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ 'ਸਤਿਨਾਮ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਤਿ ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਦੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਵਾਗਤ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾਪਤੀ ਆਪਣੇ ਸਪੁੱਤਰ ਯੁਵਰਾਜ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮੰਡਲ ਸਹਿਤ, ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੀਂਦ, ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਈਸ ਕਲਸੀਆਂ ਸਟੇਟ, ਭਦੌੜ, ਮਲੋਂਦ, ਖਮਾਣੋਂ ਆਦਿਕ ਦੇ ਰਾਜੇ, ਰਈਸ, ਸਰਦਾਰ ਸਭ ਸੁਨਿਮਰ ਸਿਰ ਝੁਕਾਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਸਮੇਤ ਸਭ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਨਰੋਤਮ' ਨੇ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਂਵਾਕ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਬੋਰੀਆਂ ਨੇ ਲਿਆ। ਉਪਰੰਤ ਕਾਰਵਾਈ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾਪਤੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ, 'ਅੱਜ ਦਾ ਇਹ ਸਮਾਗਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, (ਸਿਧਾਂਤ) ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ, ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਾਸਤੇ, ਤੀਰਥਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸੁਭ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ, ਕੁੰਭ ਮੇਲਿਆਂ ਉਤੇ ਨਾਨਕਪੰਥੀ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਾਸਤੇ, ਤਿੰਨਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੇਖ ਪਿਛਲੀਆਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਗਬਨ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂਉਂ 'ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ' ਹੋਵੇਗਾ।' ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਸਕੱਤਰ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਣਨ ਨਾਲ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੂਸਰਿਆਂ ਭੇਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕੇ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣ ਗਈ। ਕੱਲੇ-ਕੱਲੇ ਫਿਰਨ ਨਾਲੋਂ ਸਾਰੇ ਇਕ ਮੁੱਠ ਇਕ ਜੁਟ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਰਮਤ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਵੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸ ਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਰਹੀ।

9 ਸਾਲ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤੀ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਨ 1871 ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ।

ਜਿਉ ਜਲ ਮਹਿ ਜਲੁ ਆਇ ਖਟਾਨਾ॥ ਤਿਉ ਜੋਤੀ ਸੰਗਿ ਜੋਤਿ ਸਮਾਨਾ॥ (ਅੰਗ ੨੭੮)

ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵਾਸਤੇ ਗੌਰਵ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰੀਆ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਰਕਤੀ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਭੇਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ। ਆਪ ਹਰ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਦਕਾ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਥੇ ਇਕੋ ਸਟੇਜ ਉੱਪਰ ਸਾਰਿਆਂ ਅਖਾੜਿਆਂ ਦੇ ਸੰਤ-ਮਹੰਤ, ਸਮੁੱਚਾ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ, ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ, ਡਾਕਟਰ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ-ਗੋਸ਼ਠੀ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਕੇ ਇਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲਹਿਰ ਜੈਸੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਦੇਵ ਪਰਮ ਪੂਜਨੀਕ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ 'ਵਿਰੱਕਤ' ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ। ਉਪਰੰਤ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਲਈ ਭੰਡਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਆਏ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ, ਡਾਕਟਰਾਂ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ, ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਮਹੰਤ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਕੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਦੇ 13 ਅਖਾੜੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਵਿਖੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰੀਆ ਜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਮਹੰਤ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸਕੱਤਰ' ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਮਿਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਠਾਰੀ ਦਾ ਉੱਦਮ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜੇਹੋ ਜਿਹੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੰਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਅਸਰ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਅਖਾੜਿਆਂ ਦੇ ਸਾਧੂ-ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ, ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਸਮੁੱਚਾ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ, ਡਾਕਟਰ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਬੁਲਾ ਕਰਕੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਕਠਿਨ ਘਾਲਣਾ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ ਐਸੇ ਕਠਿਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰੀਆ' ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਮਹੰਤ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸਕੱਤਰ' ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਮਿਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ 'ਕੋਠਾਰੀ' ਨੇ ਜੇ ਇਹ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਲਈ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਐਸੇ ਸਤਿ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ-

ਪਰਉਪਕਾਰੁ ਨਿਤ ਚਿਤਵਤੇ ਨਾਹੀ ਕਛੁ ਪੋਚ॥

(ਅੰਗ ੮੧੫)

9

ਸੰਖਿਪਤ ਜੀਵਨ : ਸੱਤ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ

ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕੁੱਲ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਧੰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਕੇ ਧੰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਤਾ ਗੱਦੀ ਦਿੱਤੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੇ ਪਰਾ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬੈਖਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਖਿਆ ਹੈ 'ਧੁਰਿ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ' ਇਉਂ ਬੈਖਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰਾ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਨਿਰੂਪਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਧੰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਖਾਲਸਾਈ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਵੈਮਾਨਤਾ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ ਵਾਲਾ ਸਰੂਪ ; ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਗਿਆਨ-ਧਿਆਨ ਨਿਸ਼ਠ' ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਪੱਕ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਿਰਮਲ ਵੀਚਾਰਧਾਰਕ ਸਰੂਪ। ਇਉਂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਕਾਦਰ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਲਈ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਾਵਨ ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਰਚੀ। ਇਸੇ ਪਾਵਨ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰ ਵਾਲੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜ਼ ਕੇ ਕਾਸ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਤੋਰਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਇਸ ਅਜਬ ਤਮਾਸ਼ੇ ਅੰਦਰ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵੰਗ ਨਾਲ ਸਦ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤ ਰੱਖੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਉੱਪਰ ਵੀਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਵਾਚਿਆ ਉਥੇ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਸਹਿਣੀ ਕਹਿਣੀ ਦਾ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਸੀਆਂ ਉੱਪਰ ਇਤਨਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਥੇ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਜਤਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਬਟ' ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਕੇ ਆਸਨ ਲਾਏ ਸਨ ਉਥੇ ਹੀ ਚੇਤਨ ਮੱਠ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ।

ਪਹੁੰਚੇ ਕਾਸ਼ੀ ਪੁਰੀ ਉਦਾਰੇ॥ ਚੇਤਨ ਮੱਠ ਮੈਂ ਰਹੇ ਵਿਚਾਰੇ॥

ਸਾਧ ਨਿਰਮਲੇ ਤਹਿ ਬਿਦਤਏ॥ ਵਿਦਯਾ ਪਢੀ ਅਧਿਕ ਮਨ ਲਾਏ॥

ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਸ਼ੀਘਰ ਬਿੱਦਯਾ॥ ਤਿਹ ਕੋ ਕਰ ਤਲ ਭਈ ਪ੍ਰਸਿਧਯਾ॥

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਹਰ ਥਾਂ ਜਾ ਕੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਨਾਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਸਦਕਾ ਲੋਕਾਈ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਪੱਕ ਕਰਵਾਈ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕੇਵਲ ਵਿਦਿਆ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਤੇ ਜਪਾਉਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਲਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਹਰ ਥਾਂ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਯਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁੰਭ ਪਰਬ, ਅਰਧ ਕੁੰਭੀ ਆਦਿਕ ਸਮੇਂ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਨਾਨਕ ਪੰਥੀ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਵੈਸ਼ੀ ਲੋਕ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਿਆਗ ਬ੍ਰਿਤੀ ਕਰਕੇ, ਜਦੋਂ ਉਦਰ ਪੂਰਨਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਅੰਨ ਛੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਾਰਿੰਦੇ ਬਹੁਤ ਮੰਦ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-

ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਕੇ ਜੇ ਸਿਖ ਸਾਧੂ। ਤਹਾਂ ਬਹਿੰਗਮ ਜਾਤ ਅਬਾਧੂ।
ਪੈਸਾ ਪਾਸ ਨ ਜੋਊ ਰਖੈ ਹੈਂ। ਅਕਸਰ ਭੋਜਨ ਪਾਯੇ ਚੈਹੈਂ।
ਝੰਡੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਤ ਹੈ ਜਾਈ। ਸਾਧ ਉਦਾਸੀ ਔਰ ਗੁਸਾਂਈ।
ਲੰਗਰ ਕੀ ਦੇਵਤ ਬਡ ਵੈ ਹੈ। ਨਿਜ ਨਿਜ ਭੋਖਨ ਤਈ ਸਭੈ ਹੈ।
ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਵਾਰੇ ਜਬ ਗੁਨ ਕੈ। ਭੋਜਨ ਪਾਵਨ ਚੈਹੈ ਉਨ ਕੈ।
ਕੈਂਚੀ ਅੱਗਯੋ ਸੋਊ ਦਿਖੈ ਹੈਂ। ਮੁੰਡ ਮੁੰਡਾਓ ਖਾਓ ਕੈ ਹੈਂ।
ਤਾਨੂੰ ਔਰ ਅਧਿਕਯਾ ਦੈ ਕੈ। ਬੇਦਿਕੀ ਸਿੰਘੈ ਭੁਚਲੈ ਕੈ।
ਮੁੰਡ ਮੁੰਡਿ ਨਿਜ ਸਾਧ ਬਨੈ ਹੈ। ਇਹੁ ਘਾਟਾ ਸਿੰਘਨ ਮੈਂ ਪੈ ਹੈ।

(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ ੨੮੦੩)

ਇਸੇ ਲਈ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਉੱਪਰ (ਜਿਵੇਂ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਨਾਸਿਕ, ਪ੍ਰਯਾਗਰਾਜ, ਉਜੈਨ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ ਆਦਿ) ਆਸ਼ਰਮ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ ਪਏ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਸਵੈਮਾਨ ਨਾਲ ਉਦਰ ਪੂਰਨਾ, ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਪਰ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਸਤਿਸੰਗ, ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲੰਗਰ ਦਾ ਵਰਤਣਾ, ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ 'ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ' ਭੋਜਨ, ਭਜਨ, ਵਿਰਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਇਆ ਰਹੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਲਈ 'ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ' ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਕਾਰਜ ਪੂਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਿਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਰਸ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੰਸਥਾ ਇਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਾਂਗ ਕਾਰਜ ਕਰੇ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ, ਮਹੰਤਾਂ, ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵੱਲੋਂ 'ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਮਹਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ, ਜਪੀ-ਤਪੀ, ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਦੇ ਪੁੰਜ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਨੂਰ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਦੂਸਰੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਬੋਰੀਏ- ਆਪ ਜੀ ਪਹਿਲੇ 'ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ' ਜੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਨਿਤਨੇਮੀ ਤੇ ਨਾਮ-ਅਭਿਆਸੀ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਚੀਮਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ੧੮੨੨ ਬਿ: (1815 ਈ.) ਨੂੰ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਪਿੰਡ ਅੰਦਰ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਿਹੜੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਭੋਖਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ

ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਬੋਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਵੀਚਾਰ ਸੁਣਕੇ ਤਾਂ ਮਨ ਕੀਲਿਆ ਹੀ ਗਿਆ। ਬਸ! ਆਪਣਾ ਆਪ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਣਕੇ ਆਪਣਾ ਸਿਸ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਸੰਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ, ਜਪ-ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਯੋਗਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਮਹੰਤੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਪਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਸਭ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪੂਰੇ ਭੇਖ ਅੰਦਰ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਨਾਲ ਅਖਾੜਾ ਬੰਨਣ ਸਮੇਂ ਇਕੱਤਰਤਾਵਾਂ ਕਰਨ, ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ।

ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਬ੍ਰਹਮ ਲੀਨ ਹੋਏ, ਤਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਆਤਮ ਸਜਾਤਾਕਾਰ ਬ੍ਰਿਤੀ, ਵਿਦਵਤਾ, ਕੋਮਲਤਾ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ ਆਦਿਕ ਸੁਭ ਗੁਣਾਂ ਸਦਕਾ ਪਹਿਲੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੀ ਸਤੁਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ (੧੭ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੯੨੮, 1871 ਈ.) ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਾਲ ਵੇਲੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਜੋ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਲਈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤ੍ਰਿਯੰਬਕੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਕਿ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪੰਡਿਆਂ ਸਮੇਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਤ-ਮਸਤਕ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, "ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਸੰਤ ਖੱਦਰ, ਰੇਸ਼ਮ ਆਦਿਕ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੀਤੇ ਕਪੜੇ/ਕਛਹਿਰਿਆਂ ਸਮੇਤ ਮੰਦਰ ਅੰਦਰ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।" ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਰਮਤ ਅਖਾੜਾ ਹਰ ਥਾਂ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ 'ਪੰਥ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ' ਜੋ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ੋਖਮ ਭਰਿਆ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਗਿਆਨ ਨਿਸ਼ਠਾ, ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸੱਚੀ ਲਗਨ ਸਦਕਾ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਜੋਬਨ ਭਰਪੂਰ ਬਣਦਾ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਸੰਮਤ ੧੯੨੯ ਬਿ. (1872 ਈ.) ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਇਹ ਵਿਵਾਦ 1932 ਈ. ਸੱਤਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਸਮੇਂ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਿਰਮੌਰ 'ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਿਖਰ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ੨੬ ਸਾਵਨ ੧੯੫੩ ਬਿ: ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਲ ਉਮਰ 81 ਸਾਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਜੀ ਪੱਚੀ ਵਰ੍ਹੇ 'ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ' ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਰਹੇ।

ਤੀਜੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਪੰਡਿਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਯਾਯਕ- ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਕੱਲੂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸੰਮਤ ੧੮੯੭ ਬਿ: (1840 ਈ.) ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸੰਤ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਧੰਨ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਬਿਆ ਕਰ ਲਈ। ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪ ਦੀ ਤੀਕਸ਼ਣ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ

ਵੇਖ ਕੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ੀ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਦਰਲੀ ਲਗਨ ਸਦਕਾ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪੰਦਰਾਂ-ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਠਿਨ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਨਯਾਯ ਦੇ ਪੰਚ ਵਾਦ ਦਾ ਆਪ ਨੇ ਇਤਨਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਨਯਾਯ ਕਰਤਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਕਾਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਆਪ ਜੀ ਪਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸੁਆਮੀ ਅਦਵੈਤਾ ਨੰਦ, ਸਵਾਮੀ ਭਾਸਕਰਾ ਨੰਦ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ। ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਅਤਿ ਸਨਮਾਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਵਯਾਸ ਆਸਨ ਉੱਪਰ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਸਾਦਾ ਖਾਣਾ, ਸਾਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਤੇ ਸਾਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਕਾੰਡ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਬਰੇਲੀ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਮ 'ਚੌਖੰਡਾ ਸੰਗਤ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਜੀ' ਹੈ। ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੇ ਸਤੁਾਰੀ ਸਮੇਂ ੮ ਭਾਦਰੋਂ ੧੯੫੩ ਬਿ: ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਵਿਭੂਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਭੇਖ ਨੇ ਪੱਗਾਂ ਦੁਸ਼ਾਲੇ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਪੂਜਾ ਪੱਗ ਦੁਸ਼ਾਲਾ ਆਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰਾ ਕਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਿਰਮਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਸੰਮਤ ੧੯੬੨ ਬਿ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਾਗਰਾਜ ਦੇ ਕੁੰਭ ਪਰਬ ਸਮੇਂ ਕੁੰਭ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਦਸ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਸੱਚਖੰਡ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਉਦਾਸੀ ਮਹਾਂਮੰਡਲੇਸ਼ਵਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸੱਚਖੰਡ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ੋਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਸਨ, "ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਯਾਯ ਗੌਤਮ ਚਲਾ ਗਿਆ"। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਾਲ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੌਂ ਵਰ੍ਹੇ ਤੱਕ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਯੂ 64 ਸਾਲ ਸੀ।

ਚੌਥੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ :- ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ- ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਰਦਾਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਦੇਵੀ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਸਰਲੀਆਂ ਕਲਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸੰਮਤ ੧੮੯੮ (1841 ਈ.) ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 16 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਘਰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਗ੍ਰਿਵੜੀ ਆਸ਼ਰਮ ਪਿੰਡ ਕੁਨਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਗਏ। ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨੀ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਸੀ। ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਬਿਆ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹੇ। ਇਥੋਂ ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਉੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਭਿਆਸ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਰਮਤ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਬਣ ਕੇ ਰਮਤ ਫੇਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ੈਲੀ, ਪਦ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ, ਯੋਗ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਬਾ-ਦਲੀਲ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਸੰਗਤ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਸਮਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਬੇਅੰਤ ਲੋਕ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣੇ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਜੀ ਰਮਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤਿਆਗ ਕੇ

ਆਪਣੇ ਗੁਰਭਾਈ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ ਪਾਸ ਪਟਿਆਲੇ ਆ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਪਟਿਆਲਾ ਪਤੀ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਬਹੇੜਾ ਰੋਡ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੁਣ 'ਮਹੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਡੇਰਾ' ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਏਕਾਂਤ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਕੇਵਲ ਸਿਮਰਨ ਜਾਂ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਾਫੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਗੁਰਸਿਧਾਂਤ ਜਯੋਤੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਬ੍ਰਿਤਿ ਦੀਪਿਕਾ ਅਤੇ ਪੰਚ ਕੋਸ਼ ਵਿਵੇਕ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਟੀਕਾ ਤੇ ਉਥਾਨਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਆਦਿ' ਉਲੇਖਨੀਯ ਹਨ। ਪ੍ਰਯਾਗਰਾਜ ਦੇ ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਸਮੇਂ ੪ ਮਾਘ ੧੯੬੨ (1905 ਈ.) ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਤੁਾਰੀ ਸਮੇਂ ਸਰਬ ਭੇਖ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਨਿਭਾਇਆ। ਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਸੁਸੋਭਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਜੀ 68 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮਾਘ ਵਦੀ ੧੫ ਸੰਮਤ ੧੯੬੪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਪੰਜਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰੀਕੇ- ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਹਰੀਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿਖੇ ਮਾਨਵਰ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ੧੯੧੮ ਬਿ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਬਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਸਦ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹ ਲਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦੀ ਲਗਨ ਵੇਖ ਕੇ ਸੰਤ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਗਹਿਨ ਅਭਿਆਸ ਸਦਕਾ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਡਿਤਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਆਪ ਜੀ ਤੋਂ ਸੰਨਿਆਸੀ, ਉਦਾਸੀ, ਦਾਦੂ ਪੰਥੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਤ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਆਪ ਵਾਪਿਸ ਪਿੰਡ ਆ ਗਏ। ਸੰਤ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਸੰਤ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਪੱਗ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਕੁਟੀਆ ਬਣਾ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਸ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੱਚਖੰਡ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੧੯੬੫ ਬਿ: ਵਿਚ ਨਾਸਿਕ ਕੁੰਭ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਭੇਖ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁੰਭ ਮੇਲੇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜੀ ਕਨਖਲ ਅਖਾੜਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਤੱਤਪਰ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ। ਸਮਾਂ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਤੁਰਦਾ ਗਿਆ। ਸਖਤ ਬੁਖਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪ ਜੀ ੨੫ ਮੱਘਰ ੧੯੮੪ (10 ਦਸੰਬਰ 1927 ਈ:) ਨੂੰ ਬੈਕੁੰਠ ਸਿਧਾਰ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ 19 ਸਾਲ ਤੱਕ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਯੂ 66 ਸਾਲ ਸੀ।

ਛੇਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਪੰਡਿਤ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਗੋ- ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਹੀਰੋ ਖੁਰਦ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ੧੯੨੫ (1868 ਈ.) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸੰਤ ਮਲੂਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੋਦੜੀਏ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਾਮਾ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਸੰਤ ਮਲੂਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਬਕ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਜੀ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ

ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਂਡ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣ ਗਏ। ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਉਗੋ ਵਾਪਿਸ ਆ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਕਰਨ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਸਦਕਾ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਭੇਖ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ੮ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੯੮੦ (21 ਜਨਵਰੀ 1924 ਈ.) ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਇਬ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰੀਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਹਿਪਾਠੀ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੇ ਸੱਚਖੰਡ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਉਪਰੰਤ ੨੬ ਕੱਤਕ ੧੯੮੫ ਬਿ: (1928 ਈ.) ਨੂੰ ਕੁਰੁਕਸ਼ੇਤ੍ਰ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿੰਨਾ ਜੀਵਨ ਰਿਹਾ ਆਪ ਨੇ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਅੰਤ ੩ ਪੋਹ ਸੰਮਤ ੧੯੮੭ ਦਿਨ ਬੁੱਧਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਸੱਚਖੰਡ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸਤੁਾਰੀ ਤੇ ਭੇਖ ਨੇ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪੰਡਿਤ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪਦਵੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲੀ।

ਸਤਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਪੰਡਿਤ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ- ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਰਦਾਸ ਛੱਤ੍ਰੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਲੱਛਮੀ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਗੋਂਦਵਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਰਗੋਧਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ਸੰਮਤ ੧੯੩੨ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਠੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਦਰਸੇ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤੱਕ ਉਰਦੂ/ਫਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹੀ। ਸੰਮਤ ੧੯੫੦ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਲੂਣ ਮਿਆਣੀ ਗਏ ਜਿਥੇ ਸੰਤ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰੱਕਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਸਤਿਸੰਗ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਲਈ। ਵਿਰੱਕਤ ਜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਰਮ ਮਾਂਗਟ ਨਗਰ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਇਥੇ ਹੀ ਮਰਯਾਦਾ ਪੂਰਬਕ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਵਿਰੱਕਤ ਜੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰੀ ਟੋਲੇ ਮਹੰਤ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਜਾ ਠਹਿਰੇ। ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪੰਦਰਾਂ-ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਿੱਕਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਸੰਮਤ ੧੯੭੮ ਨੂੰ ਹਰਿਦੁਆਰ ਅਰਧ ਕੁੰਭੀ ਵੇਲੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹਲੂਣਾ ਦੇ ਕੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲਯ ਖੋਲਣ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਸੰਤ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਤੱਤਪਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਰਬ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੇਤੀ ਵਿਦਿਆਲਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਿਮਰਤਾ, ਤਿਆਗ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਲਬਾ-ਲਬ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਮਤ ੧੯੮੬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੇ ਕੁੰਭ ਮੌਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਗੋ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਭੇਖ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਯਾਗਰਾਜ ਸਾਰੇ ਭੇਖ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੋਈ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਪੂਰਬਕ ਆਖਿਆ, "ਮੇਰੇ ਗੁਰਭਾਈ ਸੰਤ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰੱਕਤ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸਖਤ ਬਿਮਾਰ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਅਸੀਂ ਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੀ ਇਹ ਅਵੱਗਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀਏ"।

ਇਤਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪ ਸਭਾ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਭਰੀ ਤਕਰੀਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭੇਖ ਨੇ ਇਹ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਨਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬ੍ਰਹਮ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਸਤੁਾਰੀ ਮੌਕੇ ਕਨਖਲ ਵਿਖੇ ਮਾਘ ਵਦੀ ਏਕਮ ਸੰਮਤ ੧੯੮੭ ਬਿ: (5 ਜਨਵਰੀ 1931 ਈ.) ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸਰਬ ਭੇਖ ਨੇ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਣ ਕੇ ਪੂਰਨ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਅਹੀਆਪੁਰ (ਪ੍ਰਯਾਗਰਾਜ) ਦੀ ਪੱਕੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਇਕ ਸਾਲ ਤੱਕ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ੧੯੯੧ ਬਿ: (26-4-1934) ਨੂੰ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ੨੩ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੯੯੧ ਵਿਚ ਸੋਮਾਵਤੀ ਅਮਾਵਸ ਦਾ ਮੇਲਾ ਫਲਗੂ ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਥੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਬਿਮਾਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪਟਿਆਲੇ ਤੇ ਫੇਰ ਕਨਖਲ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ੩ ਕੱਤਕ ਦਿਨ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਸੰਮਤ ੧੯੯੧ ਨੂੰ ਆਪ ਕੁਠਾਰ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰ ਗਏ। ਸਤੁਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਭੇਖ ਨੇ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡੀ ਘੋਬ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਪੰਡਿਤ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਸੰਨ 1931 ਤੋਂ 1934 ਤੱਕ ਕਰੀਬਨ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਯੂ 58 ਵਰਸ ਸੀ।

ਨੌਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਪੰਡਿਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ- ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਤਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਕੌਰ ਜੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਬਾਬਾ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਧੂ ਦੇ ਘਰ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੰਮਤ ੧੯੮੨ (1925 ਈ.) ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਨ ਤੀਰਥ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਾਵਨ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਮਹਾਨ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸੰਤ ਪੰਡਿਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਫਰ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਣ ਵਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਬਿਆ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਪੰਡਿਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲੇ ਕਨਖਲ ਵਿਖੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮਾਣਦਿਆਂ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗੇ। ਲਘੂ ਕੌਮਦੀ ਆਦਿ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਸੰਨ 1945 ਈ. ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵਿਚ ਆਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਗੌਰਮਿੰਟ ਸੰਨਿਆਸੀ ਕਾਲਜ ਵਾਰਾਣਸੀ ਤੋਂ 1948 ਈ. ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰਯ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਫਸਟ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਆਪ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਦਿਆ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿਦੁਆਰ ਵਿਖੇ ਸੁੰਦਰ 'ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ' ਬਣਵਾਇਆ, ਇਥੇ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖ ਕੇ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਲ ਲੀਲਾ ਮੈਣੀ ਸੰਗਤ' ਦੇ ਮਹੰਤ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਲ ਲੀਲਾ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੰਡਰਾਤ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਅਸਲੀ ਮਹਿਲ ਸੀ ਰਾਜਾ ਫਤਹਿ ਚੰਦ ਦਾ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬਣਕੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਆ, ਸਿਮਰਨ, ਤਪੱਸਿਆ, ਤਪ ਤੇਜ

ਨਾਲ ਇਸ ਗੁਰ ਸਥਾਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤ ਬਣਵਾਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਲੱਕੜ ਦੀ ਚੁਗਾਠ, ਥਮਲੇ, ਸ਼ੀਸ਼ ਮਹਿਲ ਆਦਿ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਜੀ ਦੇ ਰੋਸ਼ਨ ਦਿਮਾਗ, ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਰਾਸਤੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਕਮਰੇ ਬਣਵਾਏ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਤਹਿਰੀਰ ਤੇ ਤਕਰੀਰ ਦੇ ਧਨੀ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰ ਜੁਵਾਬੀ ਤੇ ਦਲੀਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਪ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਲੇਖਕ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਜੋ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਚਾਰ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜਦੋਂ 28 ਦਸੰਬਰ 1985 ਈ. ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬ੍ਰਹਮ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਤੁਾਰੀ ਸਮੇਂ 13 ਜਨਵਰੀ 1986 ਈ: ਨੂੰ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਇਸ ਪਦਵੀ ਤੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਜੀ 18 ਸਤੰਬਰ 1993 ਈ. ਨੂੰ ਦਿਨ ਦੇ 10:30 ਮਿੰਟ ਤੇ ਸੱਚਖੰਡ ਸਿਧਾਰ ਗਏ।

ਦਸਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਪੰਡਿਤ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ- ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਗਿਆਨ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਲ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਫੈਲਾਅ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਨੂੰ 'ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦਾਤ' ਤੇ 'ਹੁਕਮ' ਸਮਝ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਿਦਕ ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਪਰਉਪਕਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਵਿਦਿਆ' ਤੇ 'ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

10

ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ
ਜੀਵਨ ਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ

ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਮਾਨਸਾ'

ਮੁੱਖ ਬੰਦ :- ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ/ਜਾਣਨਾ ਅਲਪੱਗ ਬੁੱਧੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਸਤੂਆਣੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਸੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਆਖਿਰ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਜਣ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਲਿਖਣਾ ਸੌਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਂ ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਉਦੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਲਈ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਅਲਪੱਗ ਜੀਵ ਦੀ ਕੀ ਹਸਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲਿਖ ਸਕਾਂ। ਹਾਂ ਜੇਕਰ 'ਸੰਤ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੇ' ਤਾਂ ਕਾਰਜ ਕੁਝ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਸੰਤ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਸਦਕਾ ਇਹ ਖੋਜ ਪੇਪਰ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਉਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਭਿੰਡਰ ਪਿੰਡ ਵੀ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਪੁਰਾ ਸਿੰਘ 'ਖੱਖ' ਨੇੜੇ ਧੁੰਦਾ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵੀ ਗਿਆ। ਜੇਕਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣਾ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਜੋ ਰੰਗ ਪਿੰਡੀ ਘੋਬ ਬੰਨਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰ ਆਉਂਦਾ।

ਭਿੰਡਰ ਕਲਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ- ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਪਿੰਡ ਭਿੰਡਰ ਕਲਾਂ ਹੈ। ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਸੀਏ, ਭਜਨ, ਜਪ, ਤਪ, ਸੇਵਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਆਚਰਣ, ਰਹਿਣੀ, ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਰਸ, ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਅਸਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਮਿਲਣਾ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ।

ਲਗਪਗ ਪੰਜ ਕੁ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ ਕਿ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਤੂਰ ਅਥਵਾ ਤਵਾਰ ਵੰਸ਼ ਜਾਂ 'ਤਨਵਾਰ' ਕੌਮ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਘਾਟ ਛੱਡ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆਏ ਤੇ ਇਥੇ ਆਕੇ ਕਈ ਥਾਂਈ ਖਿਲਰ ਗਏ। ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ

ਪੈਰ ਜਮਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਇਸ ਕੌਮ ਜਾਂ ਗੋਤ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੇ ਪਸਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਗੋਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਂਵਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਸਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜਿਵੇਂ ਦੇਅਰ, ਨਾਹਲ, ਪਾਹਲ, ਖੇਲਾ, ਖੋਸਾ, ਜੈਰਸੀ, ਦੈਰਸੀ, ਪਨਆਨ, ਭਿੰਡਰ, ਵੇਹੜਮ ਆਦਿ ਤੁਰ ਕੌਮ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਹੀ ਹਨ।

ਇਸ ਕੌਮ ਦਾ ਭਿੰਡਰ ਨਾਮੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਤਾਕਤਵਰ ਜਰਨੈਲ ਸੀ। ਜਿਸਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਆਬਾਦ ਹੋਏ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਚ ਖਾਰਾ ਨਾਮੀ ਭਿੰਡਰ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਭਿੰਡਰ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਹਨ। ਰਿਆਸਤ ਉਦੈਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਭਿੰਡਰ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਭਿੰਡਰ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਚੀਫਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਨ।

ਇਸ ਕੌਮ ਦਾ ਇਕ ਸੂਰਬੀਰ ਚੰਨਣ ਨਾਮੀ ਬਲੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਸਤਿਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਪੰਜ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਭਿੰਡਰ ਨਗਰ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਹੀ ਚਾਨਣ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਝੋਪੜੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸਾਧੂ ਸੁੰਮਨ ਗਿਰੀ ਦੀ ਸੀ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਚਾਨਣ ਸਾਧੂ ਸੁੰਮਨ ਗਿਰੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਝੋਪੜੀ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਹ ਧਰਤੀ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਜੋ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰ ਹੋ ਕੇ ਆਵੇਗਾ ਉਹ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੋ ਸਾਧੂ ਸੁੰਮਨ ਗਿਰੀ ਨੇ ਨਿੰਮ ਦੀ ਦਾਤਨ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਗਰ ਵਸਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਮੌੜੀ ਗੱਡਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੌੜੀ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਦਾਤਨ ਹਰੀ ਭਰੀ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਿੰਮ ਦੇ ਦਰਖਤ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤੂਰ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪਿੰਡ ਵਸ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਇਹ ਨਿੰਮ ਦਾ ਦਰਖਤ ਸੁੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਕੱਚੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਵੀ ਛੱਤ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵੀ ਨੀਚੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਏਸ ਨਿੰਮ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪੇਂਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਲੋਕ ਜਦੋਂ ਤੇਲ ਬੱਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਤੇਲ ਵਾਲੇ ਹੱਥ ਨਿੰਮ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਤੇਲ ਨਾਲ ਦਰਖਤ ਵੈਸੇ ਵੀ ਸੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਆਦਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਪੇੜ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਵਧ ਫੁੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਪ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਸੁੰਮਨ ਗਿਰੀ ਦੀ ਸਮਾਧ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉੱਪਰ ਗੁੰਮਟ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਸੁੰਮਨ ਗਿਰੀ ਦੀ ਸਮਾਧ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਇਮਾਰਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸੰਤ ਸੁੰਮਨ ਗਿਰੀ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਆਵੇ। ਭਿੰਡਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਭੁੰਮੀ ਤਪ-ਤੇਜ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸੁੰਮਨ ਗਿਰੀ ਸਾਧੂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਹੀ ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਭੇਡ ਨੇ ਸ਼ੇਰ (ਬਾਘ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੇਲੇ ਨੂੰ ਚੁਕਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਸੋ ਐਸੀ ਤਪ-ਤੇਜ ਵਾਲੀ ਭੁੰਮੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤ ਕੇਸਵਾ ਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਇਕ ਸਨ।

ਸੰਤ ਕੇਸਵਾ ਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ ਸਨ। ਸੰਤ ਕੇਸਵਾ ਦਾਸ ਜੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਖਾ ਸੰਤ ਟਹਿਲ ਦਾਸ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੰਤ ਟਹਿਲ ਦਾਸ ਜੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਾਧੂ ਸਨ। ਸੰਤ ਕੇਸਵਾ ਦਾਸ ਜੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ

ਦੇ ਕਈ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸੰਤ ਕੇਸਵਾ ਦਾਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂਘ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਰਵਣ ਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਸੰਤ ਹਰਜਿੰਦਰ ਦਾਸ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਹਨ।

ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਰਾਮਧਨ ਜੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵੀ ਦੂਜੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਡਰ ਖੁਰਦ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਅਗਵਾੜ ਨਰਿਆਂ ਵਿਚ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕੰਡੇ ਤੇ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਰਾਮਧਨ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਉਦਾਸੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਪੱਸਵੀ ਸਾਧੂ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਸਮਾਧ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੇ ਦੋ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ ਜੋ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਕਦਮਾਂ ਤੇ ਚਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਤ ਟਹਿਲ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਵਰਗ ਸਿਧਾਰ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਰਹੁਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਮਕ ਆਦਿ ਪਾ ਕੇ ਖਾਕ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਭਾਈ ਟਹਿਲ ਦਾਸ ਜੀ ਸਮਾਧ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਭਿੰਡਰ ਖੁਰਦ ਵਿਚ ਪੱਤੀ ਸਾਂਡ ਅਤੇ ਪੱਤੀ ਪਦਾਰਥ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤਾਂ ਛੁੰਹਦੇ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕਿਨ੍ਹਾਰੇ ਤੇ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਟਹਿਲ ਦਾਸ ਦਾ ਭਿੰਡਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਨ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ।

ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਭਿੰਡਰਾਂ- ਬਾਬਾ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਕਿਸੇ ਮੇਰ ਤੇਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਤੇ ਅਤੁੱਟ ਲੰਗਰ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਲਾਲ ਤੇ ਬਾਬਾ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਵਿਖੇ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਾ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕੱਚਾ ਭੋਰਾ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਲਈ ਬਣਾਇਆ। ਆਈ ਸੰਗਤ ਵੀ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਾਬਾ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਸਵਾ ਲੱਖ ਪਾਠ ਕੀਤੇ।

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ- ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਗਿਆਰਵੇਂ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 8 ਭਾਦੋਂ ਦਿਨ ਵੀਰਵਾਰ 1940 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਨ 1883 ਈ. ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਤਾ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪਿੰਡ ਭਿੰਡਰ ਕਲਾਂ ਹੋਇਆ।

ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਘਰੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਪੰਡਿਤ ਜੀਵਾ ਸਿੰਘ ਦੋਹਦਰ ਤੋਂ ਨਾਵ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਵੱਧਦੀ ਗਈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਸੰਤ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਰਾਲੇ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਭਿੰਡਰ ਵਾਪਿਸ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਏ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਣ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਆਪ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਕਥਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਕਥਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਵਾਇਆ। 15 ਫਰਵਰੀ 1930 ਈ. ਨੂੰ ਆਪ ਪਿੰਡ ਬੋਪਾਰਾਏ ਵਿਖੇ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਬਾਰੂਵੇਂ ਮੁੱਖੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ

ਗਿਆ। ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 28 ਜੂਨ 1969 ਈ. ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਟਿੱਕੇ।

ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ (ਅਖੰਡ ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਭਿੰਡਰ ਵਿਖੇ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 26 ਮਾਰਚ ਸੰਨ 1919 ਈ. ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪਰਮ ਕੌਰ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਸਰਸੋਧਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਪਿੰਡ ਸਿੰਬਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ।

ਭਿੰਡਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਖੰਡ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਖੇ 'ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ ਸਰਦਾਰ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਬਾਸੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਨਿਰਮਲ ਸਵਾਮੀ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ- ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਠਵੇਂ ਮੁਖੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਪਿੰਡ ਭਿੰਡਰ ਕਲਾਂ ਹੈ। ਭਿੰਡਰ ਕਲਾਂ ਵਿਖੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1943 ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਨ 1886 ਈ. ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਚਾਚਾ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ, ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਕੇਸਵਾ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਤਿੰਨੋਂ ਸੰਤ ਹੀ ਤੂਰ ਵੰਸ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। 'ਤੂਰ' ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹਨ- ਜ਼ੋਰਾਵਰ, ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਂ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ, ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਨਾਂ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਸੰਤ ਕੇਸਵਾ ਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸਵਾਮੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਹੰਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਹੰਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਾਬਾ ਪੰਡਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਆਚਾਰਿਆ, ਬਾਬਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਗਿਆਨੀ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਲਛਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਆਦਿ।

ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸੰਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਭਿੰਡਰ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਸਵਾਮੀ ਕੇਸਵਾ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਹੋਇਆ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਸਤਿਸੰਗਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਲਕ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੇ ਭੋਰੇ ਬਣ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਵਾਮੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਣਾਇਆ। ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਦਿਲ ਘਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਹੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜੱਪਣਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪੂਰਾ ਗੁਰੂ ਮਿਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਾਮ ਜਪੇ ਦੇ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਲਪ (ਉਤਰਾਉ-ਚੜਾਉ) ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਤ ਇਕ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਘਰੋਂ

ਨਿੱਕਲ ਹੀ ਤੁਰੇ।

ਮਿਲਿਆ ਚਾਹੇ ਸਿੱਧ ਕੇ, ਕਰ ਸਰਤਾ ਕਾ ਸੰਗ, ਰਾਮ ਮਿਲ ਕੇ ਪਰਮ ਰਾਮ, ਮਾਰਗ ਹੈ ਸਤਸੰਗ।

ਜੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਚੰਗੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ-ਕਿਨਾਰੇ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਵੇ।*

ਇਉਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਭ੍ਰਮਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਵਾਰ ਬਾਵਲੀ ਸਾਹਿਬ (ਗੋਇੰਦਵਾਲ) ਆਏ, ਏਥੇ 84 ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਫਰਮਾਣ 'ਪੂਰਬ ਅੰਕੁਰ ਜਬ ਪ੍ਰਗਟੇ ਭੋਟਿਓ ਪੁਰਖੁ ਰਸਕਿ ਬੈਰਾਗੀ'।* ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਧੂੰਦਾ ਵਿਖੇ ਇਕ ਥੋਹ ਤੇ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਬਹੁਤ ਬੜੇ ਮਹਾਤਮਾ ਸੰਤ ਬਿਰਾਜ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਤ ਛਿੰਨ ਥੋਹ ਪਿੰਡ 'ਖੱਖ' ਪਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।* ਉਥੇ ਸਵਾਮੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਚਾਉ ਆ ਗਿਆ। ਅਰ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਏਥੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਵੱਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਤਤ ਛਿੰਨ ਉਠ ਕੇ ਚਰਨ ਜਾ ਪਕੜੇ ਅਰ ਗੁਰ ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਸੇਵਕ ਹੋ ਗਏ।*

ਆਪ ਜੀ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਟਹਲ ਵਿਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤਪਰ ਹੋਏ ਜੋ ਪਲ ਭਰ ਵੀ ਵਿਸਾਰਨਾ ਬੁਰਾ ਸਮਝਿਆ। ਅਰ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਮੁੱਢ ਜੈਸਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਰੱਖੀ ਗਏ। ਕੁਝ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਅਰਥ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਵੀ ਅਭਿਆਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਵਿਰੱਕਤ ਜੀ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ।* ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼) ਵਾਲਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸਾਲ ਵਿਆਕਰਣ ਪੜ੍ਹਣਾ ਆਰੰਭ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪਠਨ ਕਰਦੇ ਸਾਥ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਟਿਕਵੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਘੂ ਮਧਯ ਸਿਧਾਂਤ ਕੌਮਦੀ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹ ਗਏ।* ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਚਲੇ ਗਏ ਉਥੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਰ ਅੰਤ ਤੱਕ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।*

18 ਪੋਹ ਸੰਮਤ 1978 ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਪਿੰਡੀਘੋਬ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਿੰਡੀਘੋਬ ਸਥਾਨ ਦੀ ਮਹੰਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਪਿੰਡੀਘੋਬ ਆਏ ਸਨ। ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਵਿਦਵਤਾ, ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਉਪਰਾਮਤਾ, ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਇਤਿਆਦਿਕ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੋਰਿ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡਿਆਂ ਸੰਤਾਂ ਵੇਲੇ ਉਹ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਕਰ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਆਪ ਨੇ ਵੀ 'ਗੁਰਸਿਖ ਮੀਤ ਚਲਹੁ ਗੁਰ ਚਾਲੀ' ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਪਾਇ ਹੋਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਥਾਨ ਦੀ ਬੜੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸਾਲਾਨਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਕਰਨਾ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਹਰ ਸਾਲ 18 ਪੋਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸੰਗਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਗੀਆਂ ਅਤੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਠ-ਅੱਠ/ਦਸ-ਦਸ ਚੌਕੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਤ ਮਹੰਤ ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਮਤ 1989 ਦੇ

ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਤਾ 'ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਨੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸਥਾਨ, ਸੀਲ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪੁਰ ਚੰਗੀ ਦਿਖ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਮਾਗਮ ਇਤਨੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਦੋ-ਢਾਈ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਦੇ ਸਾਦਗੀ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਮੰਦਰ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਗਪਗ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਬੈਠ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਦਿਲੋਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਉਹ ਫਰਜ਼ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਦੀ ਪਦਵੀ- 'ਜੋ ਉਪਜਿਓ ਸੋ ਬਿਨਸੁ ਹੈ ਪਰੇ ਆਜ ਕੈ ਕਾਲ' ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸੰਮਤ 1991 ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਕਨਖਲ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਮੇਲਨ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਦੀ ਚੋਣ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਆਭਾ ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵਿਚ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਯੋਗ ਜਾਣ ਕੇ ਇਹ ਪਦਵੀ ਤੇ ਸੁਸੋਭਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਮੁੱਚੇ ਭੇਖ ਦੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੇ 'ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੇ ਪੱਗਾਂ ਸਿਰੋਪਾਉ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦੱਸੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ 7 ਜੁਲਾਈ 1937 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾਪਤਿ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਵੱਲੋਂ ਰੇਸ਼ਮੀ ਸਿਰੋਪਾ, ਪੂਰੀ ਵਰਦੀ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਭੇਜੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਪੂਰੇ 51 ਸਾਲ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਮੁੱਲ ਲਈ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੀ ਬਣਵਾਈਆਂ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਇਹ ਇਕ ਗੁਰ ਲੱਭਿਆ ਜੋ ਅਖਾੜੇ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਕਤਈ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਪਏ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ ਗੁਜਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਰੁਪਿਆ ਆਪ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇ ਗਏ ਕਿ ਮੇਰਾ ਰੁਪਿਆ ਜਿਥੇ ਯੋਗ ਸਮਝਣ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਖਰਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪ ਨੇ 500 ਰੁਪਏ ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ ਛਾਪਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ। ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚਾ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੋਇਆ। 1. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, 2. ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ, 3. ਜੀਵਨ ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, 4. ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ, 5. ਸ਼੍ਰੀ ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਦਿ।

ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿਚ ਮਿਤੀ 28 ਤੋਂ 30 ਮਾਰਚ ਸੰਨ 1976 ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ

ਸੀ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ'। ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ।²⁹

ਆਪ ਜੀ ਹਰ ਸਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੰਤਪੁਰਾ ਬੋਹ ਸਾਹਿਬ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੇ ਸਨ। ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰ: 1907 ਵਿਚ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰੀ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦਾਸ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਿਤੀ 16 ਸਤੰਬਰ 2012 ਨੂੰ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਮਣੀਕ ਤੇ ਮਨਮੋਹਕ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ਬੋਹ ਸਾਹਿਬ। ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੇੜਿਓਂ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਫੋਟੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੰਤ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੁਚੱਜੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੰਮਤ 1907 ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਇਥੋਂ ਯੱਗ ਸਮਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਚਲੇ ਗਏ। ਪੋਹ ਸੁਦੀ ਸਪਤਮੀ ਦਾ ਦਿਨ ਬਾਲ ਲੀਲਾ ਸੈਨੀ ਸੰਗਤ ਜਾ ਕੇ ਮਨਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਵੱਡੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਨਵੇਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਮਹਾਨ ਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ।³⁰

ਆਪ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬੜੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀ ਸਨ। ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਹਰ ਵੇਲੇ ਬਾਹਰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਾਰ ਮੁਕਾਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਲਈ ਪਟਿਆਲਾ, ਕਾਸ਼ੀ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਆਪ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਵੱਲੋਂ ਆਰੰਭੀ ਰਮਤ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਹਾਥੀ ਤੇ ਸਾਜੋ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸੌ ਸਾਲਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਮਨਾਈ ਗਈ। ਦੀਪ ਮਾਲਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ।³¹

ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲਾ ਸਮਾਗਮ ਵੀ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ। ਸੰਤ ਸਮਾਗਮ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਆਪ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੰਮਤ 2009 ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਚਤੁਰਮਾਸਾ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਨਾਗੋਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਝੈਲ, ਸ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਥੇਦਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਆਦਿਕ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਰਿਹਾਇਸ਼, ਲੰਗਰ, ਪੰਡਾਲ, ਕਥਾ, ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਮਾਨ ਪੱਤਰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।³²

ਤਕਰੀਬਨ 60 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਆਪ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਭਿੰਡਰ ਕਲਾਂ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਸੰਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬਿਯੋਗੀ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੰਤ ਜੀ ਨੂੰ ਘਰ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਕੇ ਆਉ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਧੂ ਲਈ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਏ।

(ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਘਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਭਰਾ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੜਪੋਤੇ ਪੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੋਹਤੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੋਈ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।) ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਬਾਹਰ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਘੁੰਮਣ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਇਥੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਥੇ ਲੈ ਆਏ। ਵਿਯੋਗੀ ਜੀ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਪੂੜ ਨਾਲ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰੋ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਘਰ ਅੰਦਰ ਦਾਖਿਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਮੇਰਾ ਘਰ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਕੋਈ ਇਕ ਘਰ ਨਹੀਂ। ਏਥੋਂ ਆਪ ਕੋਸ਼ੇ ਦਾਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਡੇਰੇ ਦੇ ਸੰਤ ਸਰਵਣ ਦਾਸ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਿੱਘਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਾਥੀ ਵੀ ਆਣ ਮਿਲੇ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਮਰਾਸੀ ਜੋ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਈ। ਜਦੋਂ ਡੇਰੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਾਰੀ ਮਾਇਆ ਮਰਾਸੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸੰਤ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪਗੜੀ ਦੇ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਕਨਖਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਮਾਗਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਪਹਿਲਾ ਸੰਤਪੁਰਾ ਬੋਹ ਸਾਹਿਬ ਪੁੰਦਾ, ਦੂਸਰਾ ਸੰਤ ਆਸ਼ਰਮ ਮੋਦੀਨਗਰ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਸੰਤਪੁਰਾ ਮਾਡਲ ਟਾਉਨ ਦਿਲੀ। ਸੰਨ 1977 ਵਿਚ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੂਫਾਨ ਨੇ ਜੋ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਈ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਫੌਰੀ ਤੌਰ ਤੇ 20000 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਹਾਇਤਾ ਰਾਸ਼ੀ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦੇ ਫੰਡ ਲਈ ਭੇਜੇ।

ਆਪ ਜੀ ਲਗਪਗ 80 ਵਰ੍ਹੇ ਤੱਕ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਮਈ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੌ ਸਾਲ ਤੱਕ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। 51 ਸਾਲ ਤੱਕ ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਰਹੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਕ ਹੈ "ਮਰਣਹਾਰ ਇਹ ਜੀਅੜਾ ਨਾਹੀ" ਅਰਥਾਤ ਨਿਤਯ ਹੈ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਘੜੀ ਵੀ ਆ ਗਈ ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ।

28 ਦਸੰਬਰ 1985 ਨੂੰ ਸੰਧਿਆ ਸਮੇਂ ਕਨਖਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਾਚਾਰ ਬੜੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪੂਜਨੀਕ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਅੰਤਿਮ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਜੁੜਿਆ। 29 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਚੰਦਨ ਦੇ ਪੋਟੀ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

30 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਂ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸੋਕ ਸਭਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ 101 ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ। 13 ਜਨਵਰੀ 1986 ਈ. ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਰਾਟ ਸਭਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਏ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਅਰਪਣ ਕੀਤੇ।

ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ : ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸਾਲੀ ਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਨ ਦਾ

ਬਹੁਤ ਸੌਂਕ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਦਾ ਸੌਂਕ ਸੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਪਾਲਣ ਵਿਚ ਆਪ ਪਹਿਰੇਦਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕਰੜੀ ਸੇਵਾ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਲਈ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਲੱਖ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾਈ। ਆਪ ਜੀ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵੀ ਸਨ। ਪਿੰਡੀ ਘੋਬ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਸਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਚਾਰ ਕੁੰਭ ਪੁਰਬ, ਚਾਰ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਚਾਰ ਵਾਰ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸੁਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਇਤਨੀ ਮਨਮੋਹਕ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਐਸੇ ਮਹਾਨ ਪੁਜਨੀਕ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ—

ਹਮ ਸੰਤਨ ਕੀ ਰੇਨੁ ਪਿਆਰੇ ਹਮ ਸੰਤਕ ਕੀ ਸਰਣਾ।

ਸੰਤ ਹਮਾਰੀ ਓਟ ਸਤਾਣੀ ਸੰਤ ਹਮਾਰਾ ਗਹਣਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ 614)

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਐਮ.ਏ., ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜੀਵਨ, ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁ: ਸੱਚਖੰਡ ਬੋਪਾਰਾਏ ਕਲਾਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫਰਵਰੀ 1953, ਪੰਨਾ 5.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5.
3. ਮਾਸਟਰ ਮੁਖਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰ, ਅਨਮੋਲ ਲਾਲ, ਸਵੈਨ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਅੱਡਾ ਟਾਂਡਾ, ਜਲੰਧਰ, 1996, ਪੰਨਾ 5.
4. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜੀਵਨ, ਪੰਨਾ 5.
5. ਅਨਮੋਲ ਲਾਲ, ਪੰਨਾ 7.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 116.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 114.
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 90.
9. ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਨਾ 16.
10. ਅਨਮੋਲ ਲਾਲ, ਪੰਨਾ 99.
11. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1990, ਪੰਨਾ 599.
12. ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ, ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਲੇਖ, ਪੰਨਾ 5.
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10-11.
14. ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ, ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਬੋਧ, ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ,

- 1999, ਪੰਨਾ 276.
15. ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 483.
  16. ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਬੋਧ, ਪੰਨਾ 277.
  17. ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ, ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ, ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਰਾਜ ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1937, ਪੰਨਾ 152.
  18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 153.
  19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 153.
  20. ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 484.
  21. ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ, ਪੰਨਾ 153.
  22. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 666.
  23. ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 485.
  24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 486.
  25. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1429.
  26. ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਬੋਧ, ਪੰਨਾ 299.
  27. ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 489-490.
  28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 487.
  29. ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਪੰਡਿਤ ਸਵਾਮੀ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਨਾ 48.
  30. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 490.
  31. ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਬੋਧ, ਪੰਨਾ 280.
  32. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 282.

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ

1. ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਦਸੰਬਰ 2000.
ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਸਤੰਬਰ 1999.
ਭਾਗ ਤੀਜਾ, ਫਰਵਰੀ 2002.
ਭਾਗ ਚੌਥਾ, ਮਾਰਚ 2002.
2. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ), ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜੀਵਨ, ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬੋਪਰਾਏ ਕਲਾਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1953.
3. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1953.

4. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਭਾਈ, ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1991.
5. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰਮੁਖ ਦਰਸ਼ਨ, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 2008.
6. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੈਸ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ 1891, ਭਾਗ ਦੂਜਾ 1892.
7. ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, ਭਾਰਤ ਮਤ ਦਰਪਣ, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1992.
8. ਉਹੀ, ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ, ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵੈਕਯਗਜ ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1937.
9. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1952.
10. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, ਨਿਰਮਲ ਦਰਪਣ, ਮਹੰਤ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਰੋਪੜ, 2002.
11. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਹਾਲ ਡੇਰਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਲਛਮਨਸਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2009, (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)
12. ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, (ਸੰਪਾਦਕ) ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1951.
13. ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, (ਸੰਪਾ.) ਡਾ: ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨਸਾ, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
14. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਲੀ, ਕਲਗੀਧਰ ਕਲਮ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ, ਕਲਮ ਮੰਦਰ, ਪਟਿਆਲਾ।
15. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾਗੁਰੂ (ਗਿਆਨੀ), ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਬੋਧ, ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ, ਹਰਿਦੁਆਰ, 1998.
16. ਮੁਖਤਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਮਾਸਟਰ), ਅਨਮੋਲ ਲਾਲ, ਸਵੈਨ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੱਡਾ ਟਾਂਡਾ ਜਲੰਧਰ 1996.

ਹਿੰਦੀ

1. ਕੌਸ਼ਿਕ ਨਿਰਮਲ ਡਾ॰, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਵਿੰਦ ਸਿੰਘ ਔਰ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਵਿੰਦ ਸਿੰਘ ਟ੍ਰਸਟ, ਕੋਟਕਪੂਰਾ, 1999.
2. ਸ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਿਯੋਗੀ, ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ 108 ਸ੍ਰੀ ਸਹਨਤ ਪਛਿਡਤ ਸਵਾਮੀ ਸੁਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਾਰਾਜ, ਸਨਤ ਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1986.

15

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪੱਧਤੀ

ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਖੇਤਰ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਰਿਹਾ ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਣੀ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਸ ਜਾਣ ਉਹੀ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਸੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣਨੀ ਜਾਂ ਕਰਨੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਅਤੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਰਘੂਨਾਥ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਪੂਰਬਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੇਵਲ ਦਵਿਜਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਤੇ ਇਹੀ ਸੂਦਰ, ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਪੰਡਿਤਾਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਣਗੇ। ਨਿਰਮਲੇ ਭੇਖ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਵਾਪਿਸ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ-ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ' ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਹਰਿਦਵਾਰ, ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ (ਅਲਾਹਾਬਾਦ), ਉਜੈਨ ਅਤੇ ਨਾਸਿਕ ਵਿਖੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੁੰਭ ਮੇਲਿਆਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਹਾਜ਼ਰੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਲੱਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਿਰੰਤਰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਲੱਗਿਆ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਏ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਤੱਤ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਭੇਖ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤੀ ਕਹਿ ਕੇ ਨਕਾਰਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਅੱਖੋਂ ਪਰੇਖੇ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਜਾਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ

ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜੁਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਆਦਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੇਖ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਬਸਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮੋੜ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦਵਿੱਜ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਭੇਖ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਭੇਖ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਣਾ, ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਅਤੀਤ-ਭੇਸ ਧਾਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਬਨਾਰਸੋਂ ਮੁੜਨ ਸਾਰ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰੇਕ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਦਮਦਮੇ ਤੋਂ ਨੰਦੇੜ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਹੀ ਰੱਖਿਆ। ਪੰਡਿਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪ ਨਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਧੁਰ ਦੱਖਣ (ਨੰਦੇੜ) ਤੱਕ ਆਪ ਦੇ ਹਮ-ਰਕਾਬ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ।"

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਬਰ ਅਤੇ ਜੁਲਮ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਪੂਰ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿੱਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਜੁਲਮ ਦਾ ਦੌਰ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਹੋਣਾ ਹੀ ਮੌਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਦੀ ਰੱਖੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਨ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲੇ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਮਲੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਬਲਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੜੀਆਂ-ਬੂਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਜੇਕਰ ਇਕੋ ਥਾਂ ਤੇ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਟਕਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਆਮ ਲੋਕ ਦੇਸੀ ਇਲਾਜ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ

ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਇਹ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਇਲਾਜ ਇਕ ਸੰਤ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉੱਚ ਇਖਲਾਕੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਸਨ। ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਰੁਚਿਤ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਨਨ ਸੰਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਕ ਸਾਧੂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪਿਛਲੇ ਡੇਰੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹਨ ਪਰ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਦਾ ਇਕ ਐਬ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸੰਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿਲਣ ਆਏ ਉਸ ਸਾਧੂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਸੰਤ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁਛਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸੰਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਔਗੁਣ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹੋਣ। ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਗੁਣ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਔਗੁਣ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਨ। ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੰਤ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨਜਾਚ ਸਿਰਜਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਅਖਾੜਿਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ- ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਖਾੜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਨਿਰਮਲੇ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਅਖਾੜਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ ਆਦਿ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲ ਕੇ ਰੁਪਈਆ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖਾੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਖਾੜੇ ਵਿਖੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਪਰੰਪਰਾ ਆਰੰਭ ਹੋਈ, ਉਹ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਇਸ ਅਖਾੜੇ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਖਾੜਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੱਕ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਰੌਚਿਕ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਆਬਾਦੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਨੇੜੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਜੰਡ ਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਖੂਹ ਲਗਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਬਾਹਰੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾਤਣਾਂ ਲਿਆ ਕੇ ਇਕ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਟੰਗਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਲੋਕੀ ਦਾਤਣਾਂ ਲਿਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਫੇਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾਤਣਾਂ-ਭਰਿਆ ਡੱਬਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਲਟਕਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕੀ ਦਾਤਣਾਂ ਲੈਣ

ਲਈ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਫੇਰ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਲੱਜ ਲੋਟਾ ਵੀ ਧਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦਾਤਣਾਂ ਦਾ ਡੱਬਾ ਵੀ ਖੂਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਲੋਕ ਏਥੇ ਹੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਲੋਕੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਸੁਣਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਐਸਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੇਸ ਰੱਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਰਹਿਤਵਾਨ ਸਿੰਘ ਸਜਾ ਲਿਆ।"³

ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ- ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੂਰ-ਦੂਰਾਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਨੂੰ "ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ -ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ, ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਿੰਧੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ। ਇਸ ਨਿਰਮਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਟੀਕਾ, ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਬਹਿਸ ਮੁਬਾਹਸੇ ਜਾਂ ਖੰਡਨ-ਮੰਡਨ, ਅਲੰਕਾਰ, ਕਾਵਯ ਆਦਿ ਲਗਪਗ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।"⁴ ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਦੀਰਘ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਜਾਣੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਹੇਠਾਂ ਤੱਕ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਬਾਖੂਬੀ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਟੀਕੇ, ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ, ਵਿਆਕਰਣ, ਛੰਦ, ਕੋਸ਼, ਪ੍ਰਯਾਯ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕਣ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨਜਾਚ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ

ਮਰਯਾਦਾ ਪਿੱਛੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਿੰਨੇ ਸਜੱਗ ਅਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦਾ ਹੈ :

ਪੁਸਤਕ ਰਚੇ ਨਿਰਮਲਯੋ ਜੇਹੈ। ਪਰਾਚੀਨ ਕਿਛੁ ਕੈਂਹੋਂ ਤੇਹੈਂ।
 ਸਤ੍ਰਾ ਸੈ ਪਚਾਨਵੇ ਮਾਹੈ। ਸਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਸੀ ਜਾਹੈ।
 ਚੇਤਨ ਮਠ ਦਿਢ ਬਾਧਯੋ ਨੀਕਾ। ਰਚਯੋ ਅਦ੍ਵੈਤ ਸਿਧੀ ਪਤ ਟੀਕਾ।
 ਪਛਨ ਹਰਾ ਪੰਡਤ ਬਹੁ ਜਾਨੈ। ਪੁਨ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭਯੋ ਮਹਾਨੈ।
 ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ ਜਾਹਿ ਰਚਯੋ। ਕਰਮ ਵਿਪਾਕ ਸ੍ਰੁਪਨ ਅਧਯਾਯੋ।
 ਨਾਟਕ ਚੰਦ੍ਰ ਪ੍ਰਬੋਧ ਉਦਾਰੇ। ਮੋਖ ਪੰਥ ਅਧਯਾਤਮ ਭਾਰੇ।
 ਗੁਰੂ ਕੌਮਦੀ ਕੌਰ ਮ੍ਰਿਗੋਸ। ਪਰਾਚੀਨ ਹੈ ਰਚੀ ਵਸੋਸ।
 ਇਤਯਾਦਿਕ ਉਨ ਗ੍ਰੰਥ ਅਪਾਰੇ। ਜਬ ਜਬ ਰਚੇ ਸੇ ਲੇਹੁ ਨਿਹਾਰੇ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ- ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ, ਅਧਿਐਨ, ਕਥਾ, ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਬੁੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਲੇ ਚੱਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਪਾਠ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਸ ਤੋਂ ਲਾਹਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵਿਧੀਵਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੰਗਿਆਂ ਵਿਖੇ ਚੱਲਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਬੁੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਸਮਰਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਲਈ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਸਰਦਾਰ ਹੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਾ ਬਦਲਿਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘਟਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਬੁੰਗੇ ਵੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ। ਬੁੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਅਖਾੜਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ- ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਜ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਾਰਜ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਕਾਰਜ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਏ। ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਪਿੰਡਾਂ, ਨਗਰਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਮਾਰਗ ਪਾਉਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦੇਣ ਹੈ। ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪਾਲਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਬਿਰਤੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਆਗੂ ਨੂੰ ਮੰਡਲੇਸ਼ਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਮਹਾਂਮੰਡਲੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਸਾਧੂ ਜਾਂ ਸੰਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਰਾਗ, ਸਾਜ਼, ਗਾਇਨ, ਵਿਖਿਆਨ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਠਿਤ ਸੰਤ ਜਿਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਸਥਾਨਕ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੋਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਸੰਗਤ ਛੇਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਈ ਅਵੱਗਿਆ ਪਾਪ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸੰਗਤ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਰਤੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਸੀ ਭੇਦਭਾਵ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹ ਆਪ ਅਜਿਹੇ ਕਰਤੋ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤਪ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਆਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ-ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੌਦਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਮੰਡਲੀ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਵਿਖੇ ਇਹ ਸੰਤ ਇਕ ਝਾੜੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਂਮੰਡਲੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤਚਾਰੀਆ ਦੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਵਿਖੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਤ ਮਹਾਂਮੰਡਲੇਸ਼ਵਰ ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਛੇਤ੍ਰ ਵਾਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਯਾਤਰੂ ਸੰਗਤ ਵਾਸਤੇ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਆਪ ਜੀ ਇਕ ਦਫ਼ਾ ਮੰਡਲੀ ਲੈ ਕੇ ਨੇਪਾਲ ਰਾਜ ਕਾਠਮੰਡੂ, ਪਸ਼ੂਪਤੀ ਨਾਥ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਵਾਸਤੇ ਗਏ। ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ ਕਥਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਨੇਪਾਲ ਨਰੇਸ਼ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਮੰਤ੍ਰਣ ਦੇ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਕਈ ਦਿਨ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਕਥਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਮੁੱਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, "ਮਹਾਰਾਜ ਜਿਥੇ ਹੋਰ ਭੋਖਾਂ ਦੇ ਏਥੇ ਸਥਾਨ ਹਨ ਓਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਵੀ ਧਰਮ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚਾ ਨੇਪਾਲ ਸਰਕਾਰ ਸਹਿਨ ਕਰੇਗੀ। ਜੇ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਓਥੇ ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਬਰਾਂਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਰਮਤ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ- ਰਮਤ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਰਮਣ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਤੁਰਦੇ-ਫਿਰਦੇ ਰਹਿਣੇ। ਸਾਧੂ ਭਾਰਤ ਦੇ

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਰਮਤ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਰਮਤ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ "ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼੍ਰੀ ਲੈ ਕੇ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਪਿੰਡਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੇ। ਰੰਮਤ ਅਖਾੜਾ ਜਿਥੇ ਵੀ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ, ਚੰਗੀ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇਖ ਕੇ ਖੇਮੇ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਦੋਆ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ, ਆਰਤੀ, ਪੂਜਨ, ਅਰਦਾਸੇ - ਇਹ ਸੁਬਹ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਲੋਕ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਡੇਰੇ ਦਾ ਮਹੱਤ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਗਰ ਕੋਈ ਵੀ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੰਤ ਲੰਗਰ ਆਪ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੰਮਤ ਅਖਾੜਾ ਰਾਤ ਦਿਨ ਸਫ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ।"

ਸ਼ਾਹੀ ਕੱਢਣੀ- ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਮੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੀਰਥਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਮੌਕੇ ਸਾਧੂ-ਸੰਤ ਆਪਣੇ ਸਵਾਮੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਾਹੀ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਬਉੱਚ ਮੰਨ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮੂਹ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਕੱਢਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਿਨਾਂ ਅਤੇ "ਮੇਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰੀ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੱਲ ਅਨੇਕ ਦਰਸ਼ਕ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਜਲੂਸ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਓਥੇ ਗੁਰਮਤ ਬਾਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦਾ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਢੰਗ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ।" ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਈ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਧੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਲੱਗੇ।

ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਨਾ- ਸੰਵਾਦ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰੁਝਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਸਹਿਜ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਜਿਹੜਾ ਉਸਾਰੂ ਸਿੱਟਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ

ਪ੍ਰਭੂ-ਮੁਖੀ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਸੰਵਾਦ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਸੰਵਾਦ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਤੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਜਾਤ ਦਿਵਾਈ। ਜਿਹੜੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਥੇ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਮੁਖੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਕੁਝ ਇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਗਯਵਿਜਈ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੋਚ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕੌਣ ਕਰੇ? ਅਖੀਰ ਪੰ. ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਪੰ. ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸੂਝਬੂਝ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਨਿਰੁੱਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਪੰ. ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਦੰਡੀ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਨਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤ੍ਰਿਯੰਬਕੇਸ਼ਵਰ (ਨਾਸਿਕ) ਵਿਖੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਕੁਸ਼ਾਵ੍ਰਤ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਨ, ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਜਾਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੰਦਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੇਵਲ ਅਣਸੀਤਾ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਅਤੇ ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਜਾਣ ਦਾ ਨਿਯਮ ਸੀ। ਨਿਰਮਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਛਹਿਰਾ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਸ ਵੱਲ ਤੁਸੀਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰੋ, ਉਹੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕਰੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪੰ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਆਦਿਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੱਤਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰੁੱਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਕੁੰਭ ਦੇ ਮੌਕੇ ਕੇਵਲ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੀਤੇ ਹੋਏ ਵਸਤਰਾਂ ਸਹਿਤ ਅਤੇ ਸਿਰ ਢੱਕ ਕੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਸਵਾਮੀ ਦਇਆਨੰਦ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਠਾਕਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੋਹਾਲਸਾ ਨੇ ਤੋੜਿਆ ਸੀ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਹੰਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਸਿੱਖ 'ਖਾਲਸਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਕੋ ਰਾਤ ਵਿਚ ਹੀ 'ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਤਕ' ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਏਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ- ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂਕੁਲ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ-ਅਰਪਣ ਕਰ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਰਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆ-ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਮਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਭੋਖ ਅਤੇ ਆਚਰਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਰੌਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਮੌਖਿਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦਾ ਪਾਠ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਮੁੱਚਾ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬੋਲ-ਬੋਲ ਕੇ ਪਾਠ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਅੱਖਰ ਮੂੰਹ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਚਾਰਨ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਬਾਣੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਸੁਖਮਨੀ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਆਦਿ। ਤੀਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ, ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਹਨੂੰਮਾਨ ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।

ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਜਿਹੀ ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ, ਜੜ੍ਹੀਆਂ-ਬੂਟੀਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ, ਕਥਾ-ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਆਦਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਹਰ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਦਲਦੇ ਗਏ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੁਖ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਹੜੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਗੁਰੂਕੁਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕ ਇਸ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਤੁਰੇ ਗਏ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਵਿਦਿਅਕ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸਥਾਨਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ ਜਿਥੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਿਰਪੱਖ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਘਟਣ ਲੱਗੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚਾ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉੱਚ-ਵਿਦਿਆ, ਵਿਗਿਆਨ, ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਆਦਿ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ, ਉਹ ਨਾਕਾਫ਼ੀ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਮਹਿੰਗੀ। ਪਿਛਲੇ ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਈ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਜਿਥੇ ਨਵੇਂ ਕਾਲਜ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਨ ਉਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਲੋੜ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਇਸ ਦੌੜ ਵਿਚ ਸੂਝਵਾਨ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ ਲੋਕ ਵੀ ਇਹ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਉਨਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵੱਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੀ ਵਿਦਿਆ ਵੱਲ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਰਗ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਿਦਿਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੇਵਲ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਨਤੀਜੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਨੇ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ, ਨਤੀਜੇ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਣਗੇ। ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਲਾਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਤੱਕ ਦੇ ਗਰੀਬ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਟੇ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗਰੀਬ ਘਰਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬੱਚਾ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਚਲਾ ਜਾਏ, ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ, ਬਲਕਿ ਫਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਚੇਤ-ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਗਰੀਬ ਦਾ ਮੂੰਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੋਲਕ' ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਕਤ ਵੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਅਲੋਪ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਰਾਹੀਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਬਣੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਬੋਲਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੇਖ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ

ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੰਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੀਚੇਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਯੋਗਦਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੇਣ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 149.
2. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰਾ, ਕੁੱਝ ਅਣਗੌਲੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 445.
3. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੇਣ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 152.
4. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨੇ 1261-61.
5. ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਦੇਣ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 123.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 130.
7. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ, ਸਿੱਖ ਮਤ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲਾ-ਯੋਗਦਾਨ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 141.

16

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿਕਿਤਸਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ

ਵੈਦ ਮਹੰਤ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ

ਪੰਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਪੰਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਸੰਨ ਈ. 1686 ਨੂੰ ਵਿਧੀਵਤ ਸਾਜਨਾ ਅਤੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਮਹਾਨ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਾਜਿਆ ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਜਿਥੇ ਗੁਰਮਤਿ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਰਾਗ, ਕਾਵਯ, ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ, ਉਰਦੂ, ਪੰਜਾਬੀ, ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਧੁਰੰਧਰ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਕੇ ਅਕੱਥਨੀਯ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਂ ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ-

ਸਰਬ ਰੋਗ ਕਾ ਅਉਖਦੁ ਨਾਮੁ॥

ਕਲਿਆਣ ਰੂਪ ਮੰਗਲ ਗੁਣ ਗਾਮੁ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ, ਮਹਲਾ 5)

ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਕੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਤਨੁ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਵਾਸਤੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ, ਐਲੋਪੈਥੀ ਅਤੇ ਹੋਮਿਉਪੈਥੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਚਿਕਿਤਸਾਲਯ, ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਵੈਦਾਂ, ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੇ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੰਥਨ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਉਪਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਜਿਹੇ ਰੁਤਬੇ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਵੇਦ, ਉਪਵੇਦ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1. ਆਯੁਰਵੇਦ- ਇਸ ਉਪਵੇਦ ਵਿਚ ਉਮਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵੈਦਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰ ਹੈ।
2. ਗਾਂਧਰਵ ਵੇਦ- ਇਸ ਉਪਵੇਦ ਵਿਚ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰ ਹੈ।
3. ਧਨੁਰ ਵੇਦ- ਇਸ ਉਪਵੇਦ ਵਿਚ ਸ਼ਸਤ੍ਰ, ਧਨੁਖ ਆਦਿ ਬਨਾਉਣ ਅਤੇ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।
4. ਸਥਾਪਤਯ ਵੇਦ- ਇਸ ਉਪਵੇਦ ਵਿਚ ਇਮਾਰਤੀ ਕਲਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰ ਹੈ।

ਆਯੁਰਵੇਦ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਆਯੁਰਵੇਦ ਵਿਦਿਆ ਦਕਸ਼ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਾਈ ਗਈ। ਦਕਸ਼ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਜੀ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੂਰਜ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੇ ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ ਸੰਹਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਆਯੁਰਵੇਦ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ।

ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਅਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਭੇਦ ਭਾਵ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖੀਰ-ਸਾਗਰ ਮੰਥਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕੱਤਕ ਵਦੀ ਤ੍ਰੋਦਸੀ ਨੂੰ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਆਚਾਰੀਆ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਧਨਵੰਤਰੀ ਜੀ ਇਸ ਆਯੁਰਵੇਦ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਸਮੇਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਲਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ।

ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ-
ਰਤਨ ਉਪਾਇ ਧਰੇ ਖੀਰੁ ਮਥਿਆ ਹੋਰਿ ਭਖਲਾਏ ਜਿ ਅਸੀ ਕੀਆ॥

ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਛਪੈ ਕਿਉ ਛਪਿਆ ਏਕੀ ਏਕੀ ਵੰਡੀ ਦੀਆ॥

(ਆਸਾ, ਮਹਲਾ 1, 352)

ਆਯੁਰਵੇਦ ਦੇ ਆਦਿ ਆਚਾਰੀਆ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਧਨਵੰਤਰੀ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਬਾਰੇ ਸਾਹਿਬੇ ਕਮਾਲ ਪੰਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਚੌਬੀਸ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੀ 17ਵੀਂ ਕਥਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਲੇਖਨੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

ਰੋਗਾ ਕੁਲ ਭਏ ਸਭ ਲੋਗਾ॥ ਉਪਜਾ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਜਾ ਕੇ ਸੋਗਾ॥

ਪ੍ਰਮ ਪੁਰਖੁ ਕੀ ਕਰੀ ਬਡਾਈ॥ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੀ ਤਿਨ ਪਰ ਹਰੀ ਰਾਈ॥

ਬਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਕੇ ਕਹਾ ਬੋਲਾਈ॥ ਧਰ ਅਵਤਾਰ ਧਨੰਤਰ ਜਾਈ॥

ਆਯੁਰਵੇਦ ਕੇ ਕਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾ॥ ਰੋਗ ਪ੍ਰਜਾ ਕੇ ਕਰੀਯਹ ਨਾਸਾ॥

ਤਾਂਤੇ ਦੇਵ ਇਕੱਤਰ ਹੁਐ, ਮਥਿਯੋ ਸਮੁੰਦਰਿਹ ਜਾਇ॥

ਰੋਗ ਬਿਨਾਸਨ ਪ੍ਰਜਾ ਹਿਤ ਕਾਵਿਯੋ ਧਨੰਤਰ ਰਾਇ॥

(ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਧਨਵੰਤਰੀ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ-

ਆਯੁਰਵੇਦ ਤਿਨ ਕੀਯੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼॥ ਜਗ ਕੇ ਰੋਗ ਕੀਯੋ ਸਭ ਨਾਸਾ॥

ਬੇਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੁ ਕਰੁ ਪ੍ਰਗਟ ਦਿਖਾਵਾ॥ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਉਖਧੀ ਕੋ ਬਿਦਤਾਵਾ॥

(ਧਨੰਤ੍ਰ ਰਾਵ)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਖੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਵਿਦਿਆ ਉਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਅਸੰਖਾਂ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਦੇਣਹਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ, ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਹ ਦਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਅਨੁਸਾਰ- ਉਮਰ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਵੇਦ ਆਯੁਰਵੇਦ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜੇ, ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਧਯ/ਅਸਾਧਯ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਵਾਸਤੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ।

ਅੱਜ ਤੋਂ ਕਰੀਬ 1400 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰੀਕ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਮਹਾਂਬੀਰ "ਏਲੇਕ ਜੈਂਡਰ" ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ

ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਾਧਯ/ਅਸਾਧਯ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵੈਦਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕਰੀਬਨ 1300 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਗਦਾਦ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ "ਖਲੀਫਾ ਹਾਰੂ ਅਲਰਸੀਦ" ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਇਲਾਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿਕਿਤਸਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਮਝ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਵੈਦਾਂ ਨੂੰ ਅਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਆਯੁਲ-ਉਲ ਨਾਮ ਦੀ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਠਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਲੋਗ ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਯੁਰਵੇਦ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਸ਼ਰਕ, ਸਰਸਸ ਅਤੇ ਵੇਦਾਨ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਤਿੱਬਤ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਗ੍ਰੰਥ ਚਰਕ, ਸੁਸ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਨਿਦਾਨ ਹੀ ਸਨ ਜੋ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਨਾਮ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਭੰਸ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਵੇਰਵਾ ਕੁਝ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

- ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮੰਡਲ 2, ਸੂਕਤ 7 ਅਤੇ ਮੰਤ੍ਰ 16 ਵਿਚ ਆਯੁਰਵੇਦ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।
- ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮੰਡਲ 1, ਸੂਕਤ 117 ਅਤੇ ਮੰਤ੍ਰ 13 ਵਿਚ ਚਯਵਨ ਅਵਲੋਹ ਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਾਰਕ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।
- ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮੰਡਲ 1, ਸੂਕਤ 116 ਅਤੇ ਮੰਤ੍ਰ 15 ਵਿਚ ਸ਼ੱਲ ਵਿਦਿਆ (ਸਰਜਰੀ) ਅਤੇ ਟੁਟੀ ਫੁਟੀ ਲੱਤ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਬਨਾਵਟੀ ਲੱਤ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮੰਡਲ 1, ਸੂਕਤ 116 ਅਤੇ ਮੰਤ੍ਰ 16 ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਬਨਾਵਟੀ ਅੱਖਾਂ ਲਾਉਣ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗ੍ਰੀਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਫਲਾਤੂਨ (ਵੈਦ) ਸੁਕਰਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚੇਲਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਇਕ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਥੀਉਰੀਟੇਡਸ ਹੈ। ਹਕੀਮ ਅਫਲਾਤੂਨ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਲੀਨੂਸ ਆਪਣੇ ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਵਿਦਿਆ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਸਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਖੇ ਆਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂਨਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਵਿਦਿਆ ਨੇ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਪਸਾਰੇ। ਹਕੀਮ ਜਾਲੀਨੂਸ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਗੁਰੂ ਅਫਲਾਤੂਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਾਲ ਗਿਆਨ ਦੇ 36 ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਚਿਕਿਤਸਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਰੂਪ ਕੱਢ ਕੇ ਇਕ ਕਾਠ ਦੀ ਤਖ਼ਤੀ ਉੱਪਰ ਲਿਖ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਜਾਂਮੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਟਕਾਈ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਦਿਨ ਨੇੜੇ ਆਏ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਇਸਤ੍ਰੀ (ਘਰਵਾਲੀ) ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਗਲ ਦੀ ਤਖ਼ਤੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦੱਬ ਦੇਣੀ। ਅੰਤ ਉਸ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਹਕੀਮ ਜਾਲੀਨੂਸ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤਖ਼ਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਛੇਤੀ

ਨਾਲ ਕਬਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਪੜ੍ਹੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਅਮੋਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ (ਰੁਚੀ) ਆਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਯੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਅਰਸਤੂ ਆਦਿਕ ਵੈਦਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੇ. ਐਫ. ਰਾਇਲ. ਡੀ. ਆਰ. ਐਲ. ਐਮ. ਜੀ. ਸੀ. ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਸੀ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆਇਟਕ ਮੈਡੀਕਲ ਅਤੇ ਫਿਜ਼ੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਏਡਿੰਗਰਾ (ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ) ਅਰ ਮੈਡੀਕੋ ਸਰਜੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲੰਡਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਆਯੁਰਵੇਦ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਬ ਯੂਨਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਉਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸੂਰਜ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਉਪਵੇਦ ਆਯੁਰਵੇਦ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਅਦਭੁਤ, ਚਮਤਕਾਰੀ ਰਚੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅਵਸਯ ਹੀ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਰਾਜਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ, ਵਿਦਵਾਨ, ਪੰਡਿਤ, ਯੋਗੀ ਅਤੇ ਵਿਰੱਕਤ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਅਤੇ ਖਣਿਜਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੋਗ ਪਿਛਲੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਹੀ ਚਿਕਿਤਸਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕੈਮੀਕਲਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ, ਇਹਨਾਂ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਐਲੋਪੈਥੀ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਕੈਮੀਕਲਾਂ ਦਾ ਜੀਵਾਂ ਉੱਪਰ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ (Dilution), ਮਿਲਾਵਟ ਹੋ ਕੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਰੋਗ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਸਾਧਯ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਸੁਣਿਆ, ਵੇਖਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਐਲੋਪੈਥੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਿਥੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵੇਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਫਿਤਰਤ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਰੋਗ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਸ਼ਰਤ ਦਵਾਈ ਖਾਣ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਤਿਆਰ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਵੰਗ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਾਸਤੇ ਕਤਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਐਲੋਪੈਥੀ ਦਵਾਈਆਂ ਜੀਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਰਚ ਕੇ (dilution) ਸਾਧਯ ਅਤੇ ਅਸਾਧਯ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ, ਖਣਿਜਾਂ, ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਬਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਾਧਯ ਰੋਗ ਦਾ ਰੋਗੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੋਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਿਹਤ-ਯਾਬ ਹੋ ਸਕੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧਿਆ ਫੁਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੈਦ, ਹਕੀਮ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਤੋਂ ਰੋਗਾਂ ਵਾਸਤੇ

ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਗੁਣ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਹੀ ਔਸ਼ਧੀ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਣ ਹੈ-

ਨਾਨਕ ਪਰਖੇ ਆਪ ਕਉ ਤਾਂ ਪਾਰਖੁ ਜਾਣੁ॥

ਰੋਗ ਦਾਰੂ ਦੇਵੈ ਬੁਝੈ ਤਾ ਵੈਦੁ ਸੁਜਾਣੁ॥

(ਮਾਝ, ਮਹਲਾ 1, 149)

ਚਰਕ ਸੰਹਿਤਾ ਨੇ ਵੈਦ ਜਨਾਂ ਨੂੰ (ਰੱਬ) ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਵੈਦ ਔਸ਼ਧੀ ਦੁਆਰਾ ਰੋਗੀ ਦਾ ਰੋਗ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਅਰੋਗ ਕਰ ਦੇਵੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਮਾਨ ਹੈ।

ਔਖਧੀ ਜਨਵੀ ਤੋਯੰ, ਵੈਦਯੋ ਨਾਰਾਯਣੋ ਹਰੀ॥

ਜੇ ਵੈਦ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਦਇਆ ਅਤੇ ਭੈ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹਿ ਕੇ ਔਸ਼ਧੀ ਦੁਆਰਾ ਚਿਕਿਤਸਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।

ਰੋਗੁ ਮਿਟੈ ਹਰਿ ਅਵਖਧੁ ਲਾਇ॥

ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੂੰ ਈਰਖਾ ਵਸ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਮੁੱਛ ਦਾ ਵਾਲ ਖਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਹਕੀਮਾਂ ਵੈਦਾਂ ਨੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਹਕੀਮ ਨੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਹਰੜ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਲੌਂਗ ਦਾ ਚੂਰਣ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸੋਚੀ ਪਰ ਇਤਨਾ ਭਾਰਾ ਲੌਂਗ ਅਤੇ ਹਰੜ ਦਾ ਮਿਲਨ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਛਟਾਕ (50 ਗ੍ਰਾਮ) ਦੀ ਇਕ ਹਰੜ ਅਤੇ ਇਕ ਤੋਲੇ (10 ਗ੍ਰਾਮ) ਵਜਨ ਦਾ ਇਕ ਲੌਂਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਔਸ਼ਧੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਨ ਕਰਵਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾਨ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋਇਆ।

ਨਿਮਰਤਾ ਭਰਪੂਰ, ਸਤੋਗੁਣੀ, ਨਿਰਭੈ, ਨਿਰਵੈਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਕਲਗੀਧਰ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦਾ ਸਾਜਿਆ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਡੇਰਿਆਂ, ਆਸ਼ਰਮਾਂ, ਕੁਟੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖ ਕੇ ਆਏ ਰੋਗੀਆਂ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਇਲਾਜ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਹਿੱਤ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉੱਘਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਸਤਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਯ/ਅਸਾਧਯ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ, ਉਥੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਭਾਸ਼ਾ, ਅਰਬੀ, ਉਰਦੂ ਹਿਕਮਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਸਟੀਕ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਰੋਗਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਧ ਯੋਗਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਅਕੱਬਨੀਯ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹਸਪਤਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹੀ ਆਪਣਿਆਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਖੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਯੋਗ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਸਦਾ ਹੀ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੇਰ ਨਾਲ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਚਿਕਿਤਸਾਲਯ, ਔਸ਼ਧਾਲਯ, ਔਸ਼ਧੀ ਕੇਂਦਰ, ਡਿਸਪੈਂਸਰੀਆਂ, ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਸਤਿਪੁਰਖ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਵੈਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਖਲਾ ਦਾ ਸੂਰਜ ਚਮਕਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦੀਵ ਕਾਲ ਚਮਕਦਾ ਰਹੇਗਾ, ਇਹ ਸਤਿਗੁਰੂ

ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਅਸੀਸ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਚਿਕਿਤਸਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਤਿਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਲੜੀ- ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਦੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਆਚਾਰੀਆ, ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੈਦ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਔਸ਼ਧੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਚੰਦਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬ੍ਰਹਮਕੁਟੀ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਚਿਕਿਤਸਾ ਵਿਚ ਉਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਨਾੜੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਧੁਰੰਧਰ ਗਿਆਤਾ ਸਨ। ਭੋਖ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸ ਸਿੰਧੂਰ ਦੀ ਇਕ ਪੁੜੀ ਰੋਗੀ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਰਸਾਇਣੀ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਜਪ, ਤਪ, ਤਿਆਗ, ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਜੋ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਪੰਡਿਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੈਦਯ ਰਤਨ, ਚਮਤਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਲਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵੈਦਰਾਜ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਵਿਚ ਅਦੁਤੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਔਜ਼ਾਰ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਰੋਗੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਰੂਪ ਸਨ। ਉਹ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਪੰਡਿਤ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਗੋ ਵਾਲੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਆਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੈਦਭੂਸ਼ਨ ਨੈਣੇਵਾਲ ਵਾਲੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਮਹੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੈਦ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਰੋਗ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਰਚੇ ਹਨ।

ਮਹੰਤ ਜੈ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੰਡਾਂਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ਵਾਲੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵੈਦ ਸਨ। ਫਰੀਦਕੋਟ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣਾ ਆਪ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਉੱਪਰ ਅਥਾਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਕੁਰਸੀ ਨਸ਼ੀਨ ਸਨ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਘੋਲੀਏ ਵਾਲੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਚਿਕਿਤਸਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੈਦਰਾਜ ਸਨ। ਅਸਾਧ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਾਲੇ ਸਤਿਪੁਰਖ ਸਨ।

ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਰਸੇ ਵਾਲੇ, ਮਹੰਤ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡ ਸ਼ਕੂਰ, ਮਹੰਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਭਗਤਾ ਭਾਈ ਕਾ, ਮਹੰਤ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਗਤਾ ਭਾਈ ਕਾ, ਪੰਡਿਤ ਚੇਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡ ਰਸੂਲਪੁਰ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਹੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੋਹ ਸਾਹਿਬ ਧੁੰਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗਿਆਨੀ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਬੋਹ ਸਾਹਿਬ ਧੁੰਦਾ, ਮਹੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਰੇਵਾਲਾ, ਮਹੰਤ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾੜੀਆ ਕਲਾਂ, ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ।

ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਥਾਨ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਚਰਨਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਸ਼ੀ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਧਨੀ, ਗੁਰਮਤਿ, ਭਾਸ਼ਾ, ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਜਯ ਰਿਸ਼ੀ ਜੋ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੇ ਵੀ ਅਦੁੱਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਉਥੇ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾਨ ਅਤੇ ਬੇ-ਔਲਾਦ ਜੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ। ਆਪ ਜੀ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਨਿਮਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੱਧ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸਨ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਭੂਸ਼ਨ ਸਨ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਲਾਏ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਭੰਡਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਮਹੰਤ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਉਸੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾ ਕੇ ਬਾਬੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਸੰਤ ਬਿੱਕਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਚਲਾ ਕੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਹੈ।

ਸੰਤ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੈਦ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਬਾ ਵੈਦ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਚਮਕਦੇ ਸਿਤਾਰੇ ਸਨ। ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਵਿਚ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਸੀ। ਆਪ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਆਪ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵੈਦ ਮੰਡਲ ਪੰਜਾਬ ਰਜਿਸਟਰਡ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਚਾਨਕ ਸਰੀਰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੱਲੀ ਵਾਲੇ ਅਪੂਰਵ ਵੈਦ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਡੱਲੀ ਵਿਖੇ ਲੰਮਾਂ ਸਮਾਂ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖ ਕੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਕੇਂਦਰ ਚਲਾਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ। ਇਸੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਸੰਤ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਖਵਾਸਪੁਰ ਵਾਲੇ ਅਦੁੱਤੀ ਵੈਦ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਮਹੰਤ ਗਿਆਨੀ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ, ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜਾ ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਬੋਰਡ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਧੁਰੰਧਰ ਵੈਦ ਸਨ। ਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਹੈ। ਮਾਲੀਖੋਲੀਆ (ਪਾਗਲਪਨ) ਦੇ ਰੋਗੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਕ ਪੁੜੀ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਕੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਇਲਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸੰਗਲ ਖੁੱਲਵਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਮਹੰਤ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਪੋਤਰੇ ਚੇਲੇ ਮਹੰਤ ਸੁਖਚੈਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵੈਦ ਹਨ ਅਤੇ ਚਿਕਿਤਸਾ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਮਾਣ ਹੈ।

ਮਹੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ, ਗੁਰੂਸਰ ਖੁੱਡਾ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੈਦ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਚਿਕਿਤਸਾ ਅਤੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਦੀ ਸੰਬਿਆ ਵੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਆਚਾਰੀਆ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਪ੍ਰਬੀਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ, ਉਰਦੂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟ ਵੈਦ ਹੋਏ

ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਟੀਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸਟੀਕ ਤਕਰੀਬਨ ਸਰਬ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਦੇ 33 ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ 3115 ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਸਟੀਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਵੀ ਗੰਗਯਤੀ ਨਿਧਾਨ ਸਟੀਕ, ਵਿਆਸੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਸਟੀਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਭੰਡਾਰ, ਬਾਲ ਚਿਕਿਤਸਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਚਿਕਿਤਸਾ, ਨਿਰਮਲ ਵੈਦ, ਜੇਬੀ ਵੈਦ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਲੈ ਕੇ ਲਾਭ ਉੱਠਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ।

ਇਸੇ ਸ਼ੁੱਖਲਾ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੈਦ ਹਨ, ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਹਨ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਦਰਸ਼ਨੀਯ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦੀ ਅਤੀ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਜਿਥੇ ਗੁਰਮਤਿ ਭਾਸ਼ਾ, ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ ਉਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲੇ ਭੇਖ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਡੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਮਹੰਤ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਸਰੋਜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਪੰਡਿਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਯੋਗੀ ਸੰਤਪੁਰਾ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਅਦੁੱਤੀ ਵੈਦ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੰਵਰਕੌਰ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ ਬਠਿੰਡਾ ਵਾਲੇ ਵੈਦ ਵਿਸ਼ਾਰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਚਿਕਿਤਸਾ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਚਿੱਟੀ ਕੁਟੀਆ ਲੰਗੜੋਏ ਵਾਲੇ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਵੈਦ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਰੋਗ ਦੀ ਔਸ਼ਧੀ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵਾਸਤੇ ਮਾਣ ਹਨ।

ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਮਯੋਗੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਮਤਕਾਰੀ ਵੈਦ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਮਾਣ ਹੈ।

ਮਹੰਤ ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੱਲੀ ਵਾਲੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦਾ ਉੱਚਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਉਠਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਜਿਥੇ ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਨਾਮ ਬਾਣੀ, ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਸ਼ਿਸ਼ ਮਹੰਤ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਵੈਦ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਮਾਣ ਹੈ।

ਸੰਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੈਦ ਭਟਨੂਰੇ ਵਾਲੇ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਵੈਦ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭੇਖ ਵਾਸਤੇ ਮਾਣ ਹਨ।

ਵੈਦ ਬਾਬਾ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੋਗਪੁਰ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਚਿਕਿਤਸਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਮਨ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਚਿਕਿਤਸਾ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਸੰਤ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੋਗਪੁਰ ਵਾਲੇ ਵੀ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦੇ

ਹਨ ਅਤੇ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਕੇਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵੈਦ ਹਨ। ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸੰਤ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ।

ਵੈਦਯ ਰਤਨ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੈਦ, ਪਿੰਡ ਦਰੀਆ ਵਾਲੇ ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਨਾਲ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਵਾਸਤੇ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਮਹੰਤ ਕਮਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੁਖਾਨੰਦ ਵਾਲੇ ਵੀ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਵਿਚ ਉਲੇਖਨੀਯ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਭੋਖ ਵਾਸਤੇ ਮਾਣ ਹਨ।

ਮਹੰਤ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਤਰੁੰਵਾ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੈਦ ਸਨ। ਅੱਗੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਵੈਦ ਮਹੰਤ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਵੈਦ ਸਨ। ਉਸੇ ਲੜੀ ਵਿਚ ਵੈਦ ਮਹੰਤ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਵੈਦ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਵੈਦ ਧਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਂਕ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲ ਡੇਰਾ ਨਹਿਰ ਵਾਲਾ, ਧਰਮਕੋਟ ਵਿਖੇ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਗੋਲੇਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਰੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਦਿਆਲਪੁਰਾ ਮਿਰਜਾ ਵਿਖੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਇਲਾਜ ਕਰ ਕੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਰਿਸ਼ੀ ਆਸ਼ਰਮ ਜਗਰਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸਵਾਮੀ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਹਸਪਤਾਲ ਸੰਨ ਈ: 1998 ਵਿਚ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਗੁਰਮਤਿ, ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਪੂਰਵ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸੰਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਕੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਅਤੇ ਭੋਖ ਵਾਸਤੇ ਮਾਣ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਥਾਨ ਚੌਂਕ ਮਹਿਤਾ ਵਿਖੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਮੁਖੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਚੌਂਕ ਮਹਿਤਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬੂਬੀ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਵਾਸਤੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹਨ।

ਵਿਰੱਕਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ, ਬ੍ਰਹਮਨਿਸ਼ਠ, ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਦਲੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਤਪ-ਸਥਾਨ ਨਿਰਮਲ ਕੁਟੀਆ ਛੰਡ ਵਾਲੀ ਵਿਖੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਰਮ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਮੋਨੀ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਵਾਸਤੇ 500 ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨੀਯ ਹਸਪਤਾਲ ਬਣਵਾਇਆ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਗੱਦੀ ਨਸੀਨ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸਾਲ ਵਿਚ 2 ਵਾਰ ਮੈਡੀਕਲ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਕੈਂਪ

ਲਗਵਾ ਕੇ ਮਾਹਿਰ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਕੇ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਵਾਸਤੇ ਮਾਣ ਹਨ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੋਦਲਾਂ ਆਪਣੇ ਪੂਰਣ ਗੁਰਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਥੇ ਭੋਖ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਦੁਆਬਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਜਰਨਲ ਸਕੱਤਰ ਹਨ, ਉਥੇ ਹੀ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦੀ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਅਤੀ ਨਿਮਰਤਾ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਖੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਕੇਂਦਰ ਚਲਾ ਕੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਆਤਮਾ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਮ ਨਿਵਾਸ ਨਿਰਮਲ ਕੁਟੀਆ, ਰਕੜਾ ਬੇਟ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਨਿਰਮਲ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਜੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮੂਰਤ ਹਨ। ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਫਰੀ ਮੈਡੀਕਲ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਲਗਵਾ ਕੇ ਹਰ ਸਾਲ ਲੋੜਵੰਦ ਰੋਗੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਾ ਕੇ ਔਸ਼ਧੀ ਰਾਹੀਂ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਵੈਦਰਾਜ ਬਾਹੋਵਾਲ ਜੀ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਹਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਹੋਵਾਲ ਵਾਲੇ ਵੀ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰੋਗੀਆਂ ਲਈ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨੀਯ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਵਾਲੇ ਸਤਿਪੁਰਖ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਖਜਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਜਿਤਵਾਲ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਵਿਵਹਾਰ ਵਾਲੇ ਸਤਿਪੁਰਖ ਹਨ। ਆਪ ਹੋਮਿਉਪੈਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਮਿਉਪੈਥਿਕ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ ਡੇਰੇ ਵਿਖੇ ਹੋਮਿਉਪੈਥਿਕ ਡਾਕਟਰ ਰਾਹੀਂ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਵਿਖੇ ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਹੋਮਿਉਪੈਥਿਕ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ 150 ਤੋਂ 200 ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਚੈਕਅੱਪ ਕਰਕੇ ਦਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸਤਿਪੁਰਖ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲ ਡੇਰਾ ਆਦਮਪੁਰ ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਵੈਦ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੈਦ ਹਨ। ਆਯੁਰਵੈਦ ਦੇ ਸਿੱਧ ਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਵੰਦ ਸੰਗਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲ ਡੇਰਾ ਮਰਾਝ ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ ਜੋ ਆਯੁਰਵੈਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੈਦ ਹਨ। ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਮਹੰਤ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੋੜਵੰਦ ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਦਰਸ਼ਨੀਯ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਵਿਵਹਾਰ ਵਾਲੇ ਸਤਿਪੁਰਖ ਹਨ।

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਹਰਖੇਵਾਲ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਾਲੇ ਗੁਰਮਤਿ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ, ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅਪੂਰਵ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਜਪ, ਤਪ, ਤਿਆਗ, ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਧੀ ਵਾਲੇ, ਬਚਨਾਂ ਦੇ ਬਲੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹਨ। ਲੋਕਾਈ ਵਾਸਤੇ ਜਿਥੇ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਲੰਗਰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ ਉਥੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਧ ਯੋਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਰਮਯੋਗੀ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ। ਆਪ ਨਿਮਰਤਾ ਭਰਪੂਰ, ਸਾਂਤੀ ਸਰੂਪ ਮਹਾਂਪੁਰਖ, ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਜਟਿਲ ਅਸਾਧਯ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਹੈ।

ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੰਗ ਸ਼ਾਬੂ ਵਾਲੇ ਗੁਰਮਤਿ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਹੋਮਿਉਪੈਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਹੋਮਿਉਪੈਥੀ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਚਿਕਿਤਸਕ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਸ਼ੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਗੁਰਮਤਿ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਭਾਸ਼ਾ, ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਦੇ ਅਪੂਰਵ ਵੈਦ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਬੁੱਢਾਸਰ, ਚੱਕ-ਵੇਂਹਡਲ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਦਰਸ਼ਨੀਯ ਬੈਕੁੰਠ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦਾ ਲੰਗਰ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਹੋਮਿਉਪੈਥਿਕ ਫਰੀ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ- ਮਹੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਧਰਮ ਅਰਥ ਸੁੱਖ ਸਹਿਜ ਹੋਮਿਉਪੈਥਿਕ ਫਰੀ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਦਾ ਪਿਛਲੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਜੀ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਮਹੰਤ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹਨ। ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਬੀਬੀ ਸ਼ੀਤਲ ਕੌਰ ਜੀ ਵੀ ਡੇਰੇ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਹੋਮਿਉਪੈਥਿਕ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉੱਘਾ ਨਾਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਕੁਟੀਆ ਬੰਗਾ- ਨਿਰਮਲ ਕੁਟੀਆ ਬੰਗਾ ਦੇ ਪੂਰਵ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਜਪ, ਤਪ, ਤਿਆਗ, ਵੈਰਾਗ, ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਧੁਰੰਧਰ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਰਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਭਾਰੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ। ਤਪੱਸਿਆ ਇਤਨੀ ਫਲੀਭੂਤ ਹੋਈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸੰਤ ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਅਰਥਾਂ ਸਮੇਤ ਉਨਤਾਲੀ ਕਥਾ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਿਆ। ਉਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸੰਤ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਜੁਗਤਿ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਨਿਮਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਮਹੰਤ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਮਤਿ, ਭਾਸ਼ਾ, ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅਪੂਰਵ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਦੁਆਬਾ ਮੰਡਲ

ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪਦ ਉੱਪਰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਆਯੁਰਵੈਦ ਦਾ ਅਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋੜਵੰਦ ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਅਰੋਗ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਰੋਗੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਖੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬੁੱਧਵਾਰ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁੱਫਤ ਚੈਕਅੱਪ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਫਰਵਰੀ ਅਤੇ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦਾਂ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਲੈਨਜਾਂ ਦੀ ਫਰੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਐਨਕਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਡੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਮਾਜ ਵਾਸਤੇ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਕੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਪਠਲਾਵਾ- ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿਮਰਨ, ਸੇਵਾ, ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਪੁੰਜ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਘਨੱਈਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਪਠਲਾਵੇ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਸਤਿਪੁਰਖ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਨਿਮਰਤਾ ਭਰਪੂਰ, ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਆਤਮਾ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਕਨਖਲ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਜਰਨਲ ਸਕੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਦੁਆਬਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਦਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਿਛਲੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਖੇ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਘਨੱਈਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਫਰੀ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਲ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਅਠਾਰਾਂ (18) ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਖੇ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਲਗਾ ਕੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੇ ਫਰੀ ਚੈਕਅੱਪ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਐਨਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਫਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 30 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਫਰੀ ਮੈਡੀਕਲ ਕੈਂਪ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਰੋਗਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਡਾਕਟਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਚੈਕਅੱਪ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਲ ਵਿਚ 2 ਵਾਰ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਪਠਲਾਵਾ ਵਿਖੇ ਖੂਨ-ਦਾਨ ਦਾ ਕੈਂਪ ਲਗਾ ਕੇ ਖੂਨ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ 2 ਐਂਬੂਲੈਂਸਾਂ ਦਾ ਵੀ ਚੌਬੀਸ ਘੰਟੇ (24 Hours) ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ।

ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਘਨੱਈਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਹਸਪਤਾਲ- ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਪਠਲਾਵਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਅਨੁਭਵੀ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ 16/11/2010 ਨੂੰ 25 ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਦਾ ਹਸਪਤਾਲ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਘਨੱਈਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਨਿਆਸ ਰੱਖ ਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਉਸਾਰੀ ਅਧੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮੁਕੰਮਲ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਤਿਪੁਰਖ ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਨੂੰ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਇਹ ਸਥਾਨ ਵੀ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉੱਘਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਤਖ਼ਤ ਤਲਾਬ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਰਮਦਾਸ ਅਤੇ ਆਤਮ ਦਰਸ਼ੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਕੋਹਾ ਜਲੰਧਰ- ਪੰਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਅਪਾਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਪੰਨ-ਪੰਨ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਅਸੀਸ ਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਤਖ਼ਤ ਤਲਾਬ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਰਮਦਾਸ ਅਤੇ ਆਤਮ ਦਰਸ਼ੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਕੋਹਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਰੰਗੇ, ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ, ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਧਨੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖਤਾ

ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਾਸਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਲੜ ਲਗਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰਮਲ ਮਾਰਗ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਸਾਂਤੀ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਕੱਥਨੀਯ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਯੱਗਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਆਪਣਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਹੀ ਬਾਬਾ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦੀਰਘ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮ ਦਰਸ਼ੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਕੋਹਾ ਵਿਖੇ ਸੱਚਖੰਡ ਵਾਸੀ ਗੁਰਦੇਵ ਪਿਤਾ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਾਕ 'ਪੁਤੀਂ ਗੰਢ ਪਵੈ ਸੰਸਾਰ' ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤਾਨ-ਹੀਨ, ਬੇ-ਔਲਾਦ ਜੋੜਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਈ 2007 ਵਿਚ ਰਖਵਾ ਕੇ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਮੁਕੰਮਲ ਤਿਆਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਆਰੰਭ 1 ਫਰਵਰੀ 2009 ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਦਿਨ ਜਾਣ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕੋਟਾਨ ਕੋਟ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼੍ਰੀ ਸੰਪੂਟ ਪਾਠ ਜੀ ਦੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਅਨੰਤ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਭੂਸ਼ਤ ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਵਿਦਿਆ ਮਾਰਤੰਡ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ, ਕਨਖਲ ਹਰਿਦੁਆਰ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਕਰ ਕਮਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸੰਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਹਸਪਤਾਲ ਬੇ-ਔਲਾਦ ਜੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਵਾਸਤੇ ਭਰਪੂਰ ਖੁਸ਼ਖ਼ਬਰੀ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਾਸਤੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਬਾਬਾ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੁਯੋਗ ਸਪੁਤਰ ਚੇਲੇ ਡਾ. ਪੁਨੀਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੀ.ਐਮ.ਐਸ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਸੰਨ ਈ. 2000 ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ), ਡਾ. ਅੰਤਰਪੁਨੀਤ ਸਿੰਘ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੀ.ਐਮ.ਐਸ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜੋ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹਨ) ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਬੀਬੀ ਹਰਮੋਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸਾਥ ਦੇ ਕੇ ਚਿਕਿਤਸਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਖੇ ਸੰਤਾਨ-ਹੀਨ ਲੋੜਵੰਦ ਜੋੜਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਈ.ਵੀ.ਐਫ. (ਇਨਵਿਟਰੋ ਫਰਟੀਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ) ਅਤੇ ਆਈ.ਯੂ.ਆਈ. (ਇੰਟਰਾ ਉਤੇਰੀਨ ਇਨਸੈਮੀਨੇਸ਼ਨ) ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਜਿਥੇ ਜੈਨੇਟਿਕ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਧੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ-

(1) Basic Work-up of Infertile Couple	(2) One stop Fertility Diagnostics
(3) Fallopian Tube Recanalization	(4) Intrauterine Insemination (IU)
(5) In Vitro Fertilization (IVF)	(6) Diagnostics & Operative Laparoscopy & Hysteroscopy
(7) Recurrent Pregnancy Loss Clinic	(8) ICSI (Micro Manipulation)

(9) Semen & Embryo Freezing (10) Donor Engg Program (Surrogacy)

ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਫਲ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜ ਮਾਹਿਰ ਸਰਜਨ ਡਾਕਟਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਟਾਫ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਇਹ ਸਾਰੀ ਟੀਮ ਮਿਲ ਕੇ 1000 ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਖੇ ਪਿਛਲੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੰਚ ਕਰਮਾਂ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸੈਂਟਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਰੋਗ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਲ ਆਤਮਦਰਸ਼ੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਕੋਹਾ ਵਿਖੇ ਜਨਵਰੀ ਅਤੇ ਜੂਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮੁਫਤ ਮੈਡੀਕਲ ਕੈਂਪ ਲਗਾ ਕੇ ਮਾਹਿਰ ਡਾਕਟਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਚੈਕਅੱਪ ਕਰਕੇ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਫਤ ਦਵਾਈਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਤਖ਼ਤ ਤਲਾਬ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਰਮਦਾਸ ਵਿਖੇ ਵੀ ਹਰ ਸਾਲ ਅਪ੍ਰੈਲ ਅਤੇ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਮੁਫਤ ਮੈਡੀਕਲ ਕੈਂਪ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਕੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਚੈਕਅੱਪ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਰਨਾਲ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਵੀ ਹਰ ਸਾਲ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਮੁਫਤ ਮੈਡੀਕਲ ਕੈਂਪ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਚੈਕਅੱਪ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਵੀ ਜੂਨ ਮਹੀਨੇ ਕੈਂਪ ਲਗਾ ਕੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦੀ ਮੈਡੀਕਲ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਥੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਅਰੋਗਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਾਸਤੇ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਣ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼- ਸਾਹਿਬੇ ਕਮਾਲ ਸਰਬੰਸ ਦਾਨੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਵਿਧੀਵਤ ਸਾਜਿਆ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਅਤੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਈ ਨਾਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੋਨੀ ਚੌਂਕ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਠਾਕੁਰਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਠਾਕੁਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਾਲੀ ਆਤਮਾ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਸਤਿਪੁਰਖ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਤਪ, ਯੋਗ, ਬਲ, ਦੀਰਘ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਨ ਈ. 1900 ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਦੀ ਪਾਵਨ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ (ਨਿਰਮਲ ਬਾਗ), ਕਨਖਲ ਹਰਿਦੁਆਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨੀ ਬਣਵਾਇਆ ਅਤੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਸੰਨ ਈ. 1937 ਨੂੰ ਅੱਸੂ ਮਹੀਨੇ ਨਿਰਮਲ ਬਾਗ ਕਨਖਲ ਵਿਖੇ ਪੰਜ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਮਹੰਤ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪਰਮ ਪੂਜਯ ਬ੍ਰਹਮਨਿਸ਼ਠ, ਵੀਤਰਾਗ ਵਿਰੱਕਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਵਾਮੀ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਤਿਆਗ, ਵੈਰਾਗ, ਜਪ, ਤਪ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਧਨੀ ਸਨ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਬਚਨ ਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬਲੀ

ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਰਮ ਸ਼ਿਸ਼ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵੀ ਗੁਰਦੇਵ ਜੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜਪ, ਤਪ, ਯੋਗ, ਬਲ, ਸ਼ਬਦ-ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ, ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਧਨੀ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਹਸਪਤਾਲ ਰਿਸ਼ੀਕੋਸ਼- ਵਿਰੱਕਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਨੁਭਵੀ ਦੀਰਘ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਚਮਤਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਮਯੋਗੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਰਮ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੁਖੀ ਰੋਗੀ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰਿਸ਼ੀਕੋਸ਼ ਦੀ ਪਾਵਨ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨੀ ਸਰਬ ਸਾਧਨਾ ਸੰਪੰਨ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਜੋ ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਇਲਾਕੇ ਵਾਸਤੇ ਮੋਹਰੀ ਥਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਸ਼ਿਲਾ ਨਿਆਸ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵੱਲੋਂ 14 ਅਪ੍ਰੈਲ 1986 ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਠੀਕ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਸੰਪੂਰਨ ਉਸਾਰੀ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਕੇ 14 ਅਪ੍ਰੈਲ 1990 ਵਾਲੇ ਸ਼ੁਭ ਦਿਨ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ 4 ਮੰਜਿਲਾ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਮੈਡੀਕਲ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਹਸਪਤਾਲ ਰਿਸ਼ੀਕੋਸ਼ 24 ਘੰਟੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਤਤਪਰ ਹੈ। ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ 120 ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਹਸਪਤਾਲ ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਅਤੇ ਗੜਵਾਲ ਵਾਸਤੇ ਵਰਦਾਨ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਭਾਗ ਹਨ-

(1) Medicine (Heart & Chest disease)	(2) Gen. Surgery
(3) Obst. And Gynaecology	(4) Orthopaedics Surgery
(5) ENT Surgery	(6) Paediatrics
(7) Dental	(8) Anaesthesia
(9) Dermatology (Skin-Disease)	(10) Psychiatry
(11) Radiology (X-Ray & Ultrasound)	(12) Pathology

ਇਹਨਾਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ-

(1) 24 Hrs. Emergency	(2) CU & NICU, Modern OT
(3) Endoscopy & C-Arm	(4) 24 Hrs. Medical Store
(5) Laparoscopic & TURP Surgery	(6) Plastic Surgery
(7) Special Deluxe Wards	(8) Nursery
(9) Well-equipped Medical Lab.	(10) Physiotherapy
(11) Ambulance	

ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਸ. ਬਿਕ੍ਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ (Administration Officer) ਅਤੇ ਸ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ (Finance and PR Officer) ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ MBBS ਅਤੇ MD ਡਾਕਟਰਾਂ ਅਤੇ 160 ਸਟਾਫ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਟਾਫ ਨਿਮਰਤਾ

ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਦਾ ਭਾਵ ਰੱਖ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਖੂਨ ਦੇ ਟੈਸਟ ਸੈਲ ਕਾਂਉਟਿੰਗ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਕਵਾਲਟੀ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜੋ ਖੂਨ ਦੇ 24 ਟੈਸਟਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ 2 ਮਿੰਟ ਵਿਚ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਛੱਤ ਹੇਠ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤਕਰੀਬਨ 300 ਮਰੀਜ਼ OPD ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 60-70 ਮਰੀਜ਼ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਓ.ਪੀ.ਡੀ., ਕਲੀਨੀਕਲ ਲੈਬ, ਐਕਸ-ਰੇ, ਸਰਜਰੀ, ਫਿਜ਼ੀਓਥੈਰੈਪੀ, ਡੈਂਟਲ ਸਰਜਰੀ, ਈ.ਐਨ.ਟੀ., ਮੈਡੀਕਲ ਸਟੋਰ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਰਾਹੀਂ ਇਲਾਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਸਹੂਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਹਸਪਤਾਲ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਲੋੜਵੰਦ, ਦੁਖੀਆਂ, ਰੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਖੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੈਂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਚੈੱਕ ਕਰਕੇ ਮੁਫਤ ਦਵਾਈਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਲਾਜ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਖੈਰੀ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਆਈ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵਿਖੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਲਗਾਤਾਰ ਲੱਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਹਸਪਤਾਲ ਚਿਕਿਤਸਾ ਵਿਚ ਬਹੁਪੱਖੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਆਈ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ- ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਆਈ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਪੁਲਾਂਗ ਪੁੱਟੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਹਸਪਤਾਲ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਵਿਖੇ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਤੋਂ ਹਰਿਦੁਆਰ ਦੀ ਸੜਕ ਉੱਪਰ ਇਕ ਨਗਰ ਖੈਰੀ ਕਲਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿਖੇ ਤਕਰੀਬਨ 13 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਜੋ ਜੰਗਲ ਦਾ ਰੂਪ ਸੀ, ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਪੈਣ ਨਾਲ ਸਥਾਨ ਸੁਹਾਵਨਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਢੇ ਛੇ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਹਸਪਤਾਲ NEI (ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਆਈ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ) ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿਚ NGA ਸਕੂਲ (ਨਿਰਮਲ ਗਿਆਨ ਦਾਨ ਅਕੈਡਮੀ) ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਸ਼ਿਲਾ ਨਿਆਸ ਜਨਵਰੀ 2005 ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 25 ਮਾਰਚ 2007 ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ Administrator Officer ਮਨੋਜ ਕੁਮਾਰ ਆਈ ਸਪੈਸ਼ਲਿਸਟ ਸੀਨੀਅਰ ਸਰਜਨ ਡਾ. D. P. Kar ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ 4 ਆਈ ਕੰਸਲਟੈਂਟ ਸਰਜਨ, 5 Fellow ਡਾਕਟਰ, 2 ਫਿਜ਼ੀਸ਼ੀਅਨ ਅਤੇ 100 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋਰ ਸਟਾਫ਼ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਟਾਫ਼ ਮਰੀਜ਼ ਦੀ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ, ਚੈਕਅੱਪ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ਿਫਟ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਟੀਮ ਵੱਲੋਂ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਛੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 60 ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਡੀ. ਪੀ. ਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 86 ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਰਿਕਾਰਡ ਹੈ।

ਇਸ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਅੱਜ ਤੱਕ 50000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਫਲ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ 16 ਸਾਲ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਾਂਗ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਐਨਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ।

ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਇਕ ਹਫਤੇ ਬਾਅਦ ਮਰੀਜ਼ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਚੈਕਅੱਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਕੈਂਪ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਹਸਪਤਾਲ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਵਾਪਿਸ ਛੱਡਣ ਲਈ ਬੱਸਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਡੇਢ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਫਾਈਨਲ ਚੈਕਅੱਪ ਆਈ ਸਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਕੈਂਪ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡੇਢ ਮਹੀਨੇ ਵਾਸਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਦਵਾਈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਐਨਕਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਜ ਬਿਲਕੁੱਲ ਮੁਫਤ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ।

(1) O.P.D. Special Investigation	(2) I.P.D. Department
(3) Operation Theater	(4) Private Ward
(5) Out reach Department	(6) Transfer Department
(7) Canteen & Kitchen Free for Patient	(8) Account Department
(9) Optical Department	(10) Phermamen
(11) Store Department	

ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਰੋਗੀਆਂ ਵਾਸਤੇ 125 ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਦਾ ਖਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ 10 ਹੋਰ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ 135 ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਾਰੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਟਾਫ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਰੈਜੀਡੈਂਸ ਬਲਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਸਪਤਾਲ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਹਫਤੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਕੈਂਪ ਲਗਾ ਕੇ ਆਈ ਸਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਚੈਕਅੱਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਟਾਫ ਵਾਸਤੇ Recreation ਅਤੇ Function ਲਈ ਅਲੱਗ ਸੁੰਦਰ ਦਰਸ਼ਨੀ ਬਲਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਅਲੱਗ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਖਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਆਸ਼ਰਮ ਵੱਲੋਂ ਫਰੀ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਈ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੇਸ਼ ਦੇ 8 ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਕਰ ਗਰੁੱਪ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈਟ ਉੱਪਰ ਵੀਡੀਓ ਕਾਨਫਰੰਸ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਸੰਕਰ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਵੀਡੀਓ ਕਾਨਫਰੰਸ ਰਾਹੀਂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਲਾਸ ਵੀ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਲਾਈਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਕਲਾਸ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਆਈ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੀ ਖਾਸ ਉਪਲੱਬਧੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸੰਕਰ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :-

(1) Bangalore Eye Institute	(2) Coimboor Eye Institute

- (3) Gantoor Distt. Eye Institute (4) Anand Eye Institute (Gujrat)
 (5) Silwasa Eye Institute (Daman) (6) Krishan Kovil Eye Institute
 (Tamilnadu)
 (7) Shimoga Eye Institute (Karnataka) (8) Eye Hospital Ludhiana (Punjab)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਆਈ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਰੋਗੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। Founder of NEI ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਜਿਥੇ ਸਮਾਜ ਵਾਸਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ, ਪੂਜਯ ਸਤਿਪੁਰਖ ਹਨ, ਉਥੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹਨ।

ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਹਸਪਤਾਲ, ਕਰਨਾਲ- ਵਿਰੱਕਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ 108 ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਤਪ ਸਥਾਨ ਨਿਰਮਲ ਕੁਟੀਆ, ਕਰਨਾਲ ਵਿਖੇ ਜਿਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸਤਿਸੰਗ, ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੇਂਦਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਾਸਤੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 2009 ਨੂੰ ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਸ਼ਿਲਾ ਨਿਆਸ ਰੱਖਿਆ। ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਸਕੂਲ, ਹਸਪਤਾਲ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਲਾ ਨਿਆਸ ਵੈਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਆਰੰਭ ਵੀ ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਆਰੰਭ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 2012 ਵੈਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰੋਗੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਅਕੱਥਨੀਯ ਹੈ। ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਓ.ਪੀ.ਡੀ., ਕਲੀਨੀਕਲ ਲੈਬ, ਸਰਜਰੀ, ਫਿਜ਼ੀਓਥੈਰੈਪੀ, ਡੈਂਟਲ ਸਰਜਰੀ, ਈ.ਐਨ.ਟੀ. ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਰਾਹੀਂ ਇਲਾਜ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਰਿਸ਼ੀਕੋਸ਼, ਨਿਰਮਲ ਹਸਪਤਾਲ ਰਿਸ਼ੀਕੋਸ਼, ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਹਸਪਤਾਲ ਖੈਰੀ ਕਲਾਂ, ਨਿਰਮਲ ਬਾਗ ਆਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਕਰਨਾਲ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸਟਾਫ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਤਿਨਾਮ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਕੇ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਉੱਘਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਕੇ ਜਿਥੇ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਉੱਦਮ ਸਦਕਾ ਇਹ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਨਾਮ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੋਨੀ ਚੌਂਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੇ ਪੂਰਵ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ, ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਸਤਪੁਰਖ ਸਨ। ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਚੌਥੀ ਪੋਥੀ 'ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਕਰਾਮਾਤ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਮੂਰਤਿ, ਬਚਨ ਦੇ ਬਲੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹੋਏ ਹਨ।

ਉਹਨਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰਦੇਵ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ

ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਗੁਰਮਤਿ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਭਾਸ਼ਾ, ਵੇਦਾਂਤ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਅਪੂਰਵ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਬਿਆ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਬੋਰਡ ਤੋਂ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰ ਭਾਈ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਵੈਦ ਬਾਬਾ ਅਨੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਬੋਰਡ ਤੋਂ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ 65 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨਬਜ਼ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਬਜ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਔਸ਼ਧੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਸਾਰ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਯੋਗਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਸੀ।

ਦਾਸ ਮਹੰਤ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰਦੇਵ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਮਹੰਤ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਵੈਦ ਬਾਬਾ ਅਨੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਆਯੁਰਵੇਦ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਦਾਸ ਵੀ ਸੰਤ ਔਸ਼ਧਾਲਿਆ ਰਾਹੀਂ ਰੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਉਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਤਤਪਰ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਤ ਸਮਾਜ ਦੇ 13 ਅਖਾੜੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਐਸਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਅਖਾੜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਮਹੰਤ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਵਿਖੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਤਿ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸੈਮੀਨਾਰ 6-7 ਦਸੰਬਰ 2011 ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵੇਦਾਂਤਚਾਰੀਯ ਜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਖੱਟ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਵੀ.ਸੀ. ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਆਯੋਜਨ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਮਹੰਤ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ। ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਦਾਸ ਮਿਤੀ 5-12-2011 ਨੂੰ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨਿਰਮਲ ਬਾਗ ਕਨਖਲ ਵਿਖੇ ਸੰਤ ਸਮਾਜ ਸਹਿਤ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੇਖ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ, ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾਂ, ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰਾਂ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ, ਡਾਕਟਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਨਜ਼ਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਮਿੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾਰੀ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹੁਣ ਯੋਗ ਸੀ। ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਮਹੰਤ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੀ ਪੰਚਪੁਰੀ ਦੇ ਵਿਚ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਐਸੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭੇਖ ਉਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਐਸੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਾਸ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਵੱਡਾ ਲਿਖਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਦਾਸ ਨੇ ਇਹ ਤੁਛ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

17

निर्मले संतों की मौखिक प्रचार-विधि

डॉ० मदन गुलाटी

गुरुमति और गुरुवाणी के प्रचार-प्रसार में सब से पहला श्रेय उदासीन अथवा उदासी सम्प्रदाय को है। श्री गुरु नानक देव जी के बड़े सुपुत्र बाबा श्री चन्द जी इस सम्प्रदाय के संस्थापक थे। यही कारण है कि उदासी सम्प्रदाय के अनुयायियों को नानक पुत्रों के रूप में जाना जाता है। अतः बाबा श्री चन्द जी को गुरुघर का प्रथम प्रचारक कहा जा सकता है।

लेकिन इन की प्रचार विधि मुख्यतः मौखिक ही रही। साधु आनंदधन की टीका को छोड़कर इनका कोई लिखित दस्तावेज प्राप्त नहीं हुआ है। उदासी सम्प्रदाय के विद्वान वेदांत के मर्मज्ञ थे। वे वेद को प्रमाण मानकर चले हैं और इन की मौखिक प्रचार विधि शास्त्रों, स्मृतियों, पुराणों एवं वेदानुकूल है।

यहां यह संकेत कर देना आवश्यक है कि भाई गुरुदास जी ने अपनी 'वारां' एवं 'कवित्त सवैयों' के माध्यम से गुरुघर का प्रचार किया। इसी समय बाबा बुड्ढा जी गुरुवाणी का प्रचार-प्रसार मौखिक रूप से ही कर रहे थे। भाई गुरुदास जी की देख रेख में 22 मंजियों की स्थापना में भी गुरुमति का प्रचार मौखिक ही रहा। इन्होंने गुरुदर्शन, गुरुसेवा, सत्संग, नाम-जप और आध्यात्मिक कर्मों को अपनाने पर बल दिया।

विकास क्रम की दृष्टि से सेवा पंथ का दूसरा स्थान है जिन्होंने गुरुवाणी एवं गुरुमति का प्रचार प्रसार किया। सेवा पंथ कोई योजनाबद्ध पंथ नहीं है। सेवा-साधना में विशेष रुचि रखने वालों का यह मत है। इनके प्रेरणा स्रोत भाई कन्हैया जी को माना जाता है।

भाई कन्हैया गुरु तेग बहादुर के शिष्य एवं सेवादार थे और बाद में गुरु गोबिंद सिंह जी के आनंदपुर में हुये युद्ध के दौरान सिक्खों एवं शत्रुओं के घायलों को समभाव से पानी पिलाते थे। भाई अड्डन शाह एवं भाई सेवा राम ने इस पंथ को आगे बढ़ाया।

लिखित रूप में इस का साहित्य बहुत कम है। परचियां भाई कन्हैया, साखिया अड्डन शाह की, विवेकसार, परचियां भाई सेवा राम आदि कुछ रचनायें मिलती हैं।

इनकी मुख्य प्रचार विधि भी प्रायः मौखिक ही रही है। कीर्तन के माध्यम से ही इन्होंने गुरुवाणी का प्रचार प्रसार किया है।

उदासी सम्प्रदाय, बाबा बुड़ड़ा सिंह जी एवं सेवा पंथ की मौखिक प्रचार विधि के बाद निर्मल सम्प्रदाय के संतों का योगदान सबसे महत्त्वपूर्ण है। पाँवटा साहिब नामक स्थान पर निवास करते समय दशम गुरु गोबिन्द सिंह जी ने सन् 1686 ई० में अपने पाँच शिष्यों को संस्कृत विद्या प्राप्ति हेतु बनारस भेजा था। बनारस से शिक्षा प्राप्त कर आने के बाद सन् 1699 में आनंदपुर में खालसा साजना के समय इन लोगों ने पाँच प्यारों में से भाई कर्म सिंह और भाई दया सिंह के हाथों अमृत पान किया। अमृतपान करने वाले ये पाँच सिक्ख 'निर्मल' कहलाए। इनकी प्रचार विधि प्रायः मौखिक ही रही। निर्मले संतों की मौखिक प्रचार विधि को निम्नलिखित तीन भागों में बाँट कर देखा जा सकता है।

1. आरम्भिक काल (सन् 1699-1777 तक) - सन् 1699 से लेकर 1777 ई० तक इस काल में निर्मल संतों की प्रचार विधि मौखिक ही रही है। त्रिलोचन सिंह बेदी ने अपनी पुस्तक 'पंजाबी वारतक दा आलोचनात्मक अध्ययन' में बताया है कि सन् 1718 के आसपास निर्मल संतों द्वारा रचित दो पुस्तकों का उल्लेख मिलता है लेकिन खेद है कि वे उपलब्ध नहीं हैं।

2. मध्यकाल (सन् 1777-1900 तक) - पंडित गुलाब सिंह निर्मल सम्प्रदाय के प्रथम संत साहित्यकार के रूप में हमारे समक्ष आते हैं। अब तक की खोज के अनुसार उनसे पूर्व किसी भी निर्मले संत की कोई कृति उपलब्ध नहीं होती। यदि कोई है तो उपलब्ध नहीं है। सन् 1777 में पंडित गुलाब सिंह ने 'भाव रसामृत' लिखी। इस काव्य में भक्ति और वैराग्य का उपदेश दिया गया है। इसके पश्चात् पंडित गुलाब सिंह जी ने हमें मोक्ष पंथ, अध्यात्म रामायण, प्रबोध चन्द्रोदय नाटक जैसी कृतियाँ दी।

इस काल में अन्य महत्त्वपूर्ण रचनाकार हैं - महंत गणेशा सिंह, महंत दयाल सिंह, ज्ञानी ज्ञान सिंह, संत तारा सिंह नरोत्तम, हरि सिंह विरक्त, पं० गण्डा सिंह, साधु सिंह, ज्ञानी बदन सिंह, भाई संतोष सिंह, निहाल सिंह आदि अनेक नाम लिये जा सकते हैं। इस काल में निर्मल सम्प्रदाय के संतों के लेखन में पर्याप्त रुचि दिखाई और उन्होंने अपनी लेखनी से संत साहित्य को समृद्ध किया। निर्मल सम्प्रदाय के सम्पूर्ण साहित्य का विषय-गुरुबाणी की व्याख्या, गुरुमति के महत्त्व का प्रतिपादन, गुरुधर्मों की खोज, सिक्ख इतिहास, ज्योतिष एवं वैद्यक के ग्रन्थ तथा निर्मल सम्प्रदाय का इतिहास रहे हैं। आरम्भ में कुछ मौलिक तथा अनूदित ग्रन्थ काव्यात्मक हैं, बाद में गद्य का प्रचलन हो जाने से बहुत से ग्रंथ गद्य में भी रचे गये। यह क्रम लगभग 19वीं शताब्दी के अंत तक चलता रहा।

3. आधुनिक काल (सन् 1900 से 2000) - बीसवीं शताब्दी में निर्मले संतों की लेखन की रुचि में कमी आई है लेकिन निर्मले संतों द्वारा रचित साहित्य पर चिंतन-मनन अवश्य हो रहा है। निर्मले संतों द्वारा रचित अनेक पाण्डुलिपियां पुस्तकालयों में पड़ी हैं। पंजाबी विश्वविद्यालय पटियाला एवं गुरु नानक देव विश्वविद्यालय अमृतसर के सहयोग से निर्मले संतों के साहित्य पर पर्याप्त कार्य हो रहा है। शोध प्रबन्ध लिखे जा रहे हैं - शोध पत्र पढ़े जा रहे हैं। इस कार्य में निर्मल आश्रम ऋषिकेश एवं श्री पंचायती अखाड़ा निर्मला कनखल (हरिद्वार) का विशेष सहयोग मिल रहा है। निर्मल आश्रम ऋषिकेश के संत

बाबा जोध सिंह इसमें विशेष रुचि ले रहे हैं। लेकिन सम्प्रति निर्मले संतों का रुझान सेवा की ओर अधिक झुकता नजर आ रहा है। लेखन की ओर रुचि न के बराबर दृष्टिगोचर हो रही है। कभी कभार कोई पुस्तक नजर आ जाती है जैसे सन् 1955 में प्रकाशित संत हरीचरन सिंह 'हरि' द्वारा लिखित 'अमर वस्तु' नामक पुस्तक। सम्प्रति निर्मले संतों की प्रचार विधि मौखिक ही है।

निर्मले संतों की मौखिक प्रचार विधि का एक प्रमाण संत बाबा निक्का सिंह जी की 'सहज कथा' (चार भागों में प्रकाशित) है। यह मौखिक प्रचार विधि का एक लिखित दस्तावेज है। निर्मल आश्रम ऋषिकेश के ब्रह्मज्ञानी संत बाबा निक्का सिंह जी समय समय पर विभिन्न स्थानों पर जाकर गुरुवाणी का प्रचार-प्रसार करते रहे। कुछ श्रद्धालुओं के पास उनके ऑडियो कैसेट थे। इन्हें एकत्रित किया गया और महंत बाबा राम सिंह जी के निर्देशन में संत बाबा जोध सिंह ने इन्हें पुस्तक आकार में प्रस्तुत किया। यह एक जोखिम भरा काम था जिसे संत बाबा जोध सिंह जी ने बड़ी कुशलता एवं परिश्रम से सम्पन्न किया।

'सहज कथा' की भांति पंडित मदन गोपाल शास्त्री जी ने 'गोपाल गीता' पुस्तक को संत अमरीक देव जी की सहायता से प्रकाशित करवाया। शास्त्री जी को 13 वर्ष तक पूज्य महाराज संत निक्का सिंह जी के साथ रहने का सुअवसर मिला। उन्होंने ने 108 बार गीता का पारायण किया। यह स्वाभाविक कि 'गोपाल गीता' पर पूज्य महाराज जी के उपदेशों का प्रभाव पड़ता। यह ग्रन्थ भी मौखिक प्रचार विधि का एक उदाहरण है।

इसी प्रकार ब्रह्मज्ञानी संत बाबा निक्का सिंह जी के परम मित्र संत भगत सिंह जी महाराज आजीवन गुरुवाणी, रामचरित मानस एवं वेदांत का प्रचार करते रहे। उनकी प्रणाली भी मौखिक ही रही। उनके भक्त आज भी उनकी शिक्षाओं को लेकर प्रतिदिन चर्चा करते हैं। यह क्रम निरंतर 5 दशकों से चल रहा है।

संत बाबा गोपाल सिंह जी ने गुरुमुखी लिपि एवं गुरुवाणी का प्रचार प्रायः मौखिक ही रहा। पंजाब के गांव गांव में जाकर उन्होंने श्रद्धालुओं को गुरुमति से जोड़ा। शुद्ध बाणी पढ़ने पर उन्होंने विशेष बल दिया।

महंत बाबा राम सिंह जी महाराज की गुरुमति प्रचार विधि भी प्रायः मौखिक ही रही है। वे अपने गुरुदेव की मौखिक कथा का लिखित रूप का प्रचार प्रसार पूरी लग्न के साथ करते हैं। साथ में उनकी कुछ अपनी कथा की कैसेट भी हैं जिन्हें कभी भी लिखित रूप दिया जा सकता है।

संत अमरीक देव जी भी प्रतिदिन दिन में तीन बार कथा कर के इसी मौखिक प्रचार विधि को आगे बढ़ा रहे हैं।

निर्मल आश्रम ऋषिकेश के संत बाबा जोध सिंह जी की प्रचार विधि भी मौखिक ही है लेकिन उनकी शैली का अंदाज कुछ अलग है। वे समाचार पत्र, पत्रिकाओं, विचार गोष्ठियों, मोबाइल, विभिन्न विद्यालयों एवं विश्वविद्यालयों के सहयोग से गुरुमति का प्रचार प्रसार में संलग्न हैं।

संत बलबीर सिंह सीचेवाल (पंजाब) भी उन निर्मले संतों में से एक हैं जिनकी प्रचार-विधि मौखिक ही रही है। प्रतिष्ठित अमेरिकी पत्रिका 'टाइम' ने उन्हें शिक्षा एवं पर्यावरण के क्षेत्र में रक्षतापूर्वक कार्य के लिये सन् 2008 का हीरो कहा है।

उन्होंने 160 कि.मी. लम्बी बेई नदी को साफ करने का बीड़ा उठाया। पूर्व राष्ट्रपति ए.पी.जे. अब्दुल कलाम जी ने उनके गुरुतर कार्य को देखा-जिस पर उन्होंने कहा कि यह भारत की नौवीं उपलब्धि है।

इसी प्रकार संत जगत सिंह ;अम्बाला शहरद्व संत दिलेल सिंह (शाहबाद मारकण्डा) संत (मस्तुआने वाले) एवं संत राड़े वाले, संत ईश्वर सिंह आदि।

संतों के नाम लिये जा सकते हैं जो गुरुमति के गुरुतर कार्य को कर रहे हैं लेकिन उनकी प्रणाली मौखिक ही रही है।

निर्मले संतों की लिखित एवं मौखिक प्रचार विधि पर यदि एक विहंगम दृष्टि डाली जाये तो हम देखेंगे वह अधिकांशतः मौखिक ही रही है। इसके पीछे भी एक कारण रहा है। एक तो निर्मले संत राजनीतिक, सामाजिक अपवादों से दूर रहे हैं दूसरे उनमें यश एवं धन एषणा नहीं रही।

वे सच्चे ज्ञान-साधक हैं। वे वैराग्य और त्याग की मूर्ति हैं। उन्होंने सांसारिक ऐश्वर्य, सुखोपयोग की कामना व तृष्णा का नितान्त परिहार कर लिया है, इन संतों की आत्मलीन प्रवृत्ति ने मौखिक प्रचार विधि को बल दिया है।

अपनी इस प्रवृत्ति के कारण कभी कभी उनके मुख से यह सुनाई पड़ता है कि

पंडित मुल्ला जो लिख दिया।।

छाड़ि चले हम कछु न लिया।।

संतों के मौखिक उपदेशों को प्रकाश में लाना बड़े जोखिम का काम है। इसके लिये हमें ऐसे व्यक्तियों की तलाश करनी चाहिए जिन्होंने महापुरुषों का सत्संग किया हो और उनके उपदेशों को सही ढंग से समझा हो। एक कठिनाई और है क्योंकि जब दो व्यक्तियों की बात तीसरे के पास पहुंचती है उसका रूप बदल जाता है। अतः अंग्रेजी के जेम्स बोसवेल (James Boswell) जैसे व्यक्ति को तलाशना होगा। बोसवेल अंग्रेजी साहित्यकार जॉनसन का बड़ा प्रशंसक था। जब वह 22 वर्ष का था तो वह डॉ. जानसन से मिला था। स्काटलैंड का होने के नाते उन्होंने उन्हें डांट दिया। लेकिन उसने पीछा नहीं छोड़ा। 28 वर्ष तक (1763-1791) उनके साथ रहा और फिर लिखी (Life of Johnson) जीवनी जो अपने समय की श्रेष्ठ रचना कही जाती है। हमें ऐसे श्रद्धालुओं की जरूरत है तभी निर्मले संतों के मौखिक उपदेशों को सामने लाया जा सकेगा।

18

The Contribution of the Nirmala Scholars to the understanding of the Sikh Ontology

Sant Tirath Singh (England)

The Nirmala tradition has contributed greatly to the analysis of the Sikh ontology. Indeed to this day the rigor with which central concepts of Sikh metaphysics are analysed, and the sophistication of the exegesis on issues of ontology, theology, epistemology, soteriology and eschatology are unparalleled within the Sikh tradition as it exists in the post Singh Sabha reform era. Unfortunately this is rarely acknowledged within the broader Sikh Panth.

The standard critique of the Nirmala tradition given in the literature produced by the reformist ideologues of the early 20th Century, which continues to appear in the writings of academics who have failed to question the reformist construct, is that the Nirmalas fell prey to their schooling in Sanskrit and conflated the Gurmat ontology with Vedanta. It is my view that this fallacious critique arose from a) a failure to undertake the requisite study of the essential sidhant (established truths) of Gurmat and Vedanta and b) arose from an entrenched and most reactionary view that continues to this day - that the very existence of the Sikh tradition remains threatened by the spectre of Brahminical hegemony and the Hindu world at large. The paper given by Dr. J.S. Ahluwalia at the celebrated seminar on the Nirmala Sampradaya at Guru Nanak University in 1976 is one of the most articulate presentations of this erroneous line of thought. The response given by Sriman 108 Pandit Gurdip Singh Kesri Ji remains as pertinent today as it was in 1976. He states :

'ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਖੰਡਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹ ਵੇਦਾਂਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਹੋਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ। ਇਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਸ਼ੰਕੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵੇਦਾਂਤ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮੂਲ ਅਦੈਤ ਸਿੱਧਾਂਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਵੇਦਾਂਤ ਹੈ।'

In an effort to contextualise the exegesis of the Nirmala Sampradaya I have drawn upon four examples of ontological analysis by the following scholars: Pandit Gulab Singh Ji on the nature of Atma, Pandit Gurdit Singh Ji on

statements that determine the non-relational identity between Atma and Brahman and Pandit Tara Singh Narotam on the four prakriyas of Advaita. First let us contextualise the contribution of the Nirmala methods of exegesis.

The history of the study of Vedanta in the Sikh tradition- The birth of an ancillary Sikh literature does not occur until the time of Sri Guru Maharaj's *Kavidarbar* at Paonta Sahib in the 1680s. Although a well established literary tradition had by then existed among the Udasis and Minas, the sectarian nature of these texts confined their relevance to the respective adherents alone, rather than the broader Sikh community. This dearth of exegetical literature is not surprising considering the role of the Guru Avatar has the repository of all knowledge. However, later hagiographical accounts record occasions when Sanskrit scholars gave exegesis of *Shastra* in the Guru's darbar for the benefit of the *sangat*. For example a Pandit from Kashi versed in Vedanta and the Braham Sutras was invited by Sri Guru Arjan Dev Ji while another performing exegesis of the Bhagvat Mahapuram came at the request of Sri Guru Hargobind Ji. Both are recorded in Gurbilas Patshahi Chevin. Of course Sri Guru Gobind Singh Ji like earlier Satigurus was himself a noted scholar of Sanskrit and Arabic. We can evince the extent of his learning in the description of the 'Sanaudh Brahman' in Gyan Prabodh, which betrays a familiarity with a vast corpus of Sanskrit literature including texts such as the Braham Sutras, Nyaya Sidhant Muktavali, the Manorama Tika on Sidhant Kaumadi, among many others. At his behest an explosion of literary activity occurred among his Sikhs during the late 17th Century. Sri Guru Maharaj himself declares in Bachitar Natak:

ਹਮ ਇਹ ਕਾਜ ਜਗਤ ਮੇ ਆਏ॥ ਧਰਮ ਹੇਤ ਗੁਰਦੇਵਿ ਪਠਾਏ॥

ਜਹਾ ਤਹਾ ਤੁਮ ਧਰਮ ਬਿਥਾਰੇ॥ ਦੁਸਟ ਦੇਖਯਨਿ ਪਕਰਿ ਪਛਾਰੇ॥

I have been sent to this world by the Supreme Being for the sake of propagating Dharam (The Lord said) disseminate Dharam everywhere and destroy the tyrannical enemies

By 1967 Kavi Sukhdev Ji, one of the scholars at Paonta Sahib, had penned the *Adhyatam Prakash*, a *prakaran granth* on Vedanta. Sant Karam Singh Ji Nirmala was given the duty of providing discourses on the Upanishads in Sri Kalgidhar Svami's court at Anandpur Sahib. The Gurbilas texts from the mid 18th Century at times contain Vedantic terminology particularly Gurbilas Patshahi Dasvin by Bhai Kuir Singh Ji. When one also considers the Brahmanical opposition to the birth of the Khalsa Panth, it no longer seems incongruous for Sri Guru Maharaj to send five non-brahmins to Kashi to study Sanskrit and its literature. From the 1750s onwards we see a rich literature

beginning with the writings of Nirmala sadhus such as Pandit Sada Singh Ji in Kashi and Pandit Gulab Singh Ji Nirmal Swami, one that is utterly consistent for over three centuries regarding the core sidhant of Gurmat As Advaita.

The Sikh Ontology as per Nirmala tradition- The Nirmala sampradaya has been responsible for producing many hundreds of original compositions. Besides the numerous commentaries on Gurbani, some of the most important texts dedicated entirely to the exploration of Gurmat Sidhant include *Sri Gurmat Sidhantasar* by Pandit Gurdit Singh Ji Vedantacarya, *Sri Gurmat Nirnay Sagar* by Pandit Tara Singh Narotam Ji, *Sri Gurmat Digvijay* and *Granth Budhi Byaadh* by Pandit Isher Singh Kashi Vale Bhayankaracharya *Sri Gur Sikhya Prabhakar* and *Sri Guru Sidhant Jyoti* by Pandit Sadhu Singh Ji of Patiala. A variety of philosophical concerns are tackled in these texts including epistemology, cosmogony, soteriology and ontology. It is said that adhyatamic literature falls under one of two categories; a) the dialectical, presenting arguments to disprove the established conclusions of competing schools of thought and b) the instructional, providing guidance for the *Jigyasi*, the ardent seeker of truth. The great majority of Nirmala literature belongs to the second category in order to avoid pointless debate (*jalap*) and mere wrangling critique (*Vitanda*).

A fundamental concern of all Indic systems of thought, whether orthodox (*astika*) or heterodox (*nastika*), is to correctly establish the nature of certain core concepts such as the Self (*Jiva*), the Supreme Self (*Braham*), the world (*Jagat*), the correct means of valid knowledge (*praman*), the nature of error (*khyati*), and the nature of emancipation (*Moksh*). By 1778 Nirmal Svami Pandit Gulab Singh Ji had condensed the vast array of dialectics between competing schools of thought into Braj Bhasha verse in the magnum opus, the *Moksh Panth Prakash*. Added to this is a Vedantic glean of his own which he establishes as the only valid system by employing the traditional *puravapakshya* method of dialectical analysis. The sidhant of the various schools of metaphysics are presented in an order that sees each successive school of thought moving closer to the position held by the author. Through rigorous analysis each is successively defeated, leaving in its place the position of Advaita as the supreme teaching. For example:

ਤਨ ਕੋ ਆਤਮ ਏਕ ਸੁਨਾਵੇਂ। ਔਰ ਸੁ ਇੰਦ੍ਰੀਯੇ ਆਤਮ ਗਾਵੇ।

ਏਕ ਕਰੈਂ ਪੁਨ ਪ੍ਰਾਣ ਪਛਾਨੇ। ਔਰ ਕਰੈਂ ਮਨ ਆਤਮ ਜਾਨੇ॥
 ਵਿਗਿਆਨ ਆਤਮਾ ਕੇ ਚਿਤ ਧਾਰੈਂ। ਈਸ ਅੰਸ਼ ਪੁਨ ਔਰ ਉਚਾਰੈ।
 ਜੜ, ਚੇਤਨ, ਪੁਨ ਭਾਟ ਬਤਾਇਓ। ਕੇਵਲ ਜੜ ਨੈਯਾਇਕ ਗਾਈਓ॥
 ਮਾਨ ਮਾਹਿੰ ਬਹੁ ਭੇਦ ਵਿਚਾਰੇਂ। ਅਣੂ ਮੱਧਮ ਮਹਾਨ ਉਚਾਰੇਂ।
 ਇਤਿਆਦਿਕ ਬਹੁ ਭੇਦ ਉਚਾਰੇਂ। ਮੂਰਖ ਜਨ ਨਹਿ ਵੇਦ ਵਿਚਾਰੇਂ।
 ਅਵਿਦਿਆ ਯੁਕਤ ਕਰੇ ਸਭ ਕਰਮ। ਸੂਤ: ਅਸੰਗ ਸਦਾ ਨਿਰ ਧਰਮ।
 ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਸੁ ਆਤਮ ਰੂਪ। ਵੇਦਾਂਤੀ ਭਾਖੇ ਤਾਂਹਿ ਅਨੂਪ॥

One speaks of the body being the Atma, another sings that the Atma is the indriyas One says recognise it as the life force, another says know Atma to be the mind The 'Vijnani' holds the Atma to be the intellect, another speaks of Ishwar as an element Bhatt has explained it to be both conscious and non-conscious, The Nyayika has sung that it is completely non-conscious Out of arrogance, many different deliberations have been given, atomic, medium, massive they explain These and many more different explanations have been spoken, these foolish people do not contemplate the Veda When (Atma) is combined with avidya it performs all actions, Unto one's self ever detached without dharam sat-chit-anand is the very nature of Atma, and is singular says the Vedanti. (Moksh Panth Prakash, First Nivas, verses 57-59)

The first statement in this verse presents the view held by the materialists, the Charvak tradition. In epistemological terms they rely solely upon direct sensory evidence or pratyaksh praman. For this reason they deny the existence of anything immortal and maintain that the Self is nothing more than the physical body. The second view is found among another school of materialists. Since the senses seem distinct from the gross body they reason that the Self must be constituted entirely by these senses or indriya-s. Scriptures such as the Brihadaranyak Upanishad are drawn upon to support this position which contains descriptions of consciousness being located within the 'quarrelling senses'. The third statement epitomises the thinking of the Hiranyagarbha school. They reject the view that the senses constitute the Self. Instead it is that which pervades and animates the body, the pran or life force. When the pran is no longer in the body it becomes insentient. While the consciousness of the individual modifies into the three states of being awake (jagriti), the dreaming state (svapna) or in dreamless sleep (sukhopati), the pran remains unchanged. They also interpret certain Upanishads in a way that implies the superiority of the vital sheath or pranmayakosh. A further school of thought represented by

the fourth statement argues that the mind is the Atma. Their argument is that the pran does not have the capacity for enjoying objects of experience while the mind does. The fifth statement explicitly names the Vigyan Buddhists, also known as the Yogachar school. In this philosophy the Self is held to be a series of merely momentary states of the intellect. This intellect is the basis of the mind which enables us to experience the gross world. For the mind to be able to understand gross objective experience it must hold to some sense of 'I-consciousness' termed vigyan. This alone is the Self. This 'I-consciousness' is appearing and disappearing every moment. Therefore they conclude that the Self is transitory term kshanikam. The transient nature of Atma is also the position taken by the fifth school, the Madhyamika Buddhists who propounded what is termed shunyavad. This transient consciousness is likened to the flashes of lightening within storm clouds. Both Buddhist schools deny any permanent 'existence' or satya aspect of Atma. The sixth statement represents the position taken by Kapila's Samkhya system, the oldest of the darshana-s, and the Yog system of Patanjali. While they maintain that Atma or 'purush' is both eternal and pure intelligence, it is only an 'ansh' or element within a greater picture. It is set against another eternal reality, the prakriti meaning insentient primary material. The purush, which is a multiplicity of individuated beings, is the necessary witness to prakriti. By upholding the existence of two contrasting eternal realities, one a multiplicity (purush), the other entirely unitary (prakriti), it means that this philosophy is categorised as 'dualistic'. Later the Yog darshana modified this system. Patanjali embraces the categories already established but adds to them one more element, 'Ishvar', to better explain the nature of prakriti. Ishvar is considered to be a distinct reality, a supreme form of purush that remains untouched by ignorance. The seventh statement explicitly refers to the 'Bhat' school of the great philosopher of the Mimamsa darshana, Kumarila Bhatt. Here Atma is considered to be both conscious (chetan) and insentient (jad). In deep sleep it becomes insentient but by awakening it becomes conscious, just as the glow of the fire-fly in the evening flashes on and off. It does not state that the Atma is transient alike the aforementioned Buddhists. Instead it remains fixed and constant when it is in either the insentient or conscious condition. The Nyaya darshana and the Prabhakar school of Mimamsa are jointly referred to in the eighth statement. Essentially here the Atma is considered unconscious (jad). The Atma is said to

be cognisable only through contact with the mind. This then prompts qualities such as consciousness, virtue, vice, happiness, misery, etc. They consider the Atma to be the blissful sheath - the anandmayakosh - but that it remains unperceivable without adrisht:a, the 'unseen' force arising from previous action. The verse continues with three terms denoting three philosophies - atomic, medium and massive. The Antarla-s maintain that the Atma is atomic in size. They base this upon statements in the Upanishads describing it to be 'finer than a thousandth of a hair'. Jains or Digambar-s hold that the Atma is of medium size, occupying the space from our head to our toes. Others draw upon the Vedas to support the view that the Atma is of a colossal size. Yet none have adequately recognised the teaching of the Vedas. None of these philosophies concur with either Gurmat Sidhant or Vedanta.

Gurbani is replete with statements indicating the essential nature of the Self:

ਯਹਿ ਬ੍ਰਹਮ ਆਹਿ ਆਤਮਾ ਰਾਮ। ਜਿਹ ਅਮਿਤ ਤੇਜਿ ਅਬਿਗਤ ਅਕਾਮ।

ਜਿਹ ਭੇਦ ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਮ ਕਾਲ। ਜਿਹ ਸਤ੍ਰ ਮਿਤ੍ਰ ਸਰਬਾ ਦਿਆਲ।

ਅਨਭਉ ਸਰੂਪ ਅਨਹਦ ਅਕਾਮ॥

Atma is Braham, and is indestructible, illuminating, imperceptible and desireless. It is without separated condition, unaffected by illusion, it does not act and is not affected by time. It is compassionate to all whether friend or foe, the essential form of Atma is consciousness, it is boundless and desireless. (Grayn Prabodh, verse 128)

ਗੁਰ ਵੀਚਾਰੀ ਅਗਨਿ ਨਿਵਾਰੀ॥ ਅਪਿਉ ਪੀਓ ਆਤਮ ਸੁਖੁ ਧਾਰੀ॥

Contemplating the Guru's teaching quenches the fire; Drinking the undrinkable they obtain the bliss of the Self. (Sri Guru Nanak Dev Ji p. 945)

ਪ੍ਰਾਤਮਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਰੂਪ॥

...ਨਾ ਇਹੁ ਬਿਨਸੈ ਨਾ ਇਹੁ ਜਾਇ॥ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ॥

That Atma is the form of Parbraham; It is indestructible, it is unborn; It eternally remains inseparable. (Sri Guru Arjan Dev Ji, Rag Gaund, p. 868)

The non-duality of Atma and Braham has been declared, it also conveys the Atma's essentially indestructible unchanging nature, that it is 'self illuminating' meaning of pure consciousness, and blissful. As Pandit Gulab Singh Ji states, the nature of Atma is 'sach-chid-anand', the compound term meaning existence as opposed to transience, consciousness as opposed to insentience and bliss as opposed to imperfection.

The 'neo Sikh' as he is termed by Pandit Gurdit Singh Ji who opposes the

traditional *sampradayik* reading of Gurbani, will at once find greater affinity among the various Vaishnava schools of Vedanta, rather than admitting the *advaita* doctrine. He will seek to establish the firm reality of Ishvar and Jagat and recoil from the possibility that the Jiva is identical with the Supreme Lord. However, in their place Gurmat acknowledges two principle realities - Brahm and Maya. The Supreme Self is concealed from the Jiva at the individual level through the power of *agyan* or *avidya*. Pandit Tara Singh Narotam Ji states :

ਬੈਸਨਵ ਮਤ ਮੇਂ ਚਿਤ ਅਚਿਤ ਈਸ਼ੁਰ ਤੀਨ ਤਤੁ ਮਾਨ ਕੇ ਅਨਯ ਭਕਤੀ ਮਾਨੀ ਹੈ ਯਾਂਤੇ ਜੀਵ ਕੇ ਵਾਸਤਵ ਤੇ ਈਸ਼ੁਰ ਸੇ ਭਿੰਨ ਹੋਨੇ ਤੇ। ਵਹੁ ਸਖੀ ਭਾਵਾਦਿ ਅਨਯ ਭਕਤਿ ਕਹੀਯੇ ਅਪਨੇ ਸੇ ਭਿੰਨ ਈਸ ਮੇ ਹੋਵੇ ਹੈ। ਔ ਗੁਰੁਮਤ ਮੇ ਮਾਯਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੋ ਪਦਾਰਥ ਮਾਨੇ ਹੈ। ਤਾਤੇ ਜੀਵ ਕੇ ਵਾਸਤਵ ਤੇ ਈਸ਼ੁਰ ਰੂਪ ਹੋਨੇ ਤੇ। ਵਹੁ ਸਖੀ ਭਾਵਾਦਿ ਭਕਤਿ ਅਨਯ ਭਕਤਿ ਕਹੀਯੇ ਅਪਨੇ ਸੇ ਅਭਿੰਨ ਮੇ ਭਕਤਿ ਹੈ ਯਾਹੀ ਤੇ ਅਨਯਪਨੇ ਭ੍ਰਮਹੀਨ ਕਹੀਯੇ ਮੈ ਈਸ਼ੁਰ ਸੇ ਭਿੰਨ ਹੋ ਐਸੇ ਭ੍ਰਮ ਸੇ ਰਹਿਤ ਏਕ ਕੀ ਹੋਵੇ ਹੈ। ਏਕ ਕੀ ਹੋਨੇ ਮੈ ਹੇਤੁ ਕਹੇ ਯਾਤੇ ਇਤਿ ਯਾਤੇ ਕਹੀਯੇ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਤੇ ਗੁਰੇ ਨੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ੁਰ ਮੋ ਸਭੀ ਪਤੀਆਦਿ ਜਿਗੜਾਸੁ ਬੋਧਨਾਰਥ ਭਾਵਨਾ ਕਰੀ ਹੈ। ਤਾਤੇ ਅਨਨਯ ਭਕਤਿ ਹੈ।

In Vaishnav-mat (the Vashistadvaita of Ramanuja) three realities are acknowledged; consciousness (Jiva), insentience (matter) and Ishvar, thus upholding 'anyabhakti' - the devotion toward another - since the Jiva is a reality existing separately from Ishvar. Thus devotion in the form of the sentiment of friendship and other bhavs is explained to be 'anyabhakti' caused by considering Ishvar as something different from oneself. And in Gurmat the two qualities of Maya and Brahm are recognised. Therefore as a result the Jiva and the Ishvar form exist. Thus the bhakti involving the sentiment of friendship and other sentiments is explained to be 'ananyabhakti' - devotion toward that which is non-different from oneself - hence false knowledge is said to be the view that 'I am different from Ishvar' and in this way by removing falseness oneness arises. The cause of experiencing this oneness has been explained by the Gurus to be for the seeker to hold the enlightening sentiment that Parameshvar is the husband of all. This is ananya bhakti. (Pandit Tara Singh Narotam Sri Gurmat Nirnay Sagar p.86)

It hardly needs stating that if Ishvar, Jagat and Jiva were in fact eternal realities the highest form of liberation (*moksh*) would necessitate closeness to or association with Ishvar without compromising His unique ontological status. All Vaishnava schools of Vedanta consider mere knowledge or rather non-relational identity with Brahm a lesser category of liberation. Instead great importance is given to the *amshatva-adhikaran* section in the Brahm Sutra as support for *amshaamshi-Bhaav* - the doctrine of the Jiva as a part (*amsh*) of the Whole (*amshi*) that is Brahm. Not so for Gurmat, for it establishes the non-relational, indivisible and eternal essential identity (*akhandaarthabodhak*) between Atma and Brahm. In both Gurmat and Advaita Vedanta the state of

Brahamgyan signifies the supreme goal of existence.

Pandit Gurdit Singh Ji on *mahavakya*

Sri Gurmat *Sidhantasar* by Sadhu Gurdit Singh Ji Vedantacharya establishes the non-relational identity of Atma and Braham by employing grammatical analysis to the great statements of *advaita* in Gurbani. Indeed the identification of *avanatar* and *mahavakya* in the Guru's statements is also found in earlier writings by pandit Tara Singh Narotam, Kavi Santokh Singh Ji, Pandit Ishar Singh Ji among others, *Mahavakya* statements include :

ਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੂਰਿ ਨਾਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਤੂੰ ਹੈ। (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ ੩੪੩)

ਸੇਹੰ ਭੇਦ ਨ ਕੋਈ ਜੀਉ ॥

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰਿ ਕੈਸਾ ॥

ਤੂ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ॥

ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਨ ਦੋਊ ਏਕ ਹੈ ॥

ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਏਕੋ ਜਾਣੈ ॥

Pandit Gurdit Singh Ji takes 'Pratma' and 'Parbraham' as the two words for pointed analysis. Through illustration the nature of vachyarth (direct meaning) and lakshyarth (indicative meaning) are determined. He draws upon navya-nyaya terminology to unpack and illustrate vachyarth in its four categories of shakti vritti - yog, roodhi, yog roodhi, and yaugik roodhi. In accordance with texts such as Naishkarmya Siddhi he introduces the three major forms of lakshyarth as i) Jahati 2) Ajahati and 3) Bhag-tyag. Having illustrated the possibilities for the statement 'Pratma Parbraham Ka Rup' he then determines that through the application of bhag-tyag lakshana that the direct meaning of both Pratma as the limited Jiva and Parbraham as unlimited Ishvar are to be rejected while keeping the indicative essential nature of both as pure consciousness.

This analysis informs the Nirmala tradition's reading of soteriology as per Gurumat. Devotion (bhakti) and meditation (nam simran) are the vital means by which the Jiva purifies the mind (antahkaran) of blemishes and desires (mal, bhram, vikshep). However, the destruction of nescience producing the direct experience of Brahamatma arises from the great statements of the Guru as the akhandakara-vritti. As Sureshvaracarya states in Naishkarmyasiddhi, it is not possible for an objectified action of the antahkaran, which itself is posited on the false sense of individuation, to produce a real effect of dissolving the Jiva identity (manonash).

Pandit Tara Singh Narotam on four prakriyas

The Supreme Self, the Immutable, the Substratum of everything - Braham - takes on qualifying attributes (saguna) when associated with the illusory power of Maya. As Creator and Lord of all that is manifested through Maya, Saguna Braham termed Ishvar possesses the attributes of omniscience (sarvagya), universal lordship (sarva-ishvar-tva), creator of the world (jagat-karan), allpowerful (sarvaniyantritva), et cetera. The consciousness of Braham is the foundation (adhishttan) on which Maya depends. This association also gives rise to the plurality of Jivas :

ਅਪਨੀ ਮਾਇਆ ਆਪਿ ਪਸਾਰੀ ਆਪਹਿ ਦੇਖਨਹਾਰਾ॥

ਨਾਨਾ ਰੂਪੁ ਧਰੇ ਬਹੁ ਰੰਗੀ ਸਭ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਾ॥

He expands his own Maya and He is observing it from within He assumes countless forms of great diversity yet remains detached from it all. (Sri Guru Teg Bahadar Ji, Rag Bihagra, p.537)

In what manner does Braham assume the 'bahu rangi' meaning the plurality of name and form and the limitless number of Jivas? On the basis of what has been established so far an actual transmutation by Braham (*parinamvad*) must be immediately discounted. In the seventeenth section of *Sri Gurmat Nirnay Sagar* Pandit Tara Singh Narotam considers the possibilities. He begins by selecting quotations from Gurbani which indicate one explanation or *prakriya*. These are i) the *ajativad* of Prakashananda ii) the *pratibimbvad* of the Vivaran school iii) the *avchedvad* of Vacaspati Mishra and iv) the *abhasvad* of Vidyaranya Svami. A suggestion of *ajativad* is found this verse by Bhagat Kabir Ji :

ਬੰਸ ਕੇ ਪੁਤੁ ਬੀਆਹਨ ਚਲਿਆ ਸੁਇਨੇ ਮੰਡਪ ਛਾਏ॥

The son of the sterile woman is going to get married under the shade of a golden canopy. (Sri Bhagat Kabir Ji Rag Asa)

A series of perceptions are described which are evidently logically impossible, including in this particular statement the existence of the son born of a barren woman. Pandit Tara Singh Narotam interprets this to be Kabir Ji making the point that the Jiva's objective perceptions are erroneous. This is the position of *drishti srishiti vad* - that objective phenomena that fill our perceptions are generated by the mind alone. The objects of experience have no independent reality outside of one's own imagination and are therefore entirely false.

Yet Gurbani contains many statements to the contrary in which empirical

(*vyaviharik*) reality is accredited with a degree of validity. The second view is the Pratibimbvad, the theory of reflection, which pertains to the Padmapad and Prakashatman. It postulates that the Jiva and Jagat exist as the reflections (*pratibimb*) in Maya of the original prototype (*bimb*) which is Braham. The original consciousness reflects in limiting adjuncts (*upadhi-s*) in the form of intellects and appears as many individual selves. Sri Madhusudan Sarasvati provides the analogy of a face looking into a mirror. Although there exist two distinguishable entities, this is merely an appearance produced by the mirror alone (*avidya*) and there is undoubtedly only one. Therefore the consciousness that is reflected and is present in *avidya* or intellect is real and is identical with the original, whereas the state of reflection (*pratibimb-tva*) is indeterminable as either sentient or insentient. In support of this position Sri Bhagat Kabir Ji explains ;

ਜਿਉ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬੁ ਬਿੰਬ ਕਉ ਮਿਲੀ ਹੈ ਉਦਕ ਕੁੰਭੁ ਬਿਗਰਾਨਾ॥

As the reflection (*pratibimb*) of the original (*bimb*) blends into the water when the pitcher breaks. (Sri Bhagat Kabir Ji Rag Asa, p.475)

At the point of emancipation the reflection or Jiva-chaitanya and the prototype or Brahamchaitanya stand revealed and the limiting adjunct (*upadhi*) here represented by the pitcher is destroyed.

The third theory is the avchedvad of the Bhamati school as presented by Vacaspati Mishra. This is the 'limitation theory' in which Braham becomes apparently constrained due to limiting adjuncts or *upadhi-s*. It is represented by the pot and ether analogy in which the ether both within and outside of the pot is shown to be identical (thus likewise the essence of both Jiva and Ishvar). There is a clear indivisible identity between the ether within and without the pot for the pot-space cannot be termed a separate part or modification of space itself. It is the pot alone (the limiting adjunct, a modification of *avidya*), rather than the ether within it, that causes the limitation of space enabling one to refer to the distinct ether within a pot. The same analogy is used in Gurbani.

ਹਭ ਸਮਾਣੀ ਜੋਤਿ ਜਿਉ ਜਲ ਘਟਾਉ ਚੰਦ੍ਰਮਾ॥

One light pervades all just as the moon reflects in pots of water. (Sri Guru Arjan Dev Ji, Rag Maru p.1099)

ਜੈਸੇ ਕੁੰਭੁ ਉਦਕ ਪੂਰਿ ਆਨਿਓ ਤਬ ਉਹੁ ਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸਟੋ॥

Just as when a pitcher is filled with water, the water within appears distinct. (Sri Guru Arjan Dev Ji, Rag Sarang p.1203)

Once confirmed to the pitcher that particular water is now distinct. It is

talked about in its own terms rather than being considered non-different from the unlimited water within the well from which it was drawn. Thus despite Brahm being one undivided whole, through countless upadhis countless Jivas appear to come into existence.

The final possibility identified by Pandit Tara Singh Ji is *abhasavad*. When presented by Vidyaranya Svami in the Panchdashi what he teaches reads more like a modified form of the reflection theory. Whereas *pratibimbvad* held the reflection to be as real as the original, *abhasavad* instead considers the reflection (*abhasa*) to be neither identical to the original nor itself real. It is merely an illusory manifestation. Consequently liberation does not arise from the recognition of mutual identity (*ekya*) but through the sublation (*baadh*, i.e. rendering inoperative) of the Jiva identity. Although Pandit Gurdit Singh Ji states that *Bimb-pratibimbvad* is the particular view of Gurbani, this theory finds favour among many commentators in the Nirmala tradition such as Pandit Ishar Singh Ji Kashivale, Faridkot Tika and Sant Gurbachan Singh Bhindravale of the Girvarri sampradaya. This may in turn be due to the influence of the Panchdashi and Vichar Sagar, both of which adopt this stance. Take for example the following *shabad*:

ਨਾਨਕ ਤਰਵਰੁ ਏਕੁ ਫਲੁ ਦੁਇ ਪੰਖੇਰੁ ਆਹਿ॥
ਆਵਤ ਜਾਤ ਨ ਦੀਸਹੀ ਨਾ ਪਰ ਪੰਖੀ ਤਾਹਿ॥
ਬਹੁ ਰੰਗੀ ਰਸ ਭੋਗਿਆ ਸਬਦਿ ਰਹੈ ਨਿਰਬਾਣੁ॥
ਹਰਿ ਰਸਿ ਫਲਿ ਰਾਤੇ ਨਾਨਕਾ ਕਰਮਿ ਸਚਾ ਨੀਸਾਣੁ॥

O Nanak, two birds are perched in one fruit-bearing tree One bird is seen to neither come nor go It witnesses the enjoyment of many flavours and pleasures via the senses while residing ever liberated Says Nanak, obtaining the fruit of being steeped in the blissful essence of Hari is the sign of having performed truthful action. (Sri Guru Amar Das Ji, Bihagray Ki Var p.550)

Some may immediately recognise the metaphor paraphrases this important salok in the Mundak Upanishad:

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलसं स्वाद्धृत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ।।

Two birds that are ever related are perched in the same tree. One eats fruits of different flavours and the other witnesses without eating.

The metaphor affirms the *abhasavad* view for Nirmala commentators have identified that the active bird represents the *chidabhas*, meaning the reflected consciousness of Atma in the *sattvik budhi*, and the silent witnessing bird is the

kutastha, the immutable 'anvil' of pure consciousness, the Atma. Foundational ignorance (*mul avidya*) is said to be the mutual superimposition of the *chidabhas* on the *kutastha* termed *anyo-anyaadhyas*. The Jiva believes himself to be the body and the mind due to the superimposition of attributes of the *kutastha* (*atma*) such as existence and consciousness. This superimposition is termed 'chidabhas'. It is mutual in the sense that the pain, joy and suffering of the *chidabhas* are superimposed onto the witnessing substratum, the *kutastha*. This obscures the essential identity of the Jiva. Thus it is the reflection of the indivisible pure consciousness of the singular *Brahamatma* that gives rise to the plurality of Jivas. The nature of liberation as per the *shabad* of Sri Guru Amar Das Ji occurs when the active bird (*chidabhas*) is stilled or rather sublated, rather than joined in identity with the witnessing (*sakshi*) bird.

Pandit Ishar Singh Ji Kashivale appeals to *abhasavad* in order to affirm the empirical reality of the universe. He states :

ਸੋ ਚਿਦਾਭਾਸ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਜੈਸੇ ਯਿਹ ਆਤਮਾ ਨਾਮ ਸਤਿ ਔਰ ਮਿਥਿਆ ਦੋਨੋਂ ਕਾ ਹੈ। ਐਸੇ ਹੀ ਏਹ 'ਸੰਸਾਰ ਹਰ ਕਾ ਰੂਪ ਹੈ ਹਰ ਰੂਪ ਨਜਰੀ ਆਇਆ' ਇਸ ਸਬਦ ਕੇ ਪਾਠ ਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਯਿਹ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰ ਰਵਿ ਸਸਿ ਇਸ ਸਤਿ ਰੂਪ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕਾ ਹੈ। ਐਸੇ ਹੀ ਜੋ ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰ ਇਤਿਆਦੀ ਨਾਮਾਂ ਵਾਲੇ ਪੁਰੁਖ ਛਤ੍ਰੀ ਹੈਂ ਸੋ ਯਿਹ ਜੀਵ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਮਿਥਿਆ ਰੂਪ ਜੋ ਹੈ। ਇਸਕਾ ਨਾਮ ਭੀ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਸੇ 'ਏਹ ਵਿਸੁ ਸੰਸਾਰ ਤੁਮ ਦੇਖਦੇ ਇਹੁ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪ ਹੈ ਹਰ ਰੂਪ ਨਦਰੀ ਆਇਆ' ਸੋ ਈਹਾਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਪਦ ਕਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰ ਰਵਿ ਸਸਿ ਯਿਹ ਸਤਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਹੈ। ਔਰ ਜੀਵ ਰੂਪ ਜੋ ਛਤ੍ਰੀ ਹੈ ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰ ਰਵਿ ਸਸਿ ਹੈਂ ਸੋ ਯਿਹ ਸੰਸਾਰ ਨਾਮ ਵਾਲੇ ਸਭੀ ਬਿਨਾਸੀ ਹੈਂ ਇਸੀ ਵਾਸਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਮੇਂ ਲਿਖਾ ਹੈ। 'ਜੋ ਦੀਸੇ ਸੇ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੇ ਜਿਉ ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਈ' ਸੋ ਇਸ ਪੁਰਬ ਉਕਤ ਕਥਨ ਕਾ ਤਾਤਪਰਯ ਮਾਲੂਮ ਹੋਵੇ ਜੀਵ ਰੂਪ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਔਰ ਜੀਵ ਕਰਕੇ ਰਚਿਤ ਕੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਸੋ ਸਰਬ ਹੀ ਅਨਿਤ ਹੈ ਔਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕਾ ਸੰਕੇਤ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਹੀ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ ਸੋ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈ॥

The chidabhas is false. Thus in this way the Atma is said to be both true and false. Indeed, it is said 'the world is the form of Hari, Hari's form comes to one's sight'. The teaching of this shabad is that the essence of the world is the form of Parmatma as the sun, moon, etc. Thus this is the true form of creation. In this way to project onto the sun and the moon the notion of being people of kshatriya lineage is the form of false creation by the Jiva. The name for this is also the 'world'. Thus from this manner of contemplation this world is understood to be the form of Hari. 'The sight perceived is Hari's form' thus here (in this shabad) the meaning of the word 'world' is of a true creation in the form of Parmatma as the sun, moon, etc. And for the Jiva form, the sun and moon are attributed with personal meaning (both understood to be kshatriya) but such a 'world' is destructible. All of this has been explained in Sri Guru Granth Sahib Ji; 'All that is seen shall come to pass like the shadow of a cloud' thus this explains the

essential nature of the Jiva form of creation. Furthermore as a result of creation this Jiva exists. Thus indeed all is non-eternal and also the indicative form of Parmatma, indeed this creation is Parmatma's form, which is thus His true form.(Pandit Ishar Singh Ji Kashivale *Sri Gurmat Digvijay*, p.109-110)

In conclusion the philosophical considerations presented in this article are illustrative of the profound insights contained within the corpus of Nirmala exegesis, arrived at over the preceding centuries through their mastery and rigorous analysis of scripture.

References

- Nirmal Svami Pandit Gulab Singh Ji, *Moksh Panth Prakash* (1778)
 Pandit Sadhu Singh Ji, *Sri Guru Sidhant Jyoti* and *Sri Guru Sikhiya Prabhakar*
 Pandit Ishar Singh Ji Kashi Vale, *Sri Gurmat Dig Vijay* (1903)
 Pandit Tara Singh Narotam Ji, *Sri Gurmat Nirnay Sagar* (1877)
 Sadhu Gurdit Singh Ji Vedantacharya, *Sri Gurmat Sidhant Sar*(1931)
 Faridkot Vala Tika

